

BOSSCHE BIJDRAGEN

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN HET BISDOM 's-HERTOGENBOSCH

ONDER REDAKTIE VAN

MGR. DR. TH. GOOSSENS
H. HENS

DEEL XXIX

1969

BOSSCHE BIJDRAGEN
BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN HET BISDOM 's-HERTOGENBOSCH

ONDER REDACTIE VAN

MGR. DR. TH. GOOSSENS
H. HENS

DEEL XXIX

1969

INHOUD:

Mgr. A. M. Frenken † blz. I

Dr. W. A. J. Munier s.s.c.c.

Mgr. van Velde de Melroy en de toeslagenkwestie
onder de regering van Koning Willem I blz. 1

Dr. Hubert Jacobs S.J.

Uit de bibliotheek van een plattelandspastoor in de
eerste helft van de zeventiende eeuw blz. 62

A. M. Frenken Pr. †

Inventarissen van het sterfhuis van twee Bossche
Bisschoppen blz. 84

Drs. H. J. A. M. Schurink

Registers blz. 131

MGR. A. M. FRENKEN †

Het was in de twintigerjaren. Te Brugge werd een gedenkdag gehouden van een plaatselijke of gewestelijke historische kring, waarvoor de bekende Professor Pirenne de feestrede zou houden. Die feestrede zou plaats vinden in de prachtige schepenzaal, waarin de wereldberoemde schouw zich bevindt.

Het niet grote groepje Nederlanders was stipt op tijd aanwezig, terwijl de Belgen, die blijkbaar met 's lands gebruiken bij der-

II

gelijke samenkomsten beter bekend waren dan de Nederlanders, geleidelijk aan verschenen.

De spreker en het bestuur lieten tamelijk lang op zich wachten waarvan mijn buurman (een vlaming) mij de verklaring in het oor fluisterde: ze zitten nog aan het „banket”. Toen eindelijk het bestuur verscheen met de spreker kon men het hun aanzien, dat het „banket” een hele opgave was geweest en dat de belegen Bourgogne daarbij een grote rol gespeeld had.

Het langdurig wachten werd beloond door een hoogst interessante redevoering van Professor Pirenne.

Hij zei o.a., dat de dilettanten het noodzakelijke voorwerk maakten, dat nodig was voor de geschiedschrijver. Daarom wenst hij ook het woord „dilettant” te vertalen door „liefhebber” der oudheid gelijk vroeger ook wel gebruikelijk was.

Deze vervagende herinnering kwam mij in gedachten, nu ik iets moet gaan schrijven over het vele en uitgebreide werk van Mgr. A. Frenken, waarvan elk deel van B.B. min of meer de sporen draagt.

Het was een ware dithyrambe, die Prof. Pirenne hield op deze vorsers in het klein, maar die toch onmisbaar zijn voor de historici ex-professo, die tot een synthese moeten komen.

Mgr. Frenken was als het ware bezeten van die speciale opvatting van geschiedenis-schrijving.

In een van zijn meest recente brieven schreef hij mij, dat het zijn dood zou zijn wanneer hij niet meer in historische bescheiden zou kunnen grasduinen.

Hij heeft dan nog tot het laatste toe gewerkt en de archivaris van het Bossche Bisdom heeft regelmatig hem kunnen voorzien van materiaal, dat hij met grote vlijt en gepaste akribie kopiëerde en vaak ook tot een artikel parafraseerde of nader bewerkte.

Zo kon het gebeuren, dat hij soms wel eens de kwantiteit boven de kwaliteit stelde en zijn voorraad copie aangaf in centimeters van de hoogte, die zijn stapel bereikt had. Het was wel eens moeilijk om hem te doen inzien, dat niet alles zo maar zonder meer rijp was voor de pers. En zijn gebruikelijk wederwoord was dan dat B.B. op z'n titelblad vermeldde, dat het tot doel had „bouwstoffen” te leveren voor de geschiedschrijving van het Bisdom en dat die „bouwstoffen” van verschillende waarde konden

III

zijn. Indien ik een keus zou moeten maken, welk het voornaamste onder het vele werk van Mgr. Frenken zou kunnen zijn, dan zou ik willen wijzen op zijn uitgave van het „Diarium Michaëlis Ophovii”, dat een geheel deel vult van B.B., nl. dl. 15.

Niet alleen heeft hij daarvan een zeer goede transcriptie geleverd, maar ook een uitvoerig commentaar van de personen, die daarin vermeld worden.

Ofschoon dit commentaar nog wel hier en daar zou kunnen worden aangevuld, is deze uitgave in zijn soort voortreffelijk.

Gelijk bij dilettanten regelmatig voorkomt heeft Mgr. Frenken niet op de eerste plaats gedaan aan archiefonderzoek en heeft hij zich vrijwel beperkt, tot wat in archief van het Bisdom 's-Hertogenbosch bewaard is.

Wanneer men daarbij bedenkt, dat o.a. door de verhuizing naar Antwerpen en vervolgens naar Mechelen, dit bisschoppelijk archief niet rustig is bewaard kunnen blijven en dat het dus voor wat betreft de tijd vóór 1629, veel wederwaardigheid heeft meegemaakt, ligt het voor de hand, dat hij zich aldus heeft moeten beperken tot wat min of meer toevallig aan de verstrooiing is ontsnapt en later gerestituëerd is geworden.

Dit is wel 'n voorname reden geweest, dat hij zich grotendeels beperkt heeft tot de 19e eeuw, hoewel hij ook aandacht gewijd heeft aan voorafgaande eeuwen en daarbij ook aandacht geschonken heeft aan archivalia, welke zich elders bevinden. Zo heeft hij belangrijke correcties gegeven op het boek van Prof. Rogier, wien hij bedektelijk verweet, geen voldoende aandacht geschonken te hebben aan de geschiedenis van het oude Brabant.

Ik geloof, dat Rogier op dit punt de bal had kunnen terugkaatsen, want als ik mij niet vergis heeft Frenken nooit een bezoek gebracht aan het Algemeen Rijksarchief in Den Haag of het Provinciaal Rijksarchief in Utrecht, ofschoon daar ook belangrijke stukken aanwezig zijn voor de vroegere geschiedenis van ons Bisdom.

Ik herinner mij, dat wij samen ($\pm$ 50 jaar geleden) een bezoek hebben gebracht aan het Rijksarchief te Brussel. Dit is op een kleine deceptie uitgelopen, omdat hij van mening was, dat in België de kerkelijke archieven goed geordend bewaard waren en dat een archiefstuk bij wijze van spreken in korte tijd voor hem op tafel zou kunnen liggen.

IV

Zo bleek hem te Brussel, dat stukken, van de „*Audience*” die in dozen zijn opgeborgen, niet meer te vinden waren op de aangegeven plaats. En hoewel de archief-ambtenaren aldaar de uiterste behulpzaamheid verleenden, zou het onderzoek, waar ze terecht waren gekomen, toch meer tijd vorderen, dan Frenken voor zijn kortstondig verblijf te Brussel beschikbaar had.

Het heeft Mgr. Frenken goed gedaan, dat de waardering voor zijn amateurwerk ook door de kerkelijke overheid tot uiting werd gebracht, Mgr. W. Mutsaerts kwam hem n.l. persoonlijk zijn benoeming tot Geheim Kamerheer van Z.H. de Paus mededelen en de daaraan verbonden onderscheiding heeft hij regelmatig bij gepaste gelegenheden gedragen.

Mgr. Frenken was klein van postuur, ook het rijmpje van René de Clercq was op hem wel van toepassing :

Dit luidde n.l. *Wie veel aan perkamenten kluift,
En perkamente geuren snuift
krijgt perkamente kleuren.*

Het is verheugend, dat 'n paar publicaties, waarop Mgr. A. Frenken erg gesteld was, in dit deel van Bossche Bijdragen zijn opgenomen. Alleen is het wel jammer, dat door samenloop van omstandigheden, de verschijning van het nieuwe deel zo vertraagd is geworden. dat aan zijn naam boven het artikel een kruisje is moeten worden toegevoegd. Mogelijk zal in de toekomst nog gelegenheid zijn om van het nog voorhanden materiaal te publiceren, voorzover het zich daartoe leent.

Wij moeten Mgr. Frenken dankbaar zijn, dat hij altijd zijn vrije tijd als een ware „dilettant”, dit is „liefhebber” der geschiedenis, heeft kunnen en willen besteden aan de beoefening der gewestelijke historie, die op vele punten door zijn werk verhelderd is en meer reliëf heeft gekregen. Vrijwel tot de laatste dag van zijn leven heeft die geschiedenis hem beziggehouden.

Moge zijn voorbeeld nog voldoende navolging vinden om blijvende belangstelling voor de regionale kerkgeschiedenis te vragen. Hij ruste in vrede na zijn rusteloos en vruchtbaar leven.

L.S.

1. Door de plotselinge opheffing van de Drukkerij van het Instituut voor Doven, welke vanaf het begin van deze publicatie op de meest coulante wijze de druk en de exploitatie van B.B. verzorgd heeft en de overgang naar Grafische Bedrijven van Griensven te Eindhoven, die aanvankelijk een succursale te Sint-Michiëlsgestel hebben geëxploiteerd, is het verschijnen van B.B. zeer tot leedwezen der redactie vertraagd geworden, waarvoor zij haar verontschuldiging aanbiedt.
2. Deze aflevering (1-2) bevat 3 artikelen en zal gevolgd worden door aflevering 3, welke zal bevatten de gebruikelijke registers, een z.g. franse titel, d. i. de afzonderlijke titel voor de inbind-omslag, benevens een „In Memoriam” van Mgr. A. M. Frenken, die aan de redactie onlangs ontvallen is.
3. De abonné's worden verzocht uiterlijk 1 mei 1969 het abonnementsgeld, zijnde *f* 10,—, te storten of over te schrijven op postrekening no. 1069633 t.n.v. Dr. Th. Goossens, Geert van Woustraat 2, 's-Hertogenbosch.

BOSSCHE BIJDAGEN

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN HET BISKOPDOM 's-HERTOGENBOSCH

ONDER REDAKTIE VAN

MGR. A. FRENKEN †
MGR. DR. TH. GOOSSENS
H. HENS

DEEL XXIX

Afl. 1-2

1969

INHOUD:

Dr. W.A.J. Munier ss. cc.

Mgr. van Velde de Melroy en de toelagenkwesitie onder de regering van Koning Willem I blz. 1

Dr. Hubert Jacobs S. J.

Uit de bibliotheek van een plattelandspastoor in de eerste helft van de zeventiende eeuw blz. 62

A.M. Frenken Pr. †

Inventarissen van het sterfhuis van twee Bossche Bisschoppen blz. 84

VOORWAARDEN:

De „Bossche Bijdragen” verschijnen minstens éénmaal en hoogstens driemaal in het jaar op niet vast bepaalde tijden.

Drie afleveringen vormen één deel.

De prijs van één deel bedraagt fr. p. post f 10.—.

Telkens bij het verschijnen van de eerste aflevering van een deel zal over het bedrag van het gehele deel worden beschikt.

De intekening staat open bij de Administratie te 's-Hertogenbosch, Gheert van Woustraat 2, en bij de Boekhandel.

Brieven, boeken of bijdragen voor dit tijdschrift te adresseren aan de Redactie-Secretaris, Dr TH. GOOSSENS, 's-Hertogenbosch, Gheert van Woustraat 2, Postgirorekening n. 1069633.

MGR. VAN VELDE DE MELROY
EN DE TOELAGENKWESTIE ONDER DE REGERING VAN
KONING WILLEM I.

door

DR. W. A. J. MUNIER SS.CC.

Het is alweer een flink aantal jaren geleden dat Mgr. Frenken in dit tijdschrift een serie artikelen publiceerde over de apostolische vicaris A. van Alphen die in een bewogen tijdvak het Bossche vicariaat bestuurd heeft. In een van zijn bijdragen wijdde hij een omvangrijke studie aan de houding die Van Alphen onder verschillende regeringsvormen heeft aangenomen ten aanzien van een rijksbezoldiging van de geestelijkheid.¹⁾ Onder de regering van Willem I heeft deze houding zich toegespitst tot een vastberaden weigering van iedere vorm van rijksbezoldiging die een bedreiging van de kerkelijke vrijheid inhield. Het grote aanzien dat hij bij verschillende aarts priesters van de Hollandse Zending en bij hun romeinse voogd, de internuntius Ciamberlani genoot, heeft er beslissend toe bijgedragen de meesten van hen tot een soortgelijke houding te brengen en daarin te doen volharden. Bij zijn ambtgenoten in het zuidelijk deel van ons land heeft de zienswijze van Van Alphen nooit een dergelijk gewicht gehad. De apostolische vicaris van Breda, A. van Dongen, deelde niet de bezwaren die Van Alphen koesterde ten aanzien van de manier waarop Willem I en zijn raadslieden vorm gaven aan een besluit van 19 januari 1814, waarmee de nieuwe Oranjevorst zijn plan kenbaar had gemaakt om door de toekenning van rijkstoelagen tegemoet te komen aan de behoeften van de bedienaars der kerken.²⁾ Hij nam van het begin af aan resoluut het standpunt in dat zijn geestelijken volkomen vrij waren de toelagen te aanvaarden. Ook de apostolische vicaris A. Borret, die enkele restanten van het in 1801 opgeheven bisdom Luik, t.w. de districten Ravenstein en Megen, bestuurd, was deze overtuiging toegedaan, ook al zou hij onder invloed van de feitelijke gang van zaken, er later van terugkomen.

Gecompliceerder was de houding van de enige bisschop die ons land toen rijk was, Mgr. Van Velde de Melroy, die vanuit Brussel enkele restanten van zijn vroeger bisdom Roermond, de z.g. bataafse districten, onderverdeeld in de dekenaten Cuyk, Nijmegen en Druten, tot aan zijn dood in 1824 bestuurde.⁹⁾ In het begin van het jaar 1814 achtte hij de rijkstoelagen aanvaardbaar. Hij kwam daar echter tegen het eind van het jaar, mede onder invloed van de houding die Van Alphen was gaan innemen, van terug en per instructie van 19 november verbood hij aan zijn geestelijken de toelagen aan te nemen, totdat de regering een ander systeem bij de toekenning daarvan in werking gebracht zou hebben. Ongeveer een jaar later liet hij deze gedragslijn weer varen, en bleef sindsdien, tesamen met de apostolische vicaris van Breda, de aanvaardbaarheid van de toelagen verdedigen. Hij kwam daardoor in een ernstig conflict met Ciamberlani en diens romeinse opdrachtgever, kardinaal Litta, prefect van de congregatie De propaganda fide, een conflict dat in de jaren 1817-1818 een dramatisch hoogtepunt bereikte, maar in laatstgenoemd jaar door ingrijpen van de kardinaal-staatssecretaris Consalvi en van paus Pius VII persoonlijk op een onverwachte manier beëindigd werd. In bedoeld artikel heeft Mgr. Frenken dit conflict beschreven, voorzover Van Alphen er een rol in heeft gespeeld. Hij heeft daarbij uitsluitend gebruik gemaakt van stukken die in het archief van het bossche bisdom te vinden waren, niet vermoedend dat het conflict een heel wat gecompliceerder en bewogener karakter heeft gehad dan deze stukken doen uitkomen. In deze bijdrage volgt daarom een gedetailleerder beschrijving, waarvoor het materiaal ontleend werd aan het Algemeen Rijksarchief te Den Haag, het Archivio Segreto Vaticano en het Archivio della Propaganda te Rome. Het is daarbij de bedoeling het standpunt van Mgr. Van Velde de Melroy in heel deze affaire zo nauwkeurig mogelijk te beschrijven.

Voor een juist begrip van de hele situatie zal het nodig zijn een overzicht te geven van de voorgeschiedenis. Deze eerste bijdrage zal geheel daaraan gewijd zijn. Ik zal daarbij de gelegenheid benutten een aantal aanvullingen en correcties te bieden op de be-

schrijving van Mgr. Frenken. Een aantal stukken die hij in het geheel niet kende of slechts terloops vermeldde zullen in extenso opgenomen worden. Een tweede artikel zal het bedoelde conflict beschrijven, terwijl daarin eveneens een aantal van de belangrijkste stukken zullen opgenomen worden. Tenslotte zal een derde artikel gewijd zijn aan de maatregelen die de bisschop nam tegen zijn voornaamste opponent, de augustijner-pater Smeyers in Nijmegen.

Het genoemde besluit van 19 januari 1814 bepaalde dat de rijkstoelagen die tot in 1810 aan de geestelijken waren toegekend en waarvan de uitbetaling sindsdien was stopgezet, weer zouden worden uitbetaald, te berekenen vanaf 1 december 1813, terwijl aan de geestelijken die tot dan toe geen enkele uitkering hadden genoten, in het vooruitzicht werd gesteld dat ook zij daarvoor in aanmerking konden komen. Dit besluit kreeg een begin van uitvoering op 16 maart. H. van Straelen,⁴⁾ die tot commissaris-generaal voor de Binnenlandse Zaken was benoemd, richtte op die datum een schrijven tot alle kerkvoogden in Nederland, waarin zij werden uitgenodigd de nodige gegevens te verschaffen om zijn departement bij de uitwerking van de maatregelen van dienst te zijn.⁵⁾ In de tekst die Mgr. Van Velde de Melroy kreeg toegezonden⁶⁾ werd melding gemaakt van het bedrag van f 2000,— dat hem in 1804 door de representanten van Bataafs Brabant voor zijn onderhoud was toegekend, evenals van het bedrag van f 3000,— dat hij bij dezelfde gelegenheid ter verdeling onder dat deel van zijn geestelijken dat onder het toenmalige departement van Brabant ressorteerde, had toegewezen gekregen,⁷⁾ met het verzoek „dat mij door u, met opgave van redenen worden voorgedragen de pastoors uwer diocese welke bij voorkeur onderstand behoeven, en aan wien dus gedurende den loop dezes jaars 1814, elk in evenredigheid zijner behoeften, de voormelde som van f 3000,— zou behoren te worden toegestaan”. Hiermee werd al duidelijk dat de commissaris-generaal van mening was dat de verdeling van dit niet eens zo grote bedrag niet geheel buiten zijn medeweten en controle om diende te geschieden.⁸⁾ Met het oog op de tweede categorie geestelijken verzocht de commissaris-

generaal de bisschop opgave te doen van de tractementen en vaste inkomsten welke zij genoten, evenals van de toevallige inkomsten, welke opgave „ten grondslag zou kunnen dienen om de betrekkelijke behoeften enigermate te beoordelen”. Tenslotte verzocht hij de bisschop hem mee te willen delen, of het hem niet wenselijk voorkwam voor de toekomst een evenrediger verdeling van de inkomsten van zijn geestelijken te helpen bevorderen. Het was hem opgevallen dat er grote ongelijkheid bestond tussen de z.g. competentien, „waarvan er zijn die zeer hoog en andere die nauwelijks noemenswaardig voorkomen” en „dat deselve juist niet altijd gehecht schijnen aan de pastorieën, welke het meest onderstand behoeven”.⁹⁾

Van Velde de Melroy ontving deze brief op 27 maart. Reeds enkele dagen later, nl. op 31 maart, was zijn antwoord klaar.¹⁰⁾ Hij begon met zijn „grondhartigste dank” uit te spreken voor „het weldadig besluit van Zijne Koninklijke Hoogheid” en verklaarde dat hij graag de reis naar Den Haag had willen ondernemen om persoonlijk bij de vorst zijn opwachting te maken en zijn dank uit te spreken, maar dit was hem om wille van zijn gezondheids-toestand die door de beproevingen van de laatste jaren nogal geleden had, vooralsnog niet mogelijk. Hij sprak de hoop uit „tegen het goed seizoen mijne gewoonlijke bisschoppelijke bedieningen te ernemen,¹¹⁾ en alsdan het geluk te mogen genieten mijne eerbiedige en onderdaanige gevoelens aan Z.K.H. op te draagen”.

Hij liet deze brief vergezeld gaan van een aantal aanmerkingen „dienende tot antwoord op de missive van Zijne Excellentie den Heer Commissaris-General van de Binnenlandsche zaken”, opgesteld door zijn secretaris Consngen, waarvan de tekst hier volgt.¹²⁾

Wel is waar dat het tractement van 2000 guldens aan Zijne Hoogwaardigheid tot den jaare 1810 is betaald geworden,¹³⁾ doch van de somme van 3000 guldens ten behoeve der andere geestelijke ofte respectieve pastores in het district Cuyk, departement Brabant, is nauwelijks een derde deel voor het jaar 1810 ontvangen.

Deze 3000 guldens, gelijk aan Z.E. den heer Commissaris-General zal bekend zijn, zijn door het departementaal bestuur van Brabant geassigneerd geworden tot onderstand der geeste-

lijkheid in het district Cuyk, en tot andere geestelijke eindens oft noodzaakelijkheden, gelijk bij laater tijd door de verschillende opgevolgde bestuuren in Holland zijn goedgekeurd en gecontinueerd geworden; dan uit deze geringe somme konden geensints jousseren het grootste gedeelte der geestelijkheid in het departement Gelderland als in de stad Nimmegen, lande van Drueten, lande tusschen Maas en Waal, bevattende 33 a 34 pastorijen en wel het dubbel der geestelijke van het land van Cuyk, welke alle tot op heden berooft zijn gebleven van eenig onderstand uit 's lands kasse te genieten; daar het nogtans billijk voorkomt dat de R.C. geestelijke, zijnde even getrouwe onderdaanen van den staat, draagende de zelve lasten met de andere ingezetenen, ook als de heeren predikanten, op eene gunstige mededijling der tractementen in evenredigheid der gemeentens aanspraak mogen maken. Z. Hoogwh. vleid zich dat Z.E. den heer Commissaris-General in zijne rechtvaardigheid voor het toekomende de behoeftens der heeren pastores in de districten Nimmegen en Drueten in aandacht zal gelieven te neemen.

Daar het dan den wille is van Zijne Koninklijke Hoogheid dat de gemelde somme van 3000 guldens voor het district Cuyk toegestaan, worde gecontinueerd en aan de personen zelve welke daar op regt hebben worde uitbetaald, gelijk ook Z.E. den heer Commissaris-General begeerig is te weten, aan wie gedurende het loopende jaar uit de genoemde somme kan worden toegestaan, dient het volgende:

vooreerst aan den Heer F. A. Consgen, ¹⁴⁾ zedert 20 jaaren als secretaris bij den heer bisschop, en wiens dienst noodig heeft in het uitoefenen zijner hooge bedieningen niet alleen tot nut der R.C. onder de jurisdictie van de drij districten voornoemd, maar ook van alle de R. Catholijken van geheel Holland, aan wie den heer bisschop alle bisschoppelijke functien toediend, zoo als genoegzaam is bekend	300
aan den heer Kerstjens, ¹⁵⁾ landdeken ende pastor te Cuyk	400
glds, in aandacht genomen dat verpligt is een capellaan ofte assistent te houden, en in zijne hoedanigheid als deken aan veele onkosten is bloodgesteld	400
aan den heer Van de Wiggelaar, pastoor te Vierlingsbeek, als belast met een capellaan	225
idem aan den heer Van den Heuvel, pastor te Sambeek, om de zelve reden	225
insgelijkx aan den heere pastor te Mil	225
aan den heere La Roche, pastor te Eschaaren	125
aan den heer Van Coolwijk, pastor te Groot-Linden	125

d'heer Van der Wielen, pastor te Beers	125
d'heer Holl, pastor te Gassel	125
d'heer Derx, pastor te Haps	125
d'heer Van Wanray, pastor te St Hubert	125
d'heer Raymaakers, pastor te Ledeakker	125
d'heer pastor te Rijkevorst	125
d'heer Melchior, pastor te Wanray	125
d'heer Cuypers, pastor te Beugen	125
d'heer De Jonge, pastor te Maashees	125
d'heer Van den Heuvel, pastor tot Oploo	125
d'heer pastor tot Overloon	125

3000

welk de aangewezenen somme van 3000 guldens uitmaakt.

Den heere bisschop vermeend provisioneel en voor dezen jaare 1814 de somme gelijkelijk te moeten distribueeren, vermits door de tijdsomstanden die pastorijen welke voorheen uit eenige thiende door Z.K. Hoogheid in amodiatie gegeven, eenig douceur genoten, door het Fransch gouvernement hier van berooft geworden, en in het gevolg door den bisschop verdere informatien hier naar dienen genomen te worden.

Zijne Excellentie den heer Commissaris gelieve in aandacht te nemen, dat de pastorijen van Boxmeer en St Theunis ¹⁶⁾ in de uitdelinge niet zijn begrepen als voorheen bijzondere inkomsten genoten te hebben, welke den heer bisschop betrouw thans nog te bestaan.

. Dient voorders tot beantwoording op het voorgesteld:

1° Alleenlijk den heer Berentz, pastor te Grave, geniet een tractement van 400 guldens, en den heer Van Haaren, capellaan, een tractement van 200 guldens door het voormaalg bestuur uit 's lands kasse betaald.

De heeren pastores in de districten Drueten en Nimmegen genieten geene tractementen, nogte vaste inkomsten, maar bestaan alleenelijk uit de milde giften der geloovigen.

Den heere bisschop beveeld in de aandacht van Z. Excellentie het getal van 53 a 54 pastorijen onder sijne geestelijke jurisdictie, en de clijne somme van 3000 gls, daar onder den heere vicaris apostoliek van Breda het getal niet zoo groot en de behoefkens niet zoo dringend zijn, en de somme meerder dan het dubbel bedraagd.¹⁷⁾

2° Wat de toevallige inkomsten betreft, gelijk deze door de 3 districten voornoemd zoo geringe zijn als in enig plaatse van geheel Holland, mogen nauwlijk in consideratie genomen worden;

dan daar hier over voordere elucidatien begeerd worden, zal door den heere bisschop nader onderzoek bij de respectieve pastores worden gedaan.

J. B. R. Van Velde de Melroy,
bisschop, voorheen, van Ruremonde.

De strekking van deze aanmerkingen is duidelijk. Van enige terughoudendheid ten aanzien van de toelaatbaarheid van het aanvaren der in het vooruitzicht gestelde toelagen is niet het minste spoor te ontdekken. De bisschop grijpt veeleer de gelegenheid aan om de koning de nood van zijn geestelijken onder ogen te brengen, en hij durft het zelfs aan er op te wijzen dat die nood zo groot is dat zij onvoldoende gelenigd zou worden met rijkstoelagen welke in evenredigheid met de voor het district Cuyk toegezegde som van 3000 gld. berekend werden. Als norm verwijst hij dan ook naar de bezoldiging die de hervormde predikanten van het rijk zouden ontvangen, en die aanzienlijk hoger kwam te liggen, wanneer de bedragen die vorige regeringen aan de predikanten uitbetaalden, gehandhaafd zouden blijven. Dit lag inderdaad in de bedoeling, zoals ook de bisschop wel begrepen zal hebben. Zijn aanmerkingen werden daarmee een pleidooi om met deze ongelijkheid te breken.

Vooralsnog had de regering daar geen oren naar, zoals blijkt uit het antwoord dat op 22 april door Roëll,¹⁸⁾ die Van Straelen inmiddels in zijn functie was opgevolgd, werd afgezonden.¹⁹⁾ Daarin stond niet meer dan de mededeling dat de bedragen van 2 en 3000 gld. overeenkomstig de voorstellen werden toegekend. Met geen woord werd gereageerd op de ingediende bemerkingen.

Van al de nederlandse kerkvoogden was Van Velde de Melroy de eerste die de circulaire van 16 maart beantwoordde. De apostolische vicaris van Breda kwam op 7 april met zijn antwoord gereed.²⁰⁾ Ook hij betuigde zijn dankbaarheid voor de mogelijkheden die hem en zijn geestelijken werden geboden. Hij verklaarde echter dat hij slechts aarzelend tot de beantwoording van de vragen die hem in de circulaire van 16 maart waren gesteld, was kunnen overgaan. Ook hij was er van overtuigd dat de bedragen die hij, evenals Van Velde, in de periode van 1804 tot 1810 van

de toenmalige regeringen ter verdeling onder zijn geestelijken had ontvangen, volkomen ontoereikend waren om in hun werkelijke behoeften te voorzien. Het zou beter zijn, wanneer bij de vaststelling der bedragen andere normen aanvaard werden en ook voor hem kwamen deze neer op een gelijke behandeling van hervormde en katholieke geestelijken.

De aartspriester van Friesland, H. de Haan, liep in zijn antwoord van dezelfde datum ²¹⁾ al evenmin over van enthousiasme over de in het vooruitzicht gestelde toelagen. Hij verklaarde teleurgesteld te zijn over de beperkte mogelijkheden die in het vooruitzicht gesteld waren. Onomwonden kwam hij er voor uit dat hij er nauwelijks enige verbetering van verwachtte. Veeleer leek hem een verslechtering te verwachten. Wanneer de gelovigen zouden vernemen dat hun geestelijken van het rijk een bezoldiging ontvingen, hoe miniem deze ook zou uitvallen, dan zouden zij maar al te zeer geneigd zijn hun vrijwillige bijdragen tot hun onderhoud te verminderen. Mocht deze vrees bewaarheid worden, dan voorzag de aartspriester dat de betrokkenen hem er voor aansprakelijk zouden stellen. Daarom voldeed hij met een bezwaard gemoed aan het verzoek van de commissaris-generaal door hem de gegevens te verstrekken die hij aangaande de inkomsten van zijn geestelijken had weten te verzamelen. Borret antwoordde op 11 april praktisch in dezelfde geest.²²⁾

Inmiddels was op 29 maart de gereed gekomen grondwet gepubliceerd.²³⁾ Men kan zich voorstellen dat de kerkelijke leiders bijzonder gespannen naar dit ogenblik hadden uitgezien, omdat immers uit de grondwet zou blijken in hoeverre het nieuwe bewind trouw zou blijven aan een der verworvenheden van de voorafgaande periode: de gelijkheid van alle godsdiensten voor de wet, waarvan vooral de katholieken hadden geprofiteerd. Al spoedig werd de aandacht getrokken door art. 139 dat in aansluiting op een aantal artikelen die de normen omschreven waaraan de toekenning van rijkstoelagen aan kerkelijke bedienaren onderworpen was, liet volgen dat de Souvereine Vorst zich het recht van „inzage en beschikking omtrent de inrichtingen van die gezindheden, welke eenige betaling of toelage uit 's lands kas genieten” voorbehield.²⁴⁾

Zoals de termen er lagen kon zo goed als iedere vorm van bemoeienis tot dit kader herleid worden, en dit was weinig geschikt om de betrokkenen met een gerust hart tot het aannemen van de toegezegde toelagen te bewegen. Het is dan ook vanzelfsprekend dat het besluit van 19 januari en de daarop gevolgde circulaire van 16 maart plotseling in dit daglicht kwamen te staan.

De aartspriester van Holland en Zeeland, Cramer, was de eerste die daartegen zijn bezwaren kenbaar maakte. Hij deed dit nog maar enkele dagen na de publicatie van de grondwet bij gelegenheid van een audiëntie die de Souvereine Vorst hem toestond. Volgens een verslag dat hij op 7 april aan de missieoverste Ciambertani opstuurde,²⁵⁾ had hij er de vorst op gewezen dat het bewuste artikel tegen de kerkelijke vrijheid indruiste, dat de koning er bijgevolg niet verbaasd over kon zijn, wanneer de katholieke geestelijken, eventueel en masse, de toelagen zouden weigeren, en dit zouden blijven doen, zolang dit grondwetsartikel gehandhaafd bleef. Willem I zou daarop verklaard hebben dat hij het artikel zo niet begrepen had en er zich maar al te goed van bewust was dat hij niet moest raken aan de vrijheid der Kerk en zich niet met haar zaken moest bemoeien. Hij wilde dat ook niet en beloofde er voor te zorgen dat het artikel zou worden afgezwakt in de zin van een soort inspectierecht over de inkomsten van geestelijken die voor rijkstoelagen in aanmerking wensten te komen.

Vanuit het bossche vicariaat kwam spoedig daarop een soortgelijke reactie binnen. De beide seminarieprofessoren Van Gils en Moser stuurden op 16 april een voorlopig antwoord naar Den Haag,²⁶⁾ waarin zij verklaarden dat zij de beantwoording van de circulaire liever hadden overgelaten aan de apostolische vicaris Van Alphen, maar omdat deze nog steeds niet uit zijn ballingschap was teruggekeerd, hadden zij gemeend een langer uitstel niet te kunnen verantwoorden. Zij waren daarom begonnen met het verzamelen van de nodige gegevens om aan het verzoek van de commissaris-generaal te voldoen, toen „het aanvaarden en publiceren der constitutie van ons land ons, in gemoede, een onoverkomelijk beletsel” stelde om daarmee voort te gaan. Het was hun onmogelijk een recht van inzage en beschikking in dit soort zaken

te erkennen, omdat dit zou neerkomen op de erkenning van een recht dat in strijd was met hun geloofsovertuiging.

Deze gang van zaken liet de regering vanzelfsprekend niet onbewogen, vooral toen bleek dat de ongerustheid onder de geestelijken steeds algemener begon te worden. Op 6 mei rapporteerde Roëll aan de Souvereine Vorst over de inhoud van de binnengekomen stukken.²⁷⁾ Hij releveerde in het bijzonder de bezwaren die vooral van brabantse kant tegen het grondwetsartikel waren ingebracht, als zou daarin een te ver gaande bevoegdheid in kerkelijke zaken aan de vorst worden toegekend, welke een aantasting betekende van de kerkelijke vrijheid. Volgens zijn overtuiging berustten dit soort bezwaren op een verkeerde interpretatie van het bewuste artikel. Niet alleen zagen de bezwaarden voorbij aan de inhoud van art. 134 van diezelfde grondwet, waarin de vrijheid van alle godsdiensten tegen schending werd gewaarborgd,²⁸⁾ maar zij hadden vooral verwaarloosd de geïncrimineerde passage in de kontekst te bekijken. Hadden zij dit wel gedaan, dan zouden zij begrepen hebben dat het recht van inzage en beschikking in direct verband stond met de uitbetaling van de rijkstoelagen en bijgevolg geen inperking betekende van de vrijheid der Kerk. Hij verklaarde nadrukkelijk dat hij als lid van de grondwetscommissie tijdens de besprekingen van dit artikel het steeds in deze zin verstaan had en hij had geen enkele aanwijzing dat zijn collega's er een andere strekking aan gaven.²⁹⁾ Nu echter door de formulering van het artikel ongerustheid was gewekt, leek het hem het beste een aanvullende verklaring te doen publiceren om deze ongerustheid weg te nemen.

De Raad van State, die daarop gehoord werd, verklaarde zich op 13 mei volledig accoord met deze zienswijze.

„Alles toont duidelijk aan”, zo luidde het advies, „dat de bijzondere inzage en beschikking, welke het tweede gedeelte van het 139e artikel aan den Souvereinen Vorst toekent, omtrent de inrigtingen van de gezindheden welke volgens eene der voorgaande artikelen eenige betaling of toelage uit 's lands kas genieten, geene andere zijn kan, dan die, welke de Secretaris van Staat aanwijst — de aard der zaak, de beginzelen omtrent de vrijheid van alle Godsdienstige gezindheden toegekend, de bescherming aan alle

in gelijke mate besproken, welke voorregten op eene zo ondubbelzinnige wijze in de grondwet zijn gewaarborgd, bevestigen om strijd de waarheid van dit gevoelen, en doen het den Raad als ten uiterste vreemd voorkomen, dat de vrees, alsof het Gouvernement zich met Godsdienstige gevoelens en kerkelijke wetten zou willen bemoeijen, bij de Gemeenten of wel de Geestelijken, welke de Secretaris van Staat opgeeft, gerezen is. Daar nu dit het geval toch maar is, zoo kan het niet anders dan nuttig zijn, dat Uwe Koninklijke Hoogheid deze angstvalligheid tegemoet kome, en hier toe schijnt he voorstel van den Secretaris van Staat voor de Binnenlandsche Zaken uitermate geschikt".³⁰⁾

Overeenkomstig deze adviezen kwam er op 16 mei een verklaring namens de Souvereine Vorst uit, waarin deze uiteenzette dat het recht hem toegekend krachtens art. 139 van de grondwet met betrekking tot de godsdienstige gezindten, die enige toelage of betaling uit 's lands kas genoten „geen andere kan zijn dan hetwelk met die betaling in verband staat en dat wij ons daardoor alleen bevoegd achten tot beschikkingen van eenen financieelen aard".³¹⁾

Men kan er van uit gaan dat deze geruststellende verklaring oprecht bedoeld was en dat er geen achterbakse bedoelingen achter staken. De betoogtrant van de besproken adviezen doen twijfels dienaangaande verdwijnen, wanneer men er rekening mee houdt dat dit soort stukken geheim bleef en niet voor publicatie bestemd was. Hadden de samenstellers de bedoeling gehad om de eigenlijke opzet van de maatregelen voor de buitenwereld te verbloemen, dan hadden zij hier hun gedachten daarover vrijelijk kunnen ontwikkelen en de vorst suggesties aan de hand kunnen doen om het gestelde doel langs slinkse wegen toch te bereiken. Waar van dit alles geen spoor aanwezig is, behoeft men dus aan de oprechtheid van de gedachten die er in werden uitgesproken, niet te twijfelen.

Wel is het waar dat er bij de administratie van de zaken die de verschillende erediensten betroffen, mensen werkzaam waren die er op uit waren de koning een zo groot mogelijke invloed op de zo moeilijk onder controle te krijgen kerkelijke materie te verschaffen. Zij handelden daarbij uit overwegingen die de vorst zelf, ³²⁾ dikwijls nauwelijks bewust, dreven. De vaagheid van het bewuste

grondswetsartikel bevatte daartoe, ook na de geruststellende verklaring, mogelijkheden genoeg. Tot dit soort mensen behoorde zonder twijfel de ras-ambtenaar J. D. Janssen ³³⁾ die jaren achtereen onder de regeringen van vóór 1813 zijn bedrevenheid in de administratie van kerkelijke zaken gedemonstreerd had. Juist vanwege deze bedrevenheid had Van Straelen hem bij de overgang naar het nieuwe bewind gehandhaafd. Een officiële benoeming had reeds op 5 december 1813 dit initiatief gesanctioneerd. Janssen werd daarbij tot commissaris voor kerkelijke zaken aangesteld, wat hem de leiding van de kerkelijke sector praktisch geheel in handen gaf.

Welke idealen hem daarbij voor ogen stonden, komt het best tot uitdrukking in de door hem in de jaren 1814 en 1815 uitgewerkte Schets van Ontwerp en Organisatie der Hervormde Kerk, waarin de organisatie van de Hervormde Kerk zo goed als geheel in handen van de staat gelegd werd. Hij werd daarmee de geestelijke vader van het Algemeen Reglement dat in 1816 voor die kerk van kracht werd ³⁴⁾. Vast staat dat in zijn gedachtengang art. 139 paste als een wettelijk fundament voor een verregaande staatsbemoeienis met kerkelijke zaken en het spreekt dan ook vanzelf dat hij in de jaren waarin hem ook de administratie van de zaken betreffende de R.K. Eredienst toeviel, vanuit deze geest zijn taak heeft opgevat. De door hem nagelaten papieren demonstreren dit duidelijk. Ook nadat in 1815 een eigen directoraat-generaal voor de R.K. Eredienst was opgericht, bleef deze geest een deel van de hieronder ressorterende ambtenarij beheersen. Het is voldoende de naam te noemen van een Piet van Ghert. ³⁵⁾ Mannen van deze instelling zouden er in slagen de invloed die de vele memoranda van kerkelijke kant, in het bijzonder die van aartspriester Cramer en de apostolische vicaris Van Alphen, in andere omstandigheden ongetwijfeld hadden kunnen uitoefenen, te neutraliseren en praktisch tot niets terug te brengen. Dit succes valt ook te verklaren uit de omstandigheid dat bij het overleg over de zaak der toelagen juist door hun toedoen een aantal verlichte priesters, waaronder Lexius ³⁶⁾ en Schrant ³⁷⁾ de voornaamste waren, steeds meer werden ingeschakeld. Het geluid dat zij deden horen was veelal in

overeenstemming met dat van de genoemde ambtenaren. Dit alles tesamen moest Willem I wel versterken in de overtuiging met zijn bemoeienissen in kerkelijke zaken de juiste weg te zijn ingeslagen. De terugslag ervan was dat hij de bezwaren die van kerkelijke kant tegen zijn toelagenpolitiek ingebracht werden, onmogelijk anders kon zien dan als een miskenning van zijn goede bedoelingen en vaderlijke zorgen.

De verklaring van 16 mei heeft bij de kerkelijke overheden de argwaan over de strekking van art. 139 niet geheel doen verdwijnen. In een brief van 4 juni ³⁸⁾ gaf Ciamberlani aan Van Alphen, die inmiddels uit de ballingschap in zijn vicariaat was teruggekeerd, als zijn mening te kennen dat de twijfels over de goede bedoelingen van de vorst alleen door eliminatie van het grondwetsartikel met de omstreden voorwaarden konden worden weggenomen. Niettemin namen de meeste kerkvoogden gedurende enkele maanden na de verklaring de gedragslijn aan het er voorlopig maar op te wagen en de aangeboden toelagen te aanvaarden om zo de verklaring zelf aan de praktijk te toetsen. Dit was in het bijzonder het geval met Van Velde de Melroy. Hijzelf en zijn geestelijken uit het district Cuyk aanvaardden zonder enige reserve de gelden die hun krachtens het besluit van 22 april waren toegezegd. Toen bovendien eind augustus de mededeling kwam dat op zijn verzoek van 31 maart om ook aan de geestelijken van de districten Nijmegen en Druten een toelage toe te kennen gunstig beschikt was en een bedrag van 2000 gld. was uitgetrokken, voldeed hij onmiddellijk aan het verzoek een voorstel te doen over de manier waarop dit bedrag onder de geestelijken van de beide districten verdeeld zou kunnen worden. Op 8 september stuurde hij daartoe de volgende lijst op. ³⁹⁾

Naamen der R.C. pastoors in de districten Nimmegen en Drueten aan welke de somme van 2000 guldens kan worden uitgedeyld.

District Nimmegen

Balgoy	Joannes Sengers	50 guldens.
Beek	Jacobus Sieben	60 „
Beuningen	Petrus van Maasacker	50 „

Ewik	Henricus van Mullekom	50	„
Groesbeek	Joannes van Mook	50	„
Heumen	Gerardus Arts	60	„
Malden	Jacobus de Groot	60	„
Millingen	Bern. Gesthuysen	50	„
Neerbosch	Jacobus van Kampen	40	„
	Henricus van Roosmalen	50	„
	Joannes Reggers	60	„
Nijmegen	J. J. Smeyers	60	„
	Arnoldus Luyten	50	„
Oy	Leonardus Derks	60	„
Overasselt	Gerardus Hermans, Landdeken ⁴⁰⁾	200	„
Weurt	Leonardus Kerkhoff	60	„
Wichen	Joannes Princen	40	„
Winsen	Henr. van Elsenbroek	50	„

District Drueten

Aefferden	Franc. Ebbinkhuysen	30	„
Alphen	Wilh. van Geijn	50	„
Altvorst	Joannes Hol	65	„
Appeltern	Wouth. Steins Bisschop	65	„
Batenburg	Arnoldus van Berkel	65	„
Berghaaren	Jacobus van Gelder	60	„
Dreumel	Jacobus van der Heyden	30	„
Druuten	Reinerus van Gelder, Landdeken ⁴¹⁾	200	„
Horssen	Antonius van Mook	30	„
Herne	Josephus Sleyphen	50	„
Niftrik	Petrus Schreven	65	„
Maasbommel	Antonius Bruysten	50	„
Puyflynk	Wilhelmus Zoetekouw	65	„
Wamel	Lambertus Schiks	45	„
Leuwen	Franciscus Verploegen	30	„

2000 guldens.

In een begeleidend schrijven ⁴²⁾ motiveerde Van Velde de Melroy de wijze waarop hij het bedrag verdeeld had. Hij deed daarbij duidelijk de verwachting uitkomen dat de toegekende bedragen in de toekomst wat hoger zouden kunnen uitvallen. Geen wonder overigens, wanneer men er op let dat het gemiddelde rond 50 gld. kwam te liggen. De bisschop was er van uitgegaan dat voor de

beide landdekens „uit consideratie hunner hoogere bediening en de grotere werkzaamheid gepaard met veele onkosten” een bedrag van 200 gld. bestemd moest worden. Het restant had hij naar evenredigheid onder de pastoors verdeeld. Het geringe bedrag had het echter niet mogelijk gemaakt ook nog hun kapelaans en assistenten te bedenken. Hij deed daarom een beroep op de staatssecretaris er bij de koning op aan te willen dringen bij de opstelling van de eerstvolgende begroting een groter bedrag aan zijn berooide geestelijken, die allen in de voorbije oorlogsjaren zwaar te lijden hadden gehad, toe te kennen.⁴³⁾

Reeds op 28 september kwam een verordening af waarin overeenkomstig de door Van Velde de Melroy ingediende lijst beschikt werd.⁴⁴⁾ Op 7 oktober deed het staatssecretariaat daarover mededeling aan de bisschop,⁴⁵⁾ terwijl het departement voor de erediensden de opdracht kreeg de stukken voor de betrokken geestelijken uit te werken. Omstreeks dezelfde tijd kwamen soortgelijke beschikkingen uit voor alle kerkelijke ressorten waaruit opgaven voor toelagen waren binnengekomen.⁴⁶⁾ De meeste van deze stukken bevatten, veelal in dezelfde bewoordingen, een uitdrukkelijke verwijzing naar een besluit van 23 december 1813 waarin voor het eerst de zo omstreden voorwaarden geformuleerd waren.⁴⁷⁾ De regering verleende de toelagen slechts aan de op dat moment dienstdoende geestelijken volgens de daartoe ingediende lijsten. Zij werden dus niet eens en voorgoed aan de door hen bediende plaatsen toegewezen. Hieruit volgde dat „bij het vacant worden der pastoriën en andere geestelijke bedieningen, waaraan het genot van toelagen uit 's lands kas is verknogt, dezelve toelagen voor den opvolger niet zullen kunnen gecontinueerd worden, tenzij vooraf door den daartoe bevoegden kerkvoogd van den secretaris van staat voor de Binnenlandsche Zaken vrijheid tot wedervulling door **denzelve** kerkvoogd aan den secretaris van staat voornoemd kennis worde gegeven van de gedane nieuwe benoeming, ten einde daarop van Z.K.H. aggregatie te erlangen”.⁴⁸⁾

Dit alles moest op zijn minst de indruk wekken dat de verklaring over de strekking van het grondwetsartikel teniet gedaan werd. De boven geciteerde bewoordingen bevatten immers veel

meer dan een louter op de administratie gerichte bemoeienis. In de toekomst mochten er voor kerkelijke bedieningen, waaraan toelagen verbonden waren, geen benoemingen meer plaats hebben tenzij na verkregen toestemming, terwijl de benoeming zelf niet alleen aan de regering bekend gemaakt, maar bovendien door haar goedgekeurd moest worden. Het aanvaarden der toelagen scheen het fundament te moeten worden voor een directe bemoeienis van de regering met de benoemingen zelf.

Het valt niet te verwonderen dat de onrust in kerkelijke kringen direct na het bekend worden van deze besluiten weer tot een hoogtepunt steeg. Het duurde niet lang of een stroom van notae en memoranda begon op het departement binnen te komen. De algemene strekking er van was dat de kerkelijke overheden van oordeel waren in de gegeven omstandigheden de toelagen niet te kunnen aanvaarden.

Met de grootste beslistheid werd dit standpunt ingenomen door Ciamberlani. Reeds in de boven vermelde brief van 4 juni ⁴⁹⁾ had hij aan Van Alphen te kennen gegeven dat het hem het beste leek dat de kerkelijke overheden één lijn zouden trekken en de toelagen zouden weigeren. Zelfs wanneer de in het vooruitzicht gestelde regeling in de praktijk zou meevallen, zou het bewuste grondwetsartikel de mogelijkheden blijven bieden daarin verandering aan te brengen op ieder ogenblik dat de regering dit wilde. De missieoverste was sindsdien op dit aambeeld blijven hameren. Toen de regeringsbesluiten van september 1814 hem in het gelijk schenen te stellen, slaagde hij er in de aarts priesters tot de door hem bepleite gemeenschappelijke gedragslijn te bewegen. Tegen het eind van het jaar vormden zij een aaneengesloten front, waarbij de aarts priester van Holland en Zeeland Cramer en zijn collega van Utrecht Van Nooy de grootste beslistheid aan de dag legden.⁵⁰⁾

In de zuidelijke districten kwam de zaak anders te liggen. Alleen de apostolische vicaris van Den Bosch was het geheel eens met de zienswijze van Ciamberlani. Hij was de eerste die het aannemen van de toelagen aan zijn geestelijken verbood en hij is daar nooit meer op terug gekomen. Zijn collega van Breda daarentegen was

van oordeel dat de kerkelijke overheid ook binnen het kader van de reglementering der toelagen voldoende vrijheid had behouden. Weliswaar kon de regering weigeren een toelage te continueren, wanneer een nieuw-benoemde geestelijke haar niet welgevallig was, maar zij kon een dergelijke benoeming niet teniet doen, en daarmee was voor Van Dongen de vrijheid en onafhankelijkheid van de kerkelijke overheid voldoende veilig gesteld. Dit ruimhartige standpunt was waarschijnlijk ingegeven door de overweging dat van een inperking van de kerkelijke vrijheid in de praktijk niets te bespeuren was.⁵¹⁾ Borret liet zich voor het district Ravenstein en Megen waarschijnlijk door dezelfde gedachtengang leiden.

Ingewikkelder was de situatie binnen de districten die onder het bestuur stonden van Van Velde de Melroy. Zoals we boven zagen had hij als eerste op de aanbiedingen van de regering gereageerd en reeds op 22 april was op zijn voorstellen welwillend beschikt. Omstreeks juli of augustus had de uitbetaling over de twee eerste kwartalen plaats gehad, zonder dat daarbij, hoe dan ook, sprake was geweest van enige voorwaarde. Eerst bij de regeling der toelagen voor de geestelijken van de districten Nijmegen en Druten rees ook voor Van Velde de Melroy de vraag of de toelagen wel aanvaardbaar geacht konden worden. Vanzelfsprekend werden ook de geestelijken van de genoemde districten met deze vraag geconfronteerd, toen zij de stukken ontvingen waarin zij op de hoogte gesteld werden van de hun toegekende toelagen. De meningsverschillen liepen spoedig hoog op. Zij tekenen zich duidelijk af in een brief van 12 november 1814, waarmee de kapelaan van Oss, W. van Alphen,⁵²⁾ zijn oom, de apostolische vicaris van Den Bosch, nauwkeurig op de hoogte bracht. Ik laat de brief hier in zijn geheel volgen.⁵³⁾

Hoogwaardig Heer!

Hede avond ontvang ik eenen brief van de Heer Pastoor van Dreumel,⁵⁴⁾ met last om na lectuur te verbranden — dan desselfs inhoud kan Uw Hw dienen, om aan Monseigneur te schrijven wegens de loopende questie —, het zal tog het beste zijn de naam van dien Heer te zwijgen.

Hij meldt mij, dat hij gepasseerde Maandag, op 't feest van S. Willibrordus te Leeuwen, weidlopig aan tafel heeft gesproken met de Heer Deken van Dreuten,⁵⁵⁾ en op 't laatst zeer hevig. De deken verklaarde voor alle Heere, dat hij het aangebode zou aanneemen, als er geen verbod van Monseigneur inkwam. Hierom heeft de Pastoor van Dreumel na Brussel geschreven gisteravond. Dus zal Monseigneur kennis draagen van den twist, die er onder zijn Pastoors is.

Den deken van Dreuten, geen antwoord vindende op hetgeen de Heer van der Heiden voorbragh, en ziende dat drie Pastoors op zijn argumenten afgingen van het gevoelen om het tractement aan te neemen, begon te verwijten, in plaats van te redeneren.

Den derde Deken,⁵⁶⁾ woonagtig te Overassel over de Maas, had nauwelijks zijnen brief met dezelve slegte conditien ontvangen, of hij liep dadelijk om betaling, dan omdat de ontvanger geen order tot uitbetaling had, kwam hij voor een toedeur. Dus is zijn gevoelen ligt te raaden.

Dreumel vreest dan, dat, zo er geen uitdrukkelijk verbod van Monseigneur kooft, het aangebode in 't Maas en Waal, en in 't quartier van Nymmegen, schier overal zal worden aangenomen.

Wat het land van Cuyk betreft, deeze hebben reeds over 3 a 4 maanden de helft ontvangen bij de Bruin te Nijmegen: Monseigneur en de Secretaris zelf ook, wiens gelden de Heer Pastoor Smeyers⁶⁷⁾ te Nymegen heeft geïnkasseerd. Den deken van Cuyk⁵⁸⁾ heeft 400, de Secretaris 600, zo men meind, en de Bisschop twee of drie duyzend, dan de zekere som van de twee laatste was hem ontslipt —, dog op wat conditie het geld in het Cuijsche decanaat, waaronder de Graaf sorteerd, is aangeboden weet men niet.

Borret op d'ontvangst van sijn jaarlijksche bijlaag van 500, 200 qua pastor en 300 qua commissaris,⁵⁹⁾ maakte er geen bezwaar in; dan heeft eene eigenhandige brief geschreven aan eene zijner vrienden, in dewelke hij zegt, dat hij nu ook bezwaar vind; en daarom zijnen bisschop schrijven zal. Zo het blijkt uit eenen brief van de Heer Pastoor van Schaijk moet de bijlaag in 't Ravensteinsch ook aangeboden zijn met de fameuse conditien. En hierom is te denken, dat het zelfste formulier zal zijn voor 't land van Cuyk.

Ik blijve met alle hoogagting en verschulde eerbied

Uw Hw Dw dienaar
W. van Alphen.

den 12. nov. 1814.

Uit deze mededelingen valt op te maken dat de meeste geestelijken in de dekenaten Nijmegen en Druten er toe overhielden over de bezwaren heen te stappen en de toelagen te aanvaarden, wanneer er geen uitdrukkelijk verbod van de bisschop zou komen. Deze houding valt licht te begrijpen. De in het vooruitzicht gestelde toelagen betekenden immers enige verlichting in de financiële nood waarin zij zo goed als allen verkeerden. Zij konden zich bovendien beroepen op het voorbeeld van de bisschop zelf en dat van hun collega's in het dekenaat Cuyk die reeds enkele maanden tevoren de eerste uitbetalingen hadden ontvangen. Het verschil in regiem waaraan deze onderworpen waren, zal hen wel grotendeels ontgaan zijn. Sommigen onder hen hadden echter bedenkingen. Vermoedelijk vormden zij een zeer kleine minderheid. De pastoor van Dreumel toonde de grootste beslistheid. Hij onderhield nauwe contacten met een aantal geestelijken uit het bossche vicariaat en hij heeft zich dan ook op de in de brief gesignaleerde bijeenkomst met enkele van zijn collega's kennelijk opgeworpen als vertolker van de bossche zienwijze. Hij zou dit ook in het vervolg blijven doen. Hij is het ook geweest die het nodig oordeelde Van Velde de Melroy op de hoogte te stellen en het ligt voor de hand te veronderstellen dat hij bij deze gelegenheid er op aangedrongen heeft het aanvaarden der toelagen te verbieden.

Wat de briefschrijver meedeelt over de houding die de geestelijken in het dekenaat Cuyk en het district van Ravenstein en Megen aannamen, is in overeenstemming met een aantal gegevens die ik in het bovenstaande al verwerkte. De deken van Cuyk, Kerstjens, plaatste zich, ook na het bekend worden van het besluit van 28 september, op het standpunt dat de geestelijken de aangeboden toelagen rustig konden aanvaarden. Hij begreep dan ook niet waarom anderen zo veel bezwaren koesterden en beoordeelde dit als scherpelijperij en muggenzifterij. Zoals uit zijn correspondentie blijkt, vond hij voor deze zienswijze steun bij de commissaris van de luikse bisschop, Borret. Hij trachtte ook Van Velde de Melroy in deze geest te beïnvloeden. Zoals hij in een brief van 14 december aan Borret meedeelde, vond hij daarvoor echter weinig gehoor en hij had aanwijzingen om te verwachten dat zijn

bisschop spoedig tot het uitvaardigen van een verbod zou overgaan.⁶⁰⁾

Deze verwachting bleek juist te zijn. Op het oogenblik dat Kerstjens deze brief schreef, was de beslissing zelfs reeds gevallen. Van Velde de Melroy had o.m. bij een aantal belgische vertrouwelingen adviezen ingewonnen en deze hadden hem er van overtuigd dat de toelagen op de door de regering voorgestelde basis niet aanvaard konden worden. Op 19 november⁶¹⁾ kwam de tekst gereed van een circulaire aan de geestelijken van de dekenaten Nijmegen en Druten.

Copia Epistolae Encijlicae Illustrissimi Domini Episcopi, nuper Ruremundensis, ad pastores Districtuum Neomagensis et Drutensis datae.

Perpensis litteris secretarii status sub dato 7 octobris, nuper Hagae Comitum ad Decanum et pastores utriusque Districtus Neomagensis et Drutensis datis, matureque examinatis conditionibus, quibus exiguum vobis sustentationis emolumentum conceditur, has sanae doctrinae adversantes, clero injurias, et auctoritatem nostram quam a Deo et Ecclesia habemus, funditus evertentes, cognovimus. Pro munere igitur nostro episcopali omnes et singulos pastores nostros admonendos duximus, prout admonemus per presentes, ut differant summam, in vim istarum litterarum, oblatam recipere, donec obtenta in hoc magni ponderis negotio elucidatione legali, aliter ipsis notificaverimus. Qui enim per annos viginti⁶²⁾ bonis omnibus spoliati varios inter rerum publicarum fluctus, juxta sanctorum canonum statuta, sanctorum patrum sententias, et antiquae ecclesiae disciplinas, onus episcopatus, uti confidimus, in aedificationem vestram sustinuimus, non levem isti dignitati maculam et execrationem injiceremus, si, iniquis acquiescentes conditionibus, in conspectu totius ecclesiae articulo satis noto, pure et simpliciter subscripsisse videremus. Verum quidem est, interpretationem benignam⁶³⁾ desuper subministratam fuisse, qua manente merces honesta, ad quam jus habet ministerium sacerdotale, tuta conscientia poterat recipi. Hanc tamen interpretationem fallacem, irritam, et inanem esse, tristi litterarum secretarii status experientia convincimur. Non nos tenet dubium, quin nobiscum noscatis vos omnes, non solum quanto solatio in hac vita degentibus soleat esse recte facti conscientia, sed vel maxime, quam amplissima fideles operarios in vinea Domini divina remuneratio maneat. Absit, ut nobis inducamus in animum,

aliquem inter pastores nostros reperiri, promissionis episcopo ad altare factae immemorem, ut nostrae sententiae propriam opinionem praeferens, illud Christi Domini audire mereatur: 'Qui vos spernit, Me spernit'. Scimus enim perbene, quod unanimes uno spiritu nobiscum sentientes secundum dicta et exempla nostra sitis processuri, ut ita malignitas philosophica nihil in vobis schismatis reprehensione dignum inveniat, et recta filiali submissione vestra, vos non proprii commodi studio, ast puro animarum zelo, veros Dei, et non mammonae ministros agnoscat.

Haec sunt sensa animi nostri, quae ex intimo affectu pendentes vos exhortamur cum apostolo, 'haec meditamini, in his estote'.

De cetero rogamus vos, ut ad aras preces nobiscum effundatis, bonorum omnium largitorem exorantes, ut nobis de salute gregis curae nostrae crediti diu noctuque solliciter infundat: difficillimis hisce temporibus spiritum judicandi, quae recta sunt propitius et agendi, sicque cursu consummato (sic), fide servata, una cum vobis veram mercedem, immarcescibilem gloriae coronam percipere mereamur, etc. etc. 19 9bris 1814.

De instructie is er op gericht de betrokkenen te overtuigen van de onvermijdelijkheid van een maatregel die ongetwijfeld hard moest aankomen. De bisschop gaat uit van de stelling dat de voorwaarden die de regering aan de toelagen verbond in strijd waren met de gezonde leer, een belediging inhielden van de geestelijkheid, en ten slotte het gezag ondermijnden dat hij als bisschop van God en Kerk had ontvangen. Of hij er met het daarop volgend exposé in kon slagen de betrokkenen ook van de juistheid van deze stelling te overtuigen, valt te betwijfelen. Er volgen slechts een aantal exclamaties met wat dikke woorden en een aantal aansporingen om in eensgezindheid de beleidslijn die hij aangaf te volgen. De maatregel die werd opgelegd had overigens slechts een voorlopig karakter. De geestelijken moesten de toelagen niet aannemen, zo lang de bisschop geen andere richtlijnen uitvaardigde. In dit verband zinspeelt de instructie op een mogelijke nadere verklaring van de regering. Het is dan ook waarschijnlijk dat Van Velde de Melroy reeds besloten had, in navolging van de overheden elders, zich rechtstreeks tot de regering te wenden om een dergelijke verklaring te verwerven. In ieder geval presenteerde hij enkele weken later een uitvoerige mémoire aan de Souvereine

Vorst, waarin hij probeerde duidelijk te maken om welke redenen de door de regering genomen maatregelen voor de Kerk onaanvaardbaar waren, en waarin hij voorstellen deed voor een procedure die voor beide partijen aanvaardbaar zou zijn. Een aantal uittreksels uit dit mémoire laat ik hier volgen. ⁶⁴⁾

Extraits du mémoire présenté au prince-souverain des Pays-Bas unis au mois de décembre 1814.

D'après la gracieuse permission qu'il a plu à V.A.R. de m'accorder le 6 de ce mois, j'ose prendre la respectueuse liberté de déposer dans son sein, avec une confiance entière, les inquiétudes que sa résolution de 28 septembre dernier no 6 cause non seulement à ses fidèles sujets catholiques des Pays-Bas unis, mais même à tout le clergé catholique de la Belgique . . . .

Qu'il me soit permis d'observer à son A.R. que les conditions attachées à ces rétributions paraissent absolument contraires à la doctrine de l'église catholique, aux sentimens des saints pères, et qu'ils sont subversives même de l'autorité que les évêques tiennent immédiatement de Dieu et de son Eglise; de sorte qu'aucun ecclésiastique ne pourrait sous ces conditions jouir du bienfait que V.A.R. leur accorde sans se rendre coupable de perfidie ouverte envers Dieu et de son Eglise, calamité à laquelle Votre A.R. ne voudroit pas voir exposés les ecclésiastiques et fidèles sujets catholiques.

J'ai cru devoir attendre le moment qu'il m'auroit été permis de m'approcher de V.A.R. afin d'implorer immédiatement la non-exécution; connaissant surtout les alarmes qu'avoit occasionnés l'art. 139 de la constitution hollandaise, et craignant de les voir renaître, parce que les conditions en question sont précisément ce que le dit article exprime en toutes lettres . . . ., mais puisqu'il en a été donné connaissance extraordinairement aux curés des différens districts de Hollande, la consternation est devenue générale parmi le clergé des provinces unies; et une quantité des copies de cette disposition, étant distribuée dans la Belgique, les théologiens les plus savans et les plus respectables de ce pays l'ont examiné et discuté, et l'opinion est générale qu'elles blessent directement l'autorité ecclésiastique en établissant une espèce de suprématie civile dans les affaires de l'Eglise, et non obstant l'interprétation de l'art. 139 donnée par Monseigneur le secrétaire d'état le 27 mai,⁶⁵⁾ et le discours du président de l'assemblée des notables énoncé à Amsterdam le 29 mars,⁶⁶⁾ et dont extrait a été joint à l'acte constitutionnel sous le no IV, il est impossible de calmer les inquiétudes de ceux qui connoissent à fond les prin-

cipes de l'Eglise catholique, qui ne peut connaître dans le pouvoir temporel un droit que l'art. 139 précité appelle „inzage” et „beschikkinge” qu'il voudroit exercer dans les affaires spirituelles et que les conditions de la disposition bienfaisante de V.A.R. paraissent lui donner.

L'on aura peut-être suggéré à V.A.R. que l'église catholique reconnoit un droit de patronage,⁶⁷⁾ qu'en conséquent V.A.R. en donnant quelque traitement aux ecclésiastiques pouvoit librement jouir de ce droit, mais qu'il me soit permis d'observer qu'il existe à la vérité un pareil droit pour les fondateurs de quelques bénéfices, dotés par leur munificence et en proportion d'une honnête sustentation, selon la taxe observée dans différens endroits, mais V.A.R. daignera convenir, que ce n'est point un exemple applicable à l'espèce où est le clergé hollandais, étant privé des biens délaissés par les fondateurs des bénéfices principalement pour le service de l'église catholique, et les mêmes biens étant donnés aux ministres du culte réformé, ce droit de patronage est entièrement éteint et ne peut pas revivre en y substituant même une compétence équivalente et légale. D'ailleurs la somme de deux mille florins que Votre A.R. daigne accorder pour trente trois curés seroit à peine un équivalent pour la seule cure de Nimègue.

D'après ces considérations je ne peux dissimuler à V.A.R. qu'il est à craindre de voir renouveler entre les protestants et les catholiques ⁶⁸⁾ de vos provinces unies des Pays-Bas les dissensions qui sont nées de la révolution du XVIIe siècle, et que j'ai taché de tenir étouffées pendant 20 ans, prêchant à mes ouailles l'union et la paix avec les sujets non-catholiques . . . .

J'ai toujours taché, Monseigneur, de suivre à la rigueur et d'enseigner aux autres les principes de la soumission entière à l'autorité séculière en tout ce qui concerne les attributions pour le temporel, mais je craindrais de manquer à mon devoir de catholique et d'évêque, si je négligois de défendre les droits de l'Eglise et de l'épiscopat dans les attributions spirituelles; ces droits mêmes sont inséparables de cette soumission du moment que le prince admet et protège même, comme le fait V.A.R., la religion dans ses états.

Depuis près de deux cents ans mes prédécesseurs, les évêques de Ruremonde, ont paisiblement joui du droit de nommer immédiatement les curés de leur diocèse; même en 1730 leurs Hautes Puissances, les étas généraux, l'ont reconnu publiquement.⁶⁹⁾ Passé six ans l'on avoit proposé au gouvernement hollandaise une disposition pareille à celle que V.A.R. a donnée le 28 septembre dernier, mais sur mes représentations ⁷⁰⁾ la chose est restée

sans exécution, et le gouvernement d'alors s'est contenté d'une simple notification de la nomination faite par les supérieurs ecclésiastiques.

J'ignore, Monseigneur, ce que l'usurpateur ⁷¹⁾ de tout droit tant civil qu'ecclésiastique a extorqué depuis son invasion en Hollande. Ma conscience n'ayant point permis d'acquiescer à plusieurs points, j'ai partagé le sort de beaucoup d'ecclésiastiques respectueux dans un éloignement de mes ouailles.⁷²⁾ J'ose donc supplier V.A.R. qu'elle daigne supprimer les deux conditions dont il s'agit, et laisser jouir les ecclésiastiques paisiblement du petit secours qu'elle leur a accordé. Telle même paroît avoir été l'intention de V.A.R. dans sa résolution du 19 janvier dernier. V.A.R. comble-roit tous les voeux, si elle daignoit accorder cette grâce. En l'accordant elle ne diminueroit en rien le droit de „inzage” et „beschikkinge” en matière de finances, parce qu'en requérant les supérieurs ecclésiastiques de porter à sa connaissance les nominations qu'ils auront faites aux places vacantes auxquelles sont attachées les compétences du trésor, elle conserveroit toujours le droit de continuer où de suspendre le traitement dont les prédécesseurs des nouveaux titulaires ont joui etc. etc.

Het belangrijkste in heel dit exposé is zonder twijfel het laatste gedeelte. Van Velde de Melroy geeft daar normen aan voor een regeling die de belangen van beide partijen veilig kon stellen. Als voornaamste bijdrage daartoe ziet hij de eliminatie van de voorwaarden zoals ze in de grondwet omschreven waren, terwijl van kerkelijke kant de verplichting aanvaard zou kunnen worden om gedane benoemingen ter kennis te brengen van de regering om deze in staat te stellen zich een oordeel te vormen of de benoemde geestelijken al dan niet in aanmerking kwamen voor een continuering van de toelagen die hun voorgangers hadden genoten. Met een dergelijke procedure achtte Van Velde de Melroy datgene, wat de regering met het recht van inzage en beschikking beoogde, veilig gesteld, terwijl er van kerkelijke kant geen moeilijkheden tegen gemaakt behoeften te worden.

Zijn voorstel had weinig kans om aanvaard te worden. Op het ogenblik immers waarop dit mémoire aan de Staatssecretarie arriveerde, had er reeds een uitgebreide correspondentie plaats gehad tussen de staatssecretaris van binnenlandse zaken en verschillende

kerkvoogden.⁷³⁾ Het waren vooral Ciamberlani, Cramer, Van Nooy en Van Alphen die daarbij op de voorgrond getreden waren. Zij hadden het ene mémoire na het andere aan baron Roëll gepresenteerd. De argumenten die zij daarin ontwikkelden waren wezenlijk dezelfde als die van Van Velde de Melroy. Steeds weer concentreerden zich deze op de in art. 139 van de grondwet omschreven voorwaarden. In allerlei toonaarden werd in de bedoelde stukken herhaald dat door die voorwaarden de kerkelijke vrijheid op het stuk van benoemingen in het gedrang kwam. Van regeringskant bleef men daarentegen het refrein herhalen dat zij slechts betrekking hadden op de financiële kant van de zaak en geenszins beoogden de vrijheid van het kerkelijk benoemingsrecht te beknotten. Men was in feite geen stap verder gekomen. De geprikkeldeheid over en weer was toegenomen en omstreeks december stonden beide partijen star en onwrikbaar tegenover elkaar.

Het is begrijpelijk dat de regering in deze geprikkelde sfeer niet wenste in te gaan op een voorstel van Ciamberlani om voorlopig de uitbetaling van de toelagen op te schorten. De missieoverste liet weten ⁷⁴⁾ dat hij zich tot Rome had gewend om een duidelijke uitspraak over de hele affaire te verkrijgen, niet vermoedend dat deze mededeling op zich al de regering op een gevoelig punt moest treffen. Hij verklaarde verder het antwoord van Rome af te zullen wachten, voordat hij definitief zijn standpunt zou bepalen en hij hoopte dat de andere partij hetzelfde zou willen doen. Hij liet dit voorstel bovendien nog gepaard gaan met de verklaring dat hij zich in geval van weigering genoodzaakt zou zien al de onder zijn gezag staande geestelijken te verbieden de toelagen aan te nemen. De uitwerking van dit voorstel was averechts, zodat de impasse waarin men geraakt was, zo mogelijk nog moeilijker werd. Het vooruitzicht van een bemoeienis van Rome met wat de regering als een interne aangelegenheid beschouwde, verhoogde slechts de toch al sterke animositeit ten opzichte van Ciamberlani die daartoe het initiatief had genomen. Van een schorsing der betaling wilde de regering niet weten. Een dergelijke schorsing zou volgens een aantekening van Janssen „meer of min de gegrondheid veronderstellen van der zwarigheden door den Heer Ciamberlani in het

midden gebracht", en hij liet er op volgen: „wij zijn integendeel (benevens de knapste Roomschen) volkomen overtuigd van derzelve ongegrondheid . . . zoo men in dit geval de denkbeelden van verstandige en staatkundige inschikkelijkheid met zwakheid verwart zullen de gevolgen noodlottig zijn".⁷⁵⁾ Ciamberlani zou spoedig daarop ervaren dat de regering hem zijn optreden zeer kwalijk nam.⁷⁶⁾

In deze omstandigheden bleek de regering niettemin bereid serieuze aandacht te wijden aan het persoonlijk beroep van Van Velde de Melroy op de Souvereine Vorst om door een nadere verklaring tussenbeide te komen. Op 7 januari 1815 antwoordde baron Roëll met een uitvoerig rapport⁷⁷⁾ op een verzoek van Willem I om hem over de te volgen gedragslijn voor te lichten. Het grootste deel van dit rapport bestaat uit een verdediging van het tot dan toe gevolgde beleid. Roëll had bedenkingen tegen de voorstelling van Van Velde de Melroy als zou de regering haar politiek funderen op een soort patronaatsrecht. Het ging naar zijn gevoelen op zijn hoogst om een ontkennend recht of veto, een recht dat in het geheel niet in strijd was met roomse opvattingen en wetten. Alleen op die basis was het voor de regering mogelijk onwelgevallige of zelfs gevaarlijke personen uit de kerkelijke bedieningen te weren, en een dergelijk recht kon men een soeverein toch moeilijk betwisten. Alsof hij zich bewust was hiermee verder te gaan dan gewenst was, liet Roëll er onmiddellijk op volgen dat de zaak in het onderhavige geval niet zo principieel gesteld behoefde te worden. Het moest toch voor iedereen duidelijk zijn dat het hier slechts een vanzelfsprekende consequentie betrof van de bereidheid der regering aan kerkelijke bedienaren toelagen te verlenen. De regering had zich slechts het recht voorbehouden bij voorkomende vacatures in vrijheid te beslissen over het al of niet continueren van deze toelagen. Bij het formuleren der voorwaarden had men zo veel als mogelijk was rekening willen houden met roomse opvattingen en alleen willen eisen dat de kerkvoogden verlof zouden vragen tot de benoeming over te gaan, wanneer zij de toelagen gecontinueerd wensten te zien. Wensten zij dit, dan hadden zij zich aan de voorwaarden te houden om de regering

langs die weg de mogelijkheid te bieden te beslissen of aan de benoemde geestelijke de toelage zou worden toegekend. Zelfs wanneer de toelage om een of andere reden geweigerd zou worden, dan kon toch de benoemde in weerwil van die weigering in zijn ambt blijven zonder de toelage te genieten. Het recht van agreatie betrof de pastoor immers niet als zodanig, maar „eenen van den lande bezoldigden”.

De conclusie van dit alles kwam uiteraard neer op een pleidooi voor het handhaven van de tot dan toe gevolgde gedragslijn. Roëll verklaarde dat het hem niet nodig leek om wille van ongegronde opvattingen veranderingen in eenmaal uitgevaardigde besluiten aan te brengen. Geheel in overeenstemming met de opmerkingen van Janssen voegde hij er aan toe dat al te grote toegeeflijkheid in deze gemakkelijk als zwakheid uitgelegd zou kunnen worden.

Ondanks deze starre uitgangspunten achtte Roëll enige tegemoetkomendheid mogelijk. Om alle verdere aanleiding tot misverstand weg te nemen zou Zijne Majesteit een nadere verklaring kunnen afleggen dat het niet de bedoeling was zich direct met de benoemingen in te laten, maar dat het er alleen om ging met het oog op het hem toekomende recht van beschikking over de continuatie der toelagen, een kennisgeving te verkrijgen van voorkomende vacatures, gevolgd door een verzoek tot agreatie, wanneer de benoeming had plaats gehad. Ten overvloede zou er aan toegevoegd kunnen worden dat een eventuele weigering een benoeming te agreëren alleen betrekking had op de continuatie der toelage, en dat deze regeling de vrijheid van de kerkelijke overheid dus niet inperkte. Verder zou de verklaring er nog op kunnen wijzen dat de kerkvoogden zonder meer tot de benoeming zouden kunnen overgaan, wanneer er 'periculum in mora' in het geding was. Zouden er na een dergelijke verklaring nog kerkvoogden zijn die de toelagen bleven weigeren, dan kwamen de gevolgen geheel voor hun rekening. De regering zou immers getoond hebben tot een uiterste van welwillendheid bereid te zijn.

Aan het eind van zijn rapport kwam Roëll weer op dit voorstel terug. Hij wees er op dat Ciamberlani de zaak in Rome aanhangig

gemaakt had. Het leek daarom het beste dat Zijne Majesteit voorlopig af zou zien van de nadere verklaring om de afloop van dit initiatief af te wachten. Intussen zou de gezant in Rome instructies kunnen krijgen alles in het werk te stellen om aan het romeinse hof een voor de regering gunstige beslissing te verwerven.

Dit laatste advies gaf in feite de doorslag. Op 13 januari verscheen een K.B.⁷⁸⁾ dat opdracht gaf aan graaf Reinhold de nodige informatie te verschaffen om hem in staat te stellen er bij gelegenheid gebruik van te maken. De secretaris van buitenlandse zaken stuurde daarop een aantal stukken betreffende de toelagenkwestie naar Rome.⁷⁹⁾ Een duidelijke instructie over de manier waarop de gezant er gebruik van moest maken bleef uit. Kennelijk wist men in Den Haag ook niet hoe men vat kon krijgen op de contacten die Ciamberlani had gelegd en langs welke wegen men invloed zou kunnen krijgen op de gang van zaken in Rome.

Bij deze maatregel bleef het voorlopig, ook nadat de Raad van State op 19 januari naar aanleiding van het mémoire van Van Velde de Melroy een advies had verstrekt.⁸⁰⁾ Dit advies behelsde een versterking van het pleidooi van baron Roëll om een nadere verklaring over de strekking van het grondwetsartikel te publiceren en daarin nadrukkelijk vast te leggen dat de in kerkelijke kringen zo omstreden beschikking van 28 september 1814 opgevat moest worden in het licht van het besluit van 16 mei van hetzelfde jaar.

Het K.B. van 13 januari was overigens al door de feiten achterhaald. De Propaganda Fide had reeds op 16 december 1814 verklaard dat het aanvaarden van de toelagen in de gegeven omstandigheden volstrekt ontoelaatbaar was.⁸¹⁾ Geheel conform de voorstelling van zaken die Ciamberlani en zijn medestanders in hun memoranda gegeven hadden waren de romeinse autoriteiten de zienswijze toegedaan dat de in de grondwet omschreven voorwaarden de vrijheid van de Kerk op ontoelaatbare wijze aan banden legden. Slechts wanneer de regering genegen zou zijn om deze voorwaarden te herroepen, zou volgens het oordeel van de Propaganda het aanvaarden van de toelagen geduld kunnen worden. Meer viel er vooralsnog niet over te zeggen.

Ik heb niet kunnen achterhalen op welk tijdstip Ciamberlani het document van de Propaganda in handen kreeg. Vermoedelijk was dit in de eerste helft van januari. Hij heeft zich niet gehaast om de regering van de aard der uit Rome ontvangen directieven op de hoogte te brengen. Eind januari had een man als Janssen, die in het algemeen goed geïnformeerd was, er slechts lucht van gekregen, vermoedelijk langs relaties onder de geestelijken, dat er een uitspraak van Rome moest zijn gekomen.⁸²⁾ Tot dan toe had Ciamberlani zich er toe beperkt deze uitspraak te gebruiken om de verschillende aarts priesters in hun verzetshouding te versterken. In de loop van januari slaagde hij er in alle aarts priesters te bewegen tot het uitvaardigen van een verbod om de toelagen te aanvaarden, zo zij al niet uit eigen beweging hiertoe waren overgegaan.⁸³⁾

In de zuidelijke districten manoeuvreerde de bredase vicaris Van Dongen zich steeds meer in een uitzonderingspositie. Hij handhaafde, ook na de romeinse verklaring, het standpunt dat de praktijk het onschuldig karakter van de omstrede voorwaarden voldoende had bewezen, en hij bleef daarom het aannemen der toelagen aanvaardbaar achten. Zijn houding werd echter in de kringen van zijn geestelijken steeds meer omstrede en een groeiend aantal ging er toe over, naar het voorbeeld van hun collega's elders, de toelagen te weigeren. De praktijk binnen het commissariaat van Ravenstein en Megen valt bij gebrek aan gegevens moeilijk te achterhalen. Het schijnt echter dat tegen het eind van het jaar 1814 commissaris Borret op zijn aanvankelijk ingenomen standpunt, dat overeenkwam met dat van Van Dongen, is teruggekomen.⁸⁴⁾ De romeinse verklaring zal hem vermoedelijk in deze houding versterkt hebben. De bossche vicaris Van Alphen was reeds in november 1814 overgegaan tot het uitvaardigen van een verbod om de toelagen te aanvaarden. Door zijn besliste houding, die ook elders indruk maakte, was hij er in geslaagd praktisch heel zijn geestelijkheid tot het consequent nakomen van de door hem gegeven directieven te brengen. Ook Van Velde de Melroy was er op uit zijn geestelijken tot een eensgezinde houding te brengen. Hoewel hij persoonlijk niet aan het omstrede regiem van

de voorwaarden was onderworpen ging hij er in de loop van december 1814 toe over de hem toekomende gelden niet meer in ontvangst te nemen. Hij verlangde hetzelfde van zijn geestelijken in het district Cuyk en hij slaagde er in hen tot de verlangde gedragslijn te bewegen.⁸⁵⁾

Het schijnt dat ook in de Hollandse Missie de geestelijken zich, op weinig uitzonderingen na, aan de hun gegeven directieven hebben gehouden. Tekenend hiervoor is de houding van de groep der verlichte priesters in het aartsbischopdom Holland en Zeeland. Hoewel zij herhaaldelijk openlijk te kennen gaven de zienswijze van Cramer en zijn collega's niet te delen, hebben zij zich toch onderworpen aan een instructie die Cramer op 7 januari 1815⁸⁶⁾ uitvaardigde, waarin hij het als een plicht van de striktste gehoorzaamheid aan zijn geestelijken oplegde de toelagen niet aan te nemen. Lexius nam spoedig daarop het initiatief in een brief aan baron Roëll nog eens nadrukkelijk te verklaren dat hij de bezwaren van Cramer niet kon onderschrijven, maar hij liet bovendien weten dat hij zich tot zijn spijt gedwongen zag zich aan het bevel van zijn kerkelijke overheid te onderwerpen.⁸⁷⁾ Voordat hij deze brief aan de secretaris van staat verzond, stuurde hij het ontwerp aan zijn vriend en vertrouweling Janssen om te polsen wat hij er van dacht. Deze toonde zich niet alleen zeer ingenomen met het initiatief, maar stelde hem tevens enkele veranderingen in de tekst voor om beter te doen uitkomen dat zijn onderwerping slechts was ingegeven om wille van „de goede orde en uit inschikkelijkheid voor hen die in rang boven ons geplaatst zijn”. Hij wees er ook op dat Lexius er goed aan zou doen baron Roëll te vragen om de inhoud van de brief ook aan de koning ter kennis te brengen en zo ook aan deze duidelijk te maken dat de gevoelens van „onze geestelijke oversten niet gehouden (moesten) worden voor die der Hollandsche geestelijkheid in het algemeen”. Hij gaf hem ten slotte ter overweging of het niet beter was de brief door een aantal geestverwanten „die verstand genoeg bezitten, en met u instemmen, en moed genoeg om zulks te zeggen” te laten ondertekenen om langs die weg de werking er van te versterken. Lexius ging op deze laatste suggestie niet in, maar stuurde de brief in

eigen naam op 28 januari aan de secretaris van staat met de door Janssen voorgestelde veranderingen en aanvullingen. Hij berichtte de commissaris op dezelfde dag dat hij aan vrienden en geestverwanten een copie van zijn brief zou sturen en het verder maar afwachtte of zij zijn voorbeeld wensten te volgen. Hij dacht te moeten veronderstellen dat velen dit graag zouden doen, maar dat de meesten niet zouden durven, omdat ze Cramer nog te zeer nodig hadden. Hij heeft met de uitvoering van dit plan spoedig daarop een begin gemaakt, want reeds op 3 februari stuurden twee van zijn intieme vrienden Schrant en Freese,⁸⁸⁾ resp. pastoors te Bovenkarspel en Spanbroek, samen een bijna geheel volgens het concept. van Lexius opgestelde brief naar het staatssecretariaat.⁸⁹⁾ Enkele dagen later bracht Roëll deze stukken ter kennis van de Souvereine Vorst. Hetzelfde deed hij met nog een aantal soortgelijke stukken die in de loop van februari binnenkwamen.

Vermoedelijk hangt het met deze ontwikkeling samen dat op 18 februari de reeds enkele weken tevoren bepleite nadere verklaring over de strekking van het K.B. van 28 september 1814 werd uitgegeven.⁹⁰⁾ Mogelijk is ook dat een vage mededeling van Ciamberlani over de uit Rome ontvangen instructies daartoe heeft bijgedragen.⁹¹⁾ In ieder geval bleek de regering plotseling bereid het eigen standpunt nog eens te verduidelijken. De voornaamste passage in het nieuwe K.B. was de volgende:

„In aanmerking nemende, dat bereids bij onze resolutie van den 16den Mei eens vooral ontwikkeld en omschreven zijn de aard en strekking van het regt, ons krachtens de Grondwet, ten aanzien van alle gezindheden, die eenige betaling uit 's Lands kas genieten, competerende,

Hebben goedgevonden en verstaan, om ten overvloede te verklaren, zoo als bij deze verklaard wordt:

Dat ons Besluit van den 28sten September 1814 n° 6, geheel en al in verband staat met, en dient uitgelegd te worden, volgens onze resolutie van den 16den Mei daar te voren; en dat alzoo de kennisgeving van eene vacature, het verzoek om bij de vervulling der vacature de toelage gecontinueerd te zien, en de agreatie van den aangestelden Geestelijken, bij het gemelde Besluit gevorderd, gee-

ne andere strekking heeft, dan om te beoordelen en te beslissen, of het genot van de bevorens geaccordeerde toelage wederom aan de vervulling der vacature kan worden verbonden, en vervolgens, of aan den aangestelden Geestelijken de toelage, aan zijnen voorganger ex officio toegestaan, bij voortdoring zal worden uitgereikt”.

Veel nieuws bevat deze verklaring niet. Het omstreden grondwetsartikel bleef gehandhaafd en de daaraan gegeven interpretatie komt in wezen overeen met die van het K.B. van 16 mei. Het geheel kan beschouwd worden als een tactische zet van de regering, ingegeven door de overweging dat de vroeger uitgevaardigde verklaring aanvankelijk de onrust in kerkelijke kringen had doen bedaren. Men hoopte met deze tweede verklaring hetzelfde te bereiken, terwijl op wezenlijke punten geen enkele concessie was gedaan.

Er zijn voldoende aanwijzingen voor om aan te nemen dat de min of meer algemene verzetshouding onder de geestelijkheid na de bekendmaking van dit nieuwe K.B. inderdaad werd aangetaast.⁹²⁾ Steeds meer geestelijken gingen zich afvragen wat een aanvaarding van de toelagen nog in de weg kon staan, nu de regering opnieuw haar bedoelingen omtrent de strekking van het grondwetsartikel had kenbaar gemaakt. Het duidelijkst treedt dit aan de dag in een uitvoerig memorandum dat Ciamberlani op 24 maart 1815 naar de prefect van de Propaganda stuurde om met het oog op de nieuw-ontstane situatie aanvullende instructies te verkrijgen.⁹³⁾ Niet alleen voert hij daarin het steeds groeiende onbehagen onder de geestelijken over een al te starre afwijzende houding aan om meer tegemoetkoming te bepleiten, maar ook persoonlijk blijkt hij de overtuiging te zijn toegedaan dat de zaak zelf er aanzienlijk gunstiger is komen voor te staan. Dit laatste is des te opmerkelijker, gezien het feit dat hij van te voren gecorrespondeerd had met Van Alphen die ook na de nieuwe verklaring niet op zijn beslist afwijzende houding wenste terug te komen en hem omstandig uiteengezet had, waarom hij dit niet kon.⁹⁴⁾ In zijn memorandum analyseert Ciamberlani uitvoerig de door Van Alphen aangevoerde motieven, en verklaart nadrukkelijk dat hij daardoor

niet overtuigd is geraakt. Integendeel, het nieuwe K.B. heeft hem tot de overtuiging gebracht dat de formuleringen van de grondwet aangaande de voorwaarden inderdaad slechts de financiële sfeer betreffen en bijgevolg geen beperking van de vrijheid der Kerk op het stuk van benoemingen behoeven in te sluiten. Contacten met baron Van Lamsweerde, lid van de Raad van State, die als overtuigd katholiek bekend stond en hem nog nadere toelichting had verschaft, hadden de laatste twijfels bij hem doen verdwijnen.⁹⁵⁾ Weliswaar had Van Alphen hem er op gewezen dat de mogelijkheid tot een andere interpretatie bleef bestaan, zo lang het grondwetsartikel ongewijzigd bleef, maar Ciamberlani was van mening dat de regering zich dit in de gegeven omstandigheden niet kon permitteren wegens de ongunstige indruk die dit op een groot deel der bevolking zou maken. Zijn advies luidde dan ook de geestelijken toe te staan de toelagen aan te nemen en tegelijk duidelijk vast te leggen dat de kerkelijke overheid zich het recht voorbehield tot de eerder gevolgde gedragslijn terug te keren, zodra de praktijk ook maar de geringste aantasting van de kerkelijke vrijheid te zien zou geven. Het beste leek hem een decreet van deze strekking namens de paus uit te vaardigen.

Dit memorandum kwam tijdens een zitting van de congregatie voor buitengewone kerkelijke aangelegenheden, die op 20 april te Genua werd gehouden, in discussie. De besprekingen leidden tot een volledige aanvaarding van het advies van Ciamberlani. Kardinaal Litta stelde de missieoverste met een brief van 13 mei 1815 hiervan in kennis.⁹⁶⁾ Met bijzondere nadruk wees het decreet op het voorwaardelijk karakter van de genomen beslissing. Deze zou slechts van kracht blijven „zoolang de redenen en voorwaarden die hetzelfde tot beweeggrond gediend hebben, niet zullen veranderen”. Hoofdzaak bleef niettemin de positieve verklaring ten aanzien van de **aanvaardbaarheid** der toelagen.

Dit moet benadrukt worden, omdat het stuk als gevolg van een aantal verwickelingen binnen verloop van enkele maanden in precies tegenovergestelde zin zou worden geïnterpreteerd. In de praktijk die daarop volgde is Ciamberlani, die toch zelf een tegemoetkomende houding in Rome had bepleit, de romeinse interventie

als een verbod om de toelagen aan te nemen gaan hanteren. Deze eigenaardige gang van zaken moet voornamelijk worden toegeschreven aan de manier waarop de regering op het decreet reageerde. Het is dus vóór alles zaak deze reactie zo nauwkeurig mogelijk te analyseren. Gemakkelijk valt dit overigens niet, omdat deze reactie niet zonder zwenkingen tot stand kwam.

Ciamberlani heeft het decreet vermoedelijk in de loop van augustus ontvangen. In ieder geval heeft hij eerst op 17 augustus belet aangevraagd bij de staatssecretaris van binnenlandse zaken om hem, zoals hij in zijn brief meedeelde, een uit Rome ontvangen stuk ter hand te stellen.⁹⁷⁾ Hij ontving 21 augustus ten antwoord dat hij, voor het geval het stuk in verband stond met zaken betreffende de geestelijke leiding der katholieken in Nederland, het aan de secretaris van staat voor buitenlandse zaken diende te overhandigen, omdat het onderhouden van contacten met de Heilige Stoel onder hem ressorteerde.⁹⁸⁾ Roëll verklaarde zich gaarne bereid Ciamberlani te ontvangen voor alle andere zaken waarvoor deze dat wenselijk achtte. Ciamberlani heeft dit bericht opgevat als een mededeling dat Roëll niet genegen was nog verder met hem over de zaak der toelagen te onderhandelen.⁹⁹⁾ Uitgaande van de overweging dat Roëll zich steeds met deze zaak had ingelaten, sloeg hij geen acht op de mededeling dat het stuk thuis hoorde bij buitenlandse zaken, maar stuurde Cramer naar Den Haag om zich bij Roëll te vervoegen.

Reeds op 31 augustus was Cramer in Den Haag. Bij Roëll aangekomen kreeg hij gelegenheid de inhoud van het romeinse decreet voor te lezen en toe te lichten, voordat hij het aan de secretaris van staat overhandigde. Uit de reacties van Roëll meende hij te kunnen opmaken dat deze zich geheel met de strekking er van kon verenigen en hij vertrok vol goede verwachtingen naar zijn logement. Enkele uren later werd hij echter door Roëll teruggeroepen, en deze deelde hem mee dat hij toch bezwaren koesterde tegen de romeinse vooronderstellingen. In de loop van het gesprek bracht hij opnieuw de omstrede voorwaarden ter sprake, waarbij duidelijk werd dat de interpretatie die daaraan van weerskanten gegeven werd, niet gelijklopend was. Roëll besloot met de mededeling

dat hij de koning op de hoogte zou brengen. Enkele dagen later liet hij echter weten dat hij dit niet meer nodig achtte en opnieuw wees hij op de voorwaarden waaraan het regiem der toelagen onderworpen moest blijven. Cramer bracht daarop Ciamberlani op de hoogte.¹⁰⁰⁾

Met deze berichtgeving contrasteren de ambtelijke aantekeningen van Janssen die eveneens op 31 augustus de inhoud van het romeinse decreet leerde kennen.¹⁰¹⁾ Ook hij was aanvankelijk volledig tevreden gesteld en dit wil nogal wat zeggen voor een man van zijn instelling. Hij trad zelfs in overleg met Lexius en gaf hem de gedachte ter overweging of het niet wenselijk was copieën van het stuk onder de geestelijken te verspreiden om zo alle moeilijkheden en bezwaren van die kant uit de weg te ruimen. Lexius bleek echter wat gereserveerder. Hij verklaarde weliswaar dat hij over de algemene strekking van de genomen beslissing tevreden was, ook al had hij zich aan bepaalde formuleringen geërgerd. Hij achtte echter een verspreiding van het stuk door de regering niet wenselijk. „Mij dunkt”, zo schreef hij, „dat het alleen ons aangaat, wijl daarin ons gezegd wordt, dat het geoorloofd is de toelage te ontvangen”. Het was de taak van de kerkelijke overheid om dit ter kennis te brengen van de betrokkenen, en niet van de regering, die „in zijne verrichtingen geheel onafhankelijk en dus onverschillig is, wat instructien in dezen ons gegeven worden”.¹⁰²⁾ Een voor een geestelijke opmerkelijk pleidooi ten overstaan van een regeringsambtenaar om op de onafhankelijkheid der regering acht te slaan. Het valt te betwijfelen of Janssen er na dit advies van zijn vriend nog op een of andere manier bij zijn chef op heeft aangedrongen tot uitvoering van zijn voorstel over te gaan. Of Roëll het ten slotte is geweest die hem een minder gunstige beoordeling van het romeinse decreet heeft bijgebracht, valt niet uit te maken. Zeker is dat Janssen zijn oordeel spoedig gewijzigd heeft. In zijn aantekeningen noemt hij het „leep, van een goed voorkomen, en eigenlijk geheel niets afdoende, maar voor verschillende opvattingen vatbaar”.¹⁰³⁾ In regeringskringen zette zich uiteindelijk de opvatting door dat de romeinse interpretatie on-

voldoende recht deed wedervaren aan het standpunt van de regering.

Deze ontwikkeling is op zijn minst bevreemdend te noemen, wanneer men in rekening brengt dat de voor het Verenigd Koninkrijk noodzakelijk geachte grondwetswijziging inmiddels haar beslag had gekregen. Tijdens de besprekingen van de commissie ter voorbereiding van deze herziening, welke per K.B. van 22 april 1815 was samengesteld, waren eerst in de allerlaatste fase de artikelen over de godsdienst gereed gekomen.¹⁰⁴⁾ Gezien de tegenstellingen die zich van het begin af onder de leden der commissie hadden afgetekend, was het resultaat ten slotte een compromis. Voor wat de rijksbezoldiging van de geestelijken betreft was art. 139 van de oude grondwet geëlimineerd. Art. 192 van de nieuwe grondwet omschreef simpelweg de mogelijkheid dat aan kerkelijke bedienaars een tractement uit 's lands kas zou worden toegekend, terwijl art. 193 er aan toevoegde dat aan de koning de zorg toe kwam er voor te waken dat deze gelden „tot geen andere einden besteed worden, dan waartoe dezelve bestemd zijn”.¹⁰⁵⁾ Daarmee was eigenlijk het grondwettelijk fundament voor de tot dan toe gevolgde politiek vervallen.¹⁰⁶⁾ In enkele stukken die werden gepubliceerd in de weken die volgden op de plechtige afkondiging van de nieuwe grondwet werd echter de indruk gewekt dat de regering de zorg van de koning over de juiste besteding van voor kerkelijke doeleinden bestemde gelden op de oude manier wilde blijven uitoefenen. Dit was in het bijzonder het geval met een missive van 1 september, waarin aan Cramer werd meegedeeld dat een aantal aanvragen van toelagen voor geestelijken uit zijn aartsbischopdom, die tot dan toe waren blijven liggen, ingewilligd waren. In de missive werd te verstaan gegeven „dat bij eventuele vacature der vermelde pastorijen de continuatie der geaccordeerde toelagen, voor dezelve niet zal kunnen verkregen worden, dan overeenkomstig de verordening vervat in het besluit van den 28n September 1814 n° 6”.¹⁰⁷⁾

Voor Ciamberlani was daarmee de zaak afgedaan. „Causa finita est” was het motto dat hij in zijn brieven aan verschillende kerkelijke leiders rond medio september doorgaf en hij bedoelde

daarmee dat nu voldoende duidelijk geworden was dat, ondanks alle andere verklaringen van regeringswege, het star vasthouden aan voor de Kerk onaanvaardbare eisen het beleid zou blijven bepalen, en bijgevolg het aanvaarden van de toelagen door de betrokkenen ongeoorloofd was. Hij zou zich in het vervolg steeds beroepen op het decreet van 13 mei, dat volgens zijn onmiddellijke strekking weliswaar bedoeld was geweest om het tegendeel duidelijk te maken, maar daarbij was uitgegaan van veronderstellingen die niet juist waren gebleken. Dit standpunt werd met beslistheid door de verschillende aarts priesters van de Hollandse Missie overgenomen, tot groot ongenoegen overigens van veel van hun onderhorigen, die, na wat hun over een romeinse interventie ter ore was gekomen, op een andere uitkomst gerekend hadden. Het moet Ciamberlani als een fout worden aangerekend dat hij verzuimd heeft de strekking van de uit Rome ontvangen directieven aan de betrokkenen duidelijk te maken.¹⁰⁸⁾ Ook de aarts priesters zijn op dit punt in gebreke gebleven. Met een duidelijke gedragslijn en vooral met een duidelijker motivering er van zou veel verraaring zijn voorkomen. Ook voor het vicariaat van Van Velde de Melroy zou de ontwikkeling waarschijnlijk anders zijn verlopen, wanneer er onderling meer communicatie was geweest tussen de verschillende kerkvoogden.

Zeker is dat het hieraan niet helemaal ontbroken heeft. De secretaris van de bisschop Consgen heeft de hier geschetste ontwikkeling zelfs van nabij kunnen volgen. Hij was medio september naar Amsterdam gereisd om contact op te nemen met Cramer en zijn licht op te steken over de gang van zaken. Op 19 september bracht hij in een brief aan Van Alphen verslag uit van zijn bevindingen.¹⁰⁹⁾ Daaruit wordt duidelijk dat er ook voor hem geen uitzicht meer bestond op een spoedige gunstige oplossing. Hij deelde mee dat hij van plan was over enkele dagen naar Maarssen te reizen om daar een ontmoeting te hebben met Van Nooy en hij sprak de hoop uit dat de bossche vicaris een van zijn vertrouwensmannen daarheen zou sturen, omdat het hem tot zijn spijt onmogelijk was zelf naar Schijndel te komen. Kennelijk was Consgen er op uit om langs deze weg een bijdrage te leveren tot het af-

bakenen van een gemeenschappelijke gedragslijn. Het valt nauwelijks te veronderstellen dat dit alles gebeurde buiten medeweten van zijn principaal.¹¹⁰⁾

Tegen deze achtergrond is het op zijn minst bevreemdend dat Van Velde de Melroy ten slotte geheel eigen wegen insloeg. Hij had gedurende de eerste helft van het jaar 1815 met grote beslistheid volhard in zijn afwijzende houding, ondanks de scherpe kritiek die daarop vooral door de geestelijkheid van het district Cuyk was uitgebracht. Tot tweemaal toe had de deken van Cuyk hem de nood van zijn geestelijkheid onder ogen gebracht en hem dringend verzocht zijn verbod om de toelagen te aanvaarden op te heffen. Hij liet zich echter niet vermurwen, en bleef het standpunt huldigen dat een eensgezinde verzetshouding de regering uiteindelijk wel zou dwingen tot een andere gedragslijn over te gaan. Met anderen had hij zijn hoop gesteld op de grondwetswijziging die in de zomer van 1815 aan de orde was. Deze zienswijze werd door Consgen in een brief van begin mei als volgt uiteengezet:

„Monseigneur is gerust in zijn geweten, en hij blijft persevereren van de toelagen niet te haalen. Dat de heere pastoors van 't land van Kuyk — maar monseigneur meend niet alle — anders van gevoelen zijn, doet hem pijn, en laat 't dus verder over aan hun eijge oordeel, egter hopende, dat de heere pastoors zijn voorbeeld zullen volgen, en de toelaag niet haalen, vermits men in Braband zig vleidt, dat de constitutie veranderd word, en dat de 139ste articel wegens de inzaging geheel zal geroieerd worden”.¹¹¹⁾ De heren van het Cuykse district lieten zich door deze redeneringen niet overtuigen. Pastoor van der Heyden van Dreumel wist althans in een brief van 20 mei aan zijn bossche vrienden ¹¹²⁾ mee te delen dat een aantal onder hen van plan was het recht in eigen handen te nemen en zich bij de betaalmeester te Nijmegen te presenteren om hun toelagen in ontvangst te nemen. Hij hoopte hen van deze voor hem „uitzinnigen stap” nog terug te kunnen houden door hen bij een aanstaande ontmoeting de tekst van de romeinse uitspraak in handen te geven. Hij verzocht met het oog daarop om toezending van een voldoende aantal copieën. Dit alles wijst op de gisting onder de geestelijkheid in het jurisdictiegebied van Van Velde de

Melroy, die trouwens elders ook regelmatig gesignaleerd werd.

De verwachting dat de grondwetswijziging de eliminatie van het omstreden art. 139 zou meebrengen, was, zoals we gezien hebben, juist. Toen berichten hierover uit de kringen der commissie Van Velde de Melroy bereikten, besloot hij, nog voordat de nieuwe grondwet officieel was gepubliceerd, contact op te nemen met Roëll om uitsluitel over de betekenis hiervan te verkrijgen. Hij schreef hem op 7 augustus een memorandum ¹¹³⁾ met het verzoek hem duidelijk te maken of het voortaan zou volstaan de benoeming van geestelijken simpelweg te rapporteren om hen in aanmerking te doen komen voor de toelagen, zonder dat daarbij nog de voorwaarden, zoals omschreven in art. 139, in acht genomen behoeften te worden. Hij heeft hierop geen antwoord ontvangen. Wel tekende Janssen in een rubriek van 21 augustus aan dat hij zou trachten Roëll tot een conferentie over de inhoud van dit memorandum te bewegen.¹¹⁴⁾ Waarschijnlijk heeft deze nooit plaats gehad, omdat spoedig daarop een eigen directoraat voor de R.K. Eredienst werd opgericht. Op 16 september werd Goubau als eerste directeur-generaal benoemd.¹¹⁵⁾ Daarmee kwam aan de directe bemoeienis van Janssen met zaken betreffende de R.K. Eredienst een einde. Op een van de laatste door hem opgestelde agenda's ¹¹⁶⁾ komt de mededeling voor dat de memorie van Van Velde de Melroy tegelijk met een aantal andere stukken betreffende de toelagen aan het directoraat-generaal moesten worden overgedragen.¹¹⁷⁾

Toen het antwoord uitbleef, besloot Van Velde de Melroy een poging te doen om langs een andere weg uitsluitel over het door hem ingediende verzoek te verkrijgen. Na de dood van H. M. Berents,¹¹⁸⁾ pastoor te Grave op 29 augustus, had hij in de loop van september de augustijn J. H. Raeymakers,¹¹⁹⁾ tot dan toe pastoor te Ledeakker, tot diens opvolger te Grave en de assistent van deken Kerstjens te Cuyk, J. J. Berents,¹²⁰⁾ tot pastoor te Ledeakker benoemd. Hij besloot nu bij wijze van steekproef te volstaan met de simpele mededeling van deze benoemingen aan commissaris Janssen om te zien of de continuering van de toelagen, die aan beide posten verbonden waren, automatisch zou volgen.

Daarmee zou duidelijk kunnen worden of het regiem van art. 139 van de oude grondwet inderdaad was prijsgegeven. De tekst van de op 2 oktober gedateerde brief laat ik hier volgen.¹²¹⁾

Mijn Heer,

Alzoo den Eerw. Heer Henr. Mich. Berents, Pastor te Grave, den 29. van Oostmaand l.l. (sic) is komen te overlijden,¹²²⁾ en wij ingevolge de stellingen der R.C. kerke, en wel bijzonderlijk van het H. Concilie van Trenten, gepaard met eene vreedzaame possessie van meerder dan 200 jaaren, inhererende aan ons Bisschoppelijk gezag, den bequaamsten om deze vacerende Pastorije te bedienen hebben bevonden en benoemd den Eerw. Heer J. H. Raeymakers, gebortig van, ofte omtrent, de stad Maestricht, zedert den jaare 1806 R.C. Pastor te Ledeakker, in ons District van Cuyk, agten wij, voor zoo vele de inzage en beschikkinge tot het financieele aangaat, het onze pligt te zijn deze onze Benoeming te brengen ter kennisse van UE met aanzoek hier over gunstig te willen rapporteren aan Zijne Excellentie den Heer Secretaris van Staat Minister voor de binnenlandsche zaaken, ten einde het door de voorstelinge van Zijne Excellentie aan Zijne Koninklijke Majesteit mag behaage bij voortdoring te laten betalen aan den nieuw benoemden Pastor te Grave het jaarlijkse tractement van 400 guldens, door het voormaalg Gouvernement van Holland toegestaan den 22. van Grasmaand 1809.¹²³⁾

En daar wij tot de vacerende plaatse van Ledeakker hebben aangesteld den Eerw. Heer Joannes Josephus Berents, geboortig van Grave, sedert 3 jaaren assistent te Cuyk, betrouwen wij insgelijkx dat het genot van eene toelage groot 125 guldens, ingevolge besluit van Z.K.M. van 19 januarii, en naader dispositie van Z.E. den Secretaris van Staat Minister voor de binnenlandsche zaaken, van 22 April 1814 N. 35 voor deze Pastorije toegestaan,¹²⁴⁾ aan den nieuwbenoemden mag worden gecontinueerd.

Aangenaamst zal het ons zijn door UE te mogen worden onderdicht wegens de beoordeeling en dispositie die het aan Z.K. Majesteit zal behaagd hebben te neemen, teneinde, naar behooren, hier van kennisse te konnen geven aan de Heeren Raeymakers en Berents.

Wij verzoeken UE allervrindelijkst te willen aanvaardden de verzekeringe onzer dankgevoelens en bijzondere hoogagtinge, met welke d'Eer hebbe te zijn etc.

Opmerkelijk is dat de bisschop zich uitdrukkelijk bedient van de termen „inzage en beschikkinge” en duidelijk doet uitkomen welke interpretatie hij daaraan meent te kunnen geven. De benoemingen worden simpelweg meegedeeld, zonder dat hij, hoe dan ook, overeenkomstig het bewuste artikel van de grondwet, daarvoor agreatie verzoekt. Wanneer dit verzoek zou zijn ingewilligd, dan zou door het feit zelf duidelijk geworden zijn dat een dergelijke interpretatie ook door de regering werd aanvaard. Daarover kreeg Van Velde de Melroy echter geen uitsluitsel. Weliswaar stuurde Janssen het verzoek, dat hij reeds op 3 oktober in handen kreeg, onmiddellijk door aan Goubau met het motief dat het handelde „over een onderwerp, hetwelk tot de thans aan Uw EG toevertrouwde directie”, maar het bleef daar enkele maanden onbehandeld liggen.¹²⁵⁾

De zaak der toelagen had inmiddels een onverwachte wending gekregen. Op 29 augustus en 15 september verschenen een tweetal K.B.'s die er op gericht waren definitief een eind te maken aan de strijd over de toelagen.¹²⁶⁾ Met het oog daarop verordende het K.B. van 29 augustus dat al de geestelijken van de Hollandse Missie, die voor de toelagen in aanmerking wensten te komen, dit vóór 1 oktober duidelijk kenbaar moesten maken, omdat na het verstrijken van die datum de regering zich het recht voorbehield de gelden die waren uitgetrokken voor degenen die dan nog zouden weigeren, te bestemmen voor R.K. geestelijken of gemeenten „welke onderstand behoeven en verlangen”. Het tweede K.B. gaf nog enkele specificaties en strekte de maatregel ook uit tot de geestelijken in de zuidelijke vicariaten. De termijn werd daarbij verlengd tot 1 november. Roëll had, op de valreep staande, in een rapport van 19 augustus¹²⁷⁾ op deze maatregelen aangedrongen, omdat er voldoende aanwijzingen waren dat een groot aantal geestelijken, in het bijzonder in Holland en Zeeland, hun bezwaren tegen het aanvaarden van de toelagen na de koninklijke verklaring van 18 februari hadden laten varen.¹²⁸⁾

De kerkelijke leiders stonden daarmee opnieuw voor een beslissing. Uit het bovenstaande is voldoende duidelijk geworden dat vanuit de groep aarts priesters geen andere dan afwijzende richt-

lijnen aan hun geestelijken te verwachten waren. Deze zijn inderdaad gekomen. Voor hen was de zaak afgedaan op de manier, die Ciamberlani hun had voorgehouden. Het schijnt echter dat een groot aantal geestelijken, zowel in Holland en Zeeland als elders, zich voor de praktijk niet aan deze richtlijnen gehouden heeft. In de meeste aartspriesterschappen bleef de verwarring voortduren, en ook latere pogingen om daarin verbetering te brengen, schijnen niet veel uitgehaald te hebben. In het bossche vicariaat bleef Van Alphen de zijnen voorgaan in een besliste afwijzing van de toelagen en hij is er in geslaagd de overgrote meerderheid van zijn geestelijken tot het volgen van zijn voorbeeld te bewegen.

In de gedragslijn van Van Velde de Melroy kwam daarentegen in de loop van oktober 1815 een opvallende verandering. Hij had in de daaraan voorafgaande weken verschillende pogingen ondernomen om het standpunt van de regering na de grondwetswijziging te achterhalen, maar deze pogingen hadden, zoals we gezien hebben, niet het gewenste resultaat opgeleverd. Toch heeft hij zijn verzet opgegeven. Nadat hij kennis had gekregen van het K.B. van 15 september, nam hij contact op met Goubau die een ver familielid van hem was¹²⁹⁾ en zich in Brussel gevestigd had. Deze wist hem in een aantal gesprekken de overtuiging bij te brengen dat de voorwaarden door de grondwetswijziging inderdaad waren vervallen en er dus geen hindernis het aanvaarden der toelagen meer in de weg stond. De bisschop ging daarop over tot het uitvaardigen van een circulaire aan zijn geestelijken, waarin hij het aanvaarden van de toelagen geoorloofd verklaarde. De haast weermee deze ingrijpende beslissing genomen werd, vindt zijn verklaring in de door het K.B. van 15 september aangekondigde termijn,¹³⁰⁾ welke reeds op 1 november afliep. Hieraan valt het ook toe te schrijven dat hij naliet om hoe dan ook contact op te nemen met de kerkelijke leiders van andere ressorten, van wie hij zonder twijfel de van de zijne afwijkende zienswijze voldoende kende. Vanzelfsprekend zal hierbij ook de voor de nederlandse verhoudingen zo kenmerkende eigen-kerktorenpolitiek in het geding zijn geweest om hem over de daaraan verbonden bezwaren te doen heenstappen.

De tekst van de circulaire, die op 12 oktober werd uitgevaardigd, was de volgende: ¹³¹⁾

Amplissime Domine!

Ablato articulo satis noto, et consequenter cessante causa conditionum in dispositione data die 28 7bris anni praeteriti 552° appositarum, cessare quoque illarum effectum judicamus, visis etiam et examinatis litteris Excellentissimi Domini pro negotiis regni internis administratoris, resolutionem regiam de data 15 7bris nuperi notificantis, habitaque super summis hujus aliquatenus ambigua enodatione omni desiderata, sentimus et declaramus nihil amplius obstare quominus competentiae, vulgo toelage, clero nostro assignatae, ab omnibus recipiantur, idque donec, statutum generale pro clero romano catholico totius Belgii a parte regis nostri circa competencias publicandum nobis intueri.

Exhortamur tamen clerum nostrum qui hucusque voci nostrae obtemperaverit jura episcopalia cum laude defendens, qui non quae sunt sua, sed quae sunt Dei et Ecclesiae quaesivit, hortamur fidelem clerum nostrum attendat sedulo, ne in apochis subsignandis quidquam insertum habeatur, dignitati aut juri nostris ordinariis contrarium. Haec nota sunt ab iis quorum interest etc.

Zoals uit de motivering in de circulaire duidelijk wordt was Van Velde de Melroy tot zijn beslissing gekomen door de overweging dat art. 139 uit de grondwet was verdwenen. De nadere verklaringen die hij daarover had ontvangen hadden hem er van overtuigd dat de regering daarmee aan de bezwaren van de geestelijkheid tegemoet had willen komen. De praktijk zou nu verder moeten uitwijzen of het geschil definitief uit de wereld geruimd was. Hij bond daarom zijn geestelijken op het hart er scherp op toe te zien dat er in de stukken die hen bij het in ontvangst nemen der toelagen uitgereikt zouden worden, niets voorkwam dat in strijd geacht moest worden met de rechten en vrijheden van de Kerk. Tegelijk sprak hij de hoop uit dat er spoedig een algemene regeling voor heel het koninkrijk tot stand zou komen.

Het is te begrijpen dat deze beslissing de verontwaardiging opwekte van Ciamberlani en zijn medestanders. Zij namen het de bisschop kwalijk dat hij zonder nader overleg tot een afwijkende gedragslijn was overgegaan. Zij voelden zich daardoor verraden

en vreesden dat de verwarring onder de geestelijkheid er door zou toenemen. Het eendrachtig verzet van de kerkelijke leiders, dat met zo veel moeite tot stand was gekomen, zou er ernstige schade van ondervinden, terwijl de regering in haar starre houding slechts gestijfd zou worden. Er volgde een bijzonder geprikkelde briefwisseling tussen Ciamberlani en Van Velde de Melroy, terwijl ook Van Alphen zich niet onbetuigd liet. Omdat bedoelde briefwisseling in de reeds eerder vermelde bijdrage van Mgr. Frenken voldoende geanalyseerd werd, lijkt het mij niet nodig er hier nog op terug te komen.¹³²⁾ Ik laat slechts een aantal fragmenten volgen van een brief die Van Velde de Melroy op 15 december 1815 aan Ciamberlani schreef in antwoord op diens schrijven van 24 november.¹³³⁾ Deze fragmenten maken duidelijk hoe pijnlijk de bisschop getroffen werd door de kritiek die op zijn handelwijze werd uitgeoefend en hoe hij probeerde zijn beslissing te rechtvaardigen. Ciamberlani had in zijn brief gevraagd om op de hoogte gebracht te worden van de bijzondere informaties die Van Velde de Melroy van de regering ontvangen had, welke bij hem, naar hij veronderstelde, tot verandering van inzicht hadden geleid. Ciamberlani gaf hem echter te verstaan dat hij niet kon geloven dat deze een inbreuk op de directieven van Rome rechtvaardigden.¹³⁴⁾ Dit bedekte verwijt wees Van Velde de Melroy in zijn antwoord met verontwaardiging van de hand, en hij wees er op dat Ciamberlani had nagelaten hem tijdig op de hoogte brengen van de romeinse beslissing in de zaak der toelagen.

„Satis enim mirari haud possumus quod in re istius momenti resolutio Sacrae Congregationis, a mense augusti Hagae Comititis et Amstelodami nota, per provincias missionis divulgata, a variis laicis varie relata, solummodo post tres menses¹³⁵⁾ nobiscum caractere episcopali prae caeteris insignito communicetur, quod ut candide loquamur, a sex annis¹³⁶⁾ omni litterarum commercio cum illustrissima dominatione tua privati, submolestae, ferimus, factumque videtur ut omnes homines suspicentur nullam nobiscum sede apostolica gratiam fore aut communionem”.

Hij achtte zich door deze handelwijze ernstig geschaad in zijn goede naam, omdat de werkelijkheid heel anders was, en Ciam-

berlani was daarvan heel goed op de hoogte.

„Interim quomodo nos paterna charitate omnique benevolentia complectitur Sanctissimus Dominus Noster, tu nosti, quantum pro tuendis et conservandis ecclesiae juribus allaboravimus in hunc usque diem. Quantas aerumnas ab ipso episcopatus nostri initio passi sumus, norunt omnes Belgii catholici et acatholici plurimi. Unde, Illustrissime Domine, facile concipias quanta cum amaritudine animi feras sparsum audiamus nos apud te delatos verosimiliter per vicarium Buscoducensem esse infractionis resolutionum apostolicarum”.

Naar zijn overtuiging moest dus Van Alphen aansprakelijk gesteld worden voor het onjuiste oordeel dat Ciamberlani zich over hem gevormd had. Dat was het ergste dat hem had kunnen overkomen.

„Hoc unum nobis a 22 annis omni persecutionis genere gravatis, senio et infirmitatibus curvatis restabat afflictionis. Tali modo iniquissime auctoritas episcopalis deprimitur in hoc perturbato et periculoso rerum statu. Sicque ab injustis istis delatoribus pro summis beneficiis summas nobis referimus injurias”.

Wat de zaak zelf betreft trachtte hij als volgt zijn handelwijze te rechtvaardigen:

„Nihil temere aut inconsiderate nec contra apostolicam resolutionem, ast optimo animo et maturo judicio conformiter ad hanc resolutionem ac Congregationis, nobis tamen ignotis,¹³⁷⁾ a nobis factum putamus, licet in deteriorem partem injusti delatores interpretentur, non attendentes quid in hoc negotio temporum varietas postularit. Ubi enim articulus, basis et fundamentum decisionis 28 septembris 1814, sublatus fuit, ubi desideratam decisionis istius enodationem habere nos pro nostris autumavimus, et experientia docti libertatem et independentiam ecclesiasticas immunes et intactas servari, ubi non exigua pars cleri missionis Hollandiae Sanctitati Suae immediate subjecti, etiam vigente articulo, subsidia acceptavit et iisdem impune gaudere pergit, et clerus noster honesta sustentatione privatus de labore manuum cogatur vivere, ita ut vacante pastoratu vix inveniamus qui curam in se suscipere desiderat, justitiam officio nostro pastoralis jungendum putavimus declarantes jure ordinario judicio nostro nihil obstare quominus subsidia a nostris recipiantur. Non dubitamus, Illustrissime Domine, quin hunc nostrum agendi modum in omnibus resolutioni Congregationis conformam invenias. Jam si quid contra dictam

resolutionem, quam nec ab Illustrissima Dominatione Tua, nec aliunde ante diem trigesimam mensis elapsi nos percepisse aut vidisse sanctissime declaramus a nobis die 12 octobris actum sit, ipse iudices, satisque patebit quam perniciosum sit sanctae religioni nostrae, criticis hisce circumstantiis, per litteras in publicum villicare episcopo,¹³⁸⁾ qui omnes vires ad ecclesiae et apostolicae sedis iurium defensionem promptissimo animo collocavit, qui Sanctitatis Suae voluntatem pro lege et vocem pro oraculo semper habuit, et quoad spiritus ducit, se habiturum palam profitetur”.

Ciamberlani liet zich door deze overwegingen niet overtuigen. Hij is ook in de volgende jaren de ziel gebleven van het verzet tegen de regeringspolitiek, terwijl Van Alphen hem daarin trouw is blijven volgen. Van Velde de Melroy van zijn kant heeft zich daardoor niet laten weerhouden op de eenmaal ingeslagen weg voort te gaan.

Opmerkelijk is de terugslag die zijn houding heeft gehad op de apostolische vicaris van Breda. Van Dongen had zich, zoals we zagen, van het begin af resoluut op het standpunt geplaatst dat de toelagen aanvaard konden worden en dat al de bedenkingen daartegen zonder voldoende fundament waren. Voor hem wees de feitelijke gang van zaken duidelijk uit dat er van een inperking van de vrijheid der kerkelijke overheid geen sprake was en hij bleef dan ook zijn geestelijkheid rustig voorgaan in het aanvaarden der toelagen, ook toen overal elders het tegengestelde standpunt het beleid ging bepalen, en zelfs toen Rome een uitspraak in afwijzende zin had gedaan. Het is vreemd dat deze feitelijke ervaringen bij alle besprekingen over de toelagen zo weinig gewicht in de schaal gelegd hebben. Wegens het algemeen heersende klimaat valt het echter ook te begrijpen dat er onder de geestelijken van het apostolisch vicariaat van Breda nogal wat waren die zich met de handelwijze van de vicaris niet konden verenigen, en die het daarom niet waagden de toelagen te aanvaarden.¹³⁹⁾ Van Dongen heeft deze opposanten onder zijn clerus geen moeilijkheden in de weg gelegd en hen de vrijheid gelaten hun houding naar eigen overtuiging te bepalen. Hij liet echter deze tolerante houding varen, toen hij vernam dat Van Velde de Melroy zijn houding veranderd had. Omstreeks ha'f november 1815 vaardigde hij een

verordening uit waarmee hij al zijn geestelijken oplegde zich aan zijn beleid te conformeren. Hij verwees naar het voorbeeld van Van Velde de Melroy die een soortgelijk bevel had uitgevaardigd en daarmee bereikt had dal al zijn onderhorigen hun toelagen hadden aangenomen. Het bevel veroorzaakte begrijpelijkerwijs grote consternatie bij de betrokkenen, nu zij zich plotseling gesteld zagen voor de keuze tussen openlijke ongehoorzaamheid aan hun kerkelijke overheid en de verloochening van eigen overtuiging.¹⁴⁰⁾ Toen spoedig daarop de circulaire van Van Velde de Melroy in het Bredase bekend werd, rees de vraag of daaruit wel een strikt bevel kon worden afgeleid, zoals Van Dongen dit gedaan had. In naam van de bezwaarden nam de pastoor van Etten, Ant. Oomen, het initiatief zich direct tot de bron te wenden en hij ontving van Consengen een lang schrijven van 5 december, waarin deze uiteenzette dat zijn bisschop met de circulaire slechts bedoeld had zijn zienswijze aan zijn geestelijken uiteen te zetten, zonder hen daarmee de plicht op te leggen de toelagen aan te nemen.¹⁴¹⁾ Dit antwoord bleek weinig geschikt om de door Van Dongen gewenste eensgezindheid te bevorderen. Ook in het vicariaat van Breda bleef de verdeeldheid voortbestaan.

In het jurisdictiegebied van Van Velde de Melroy werd de circulaire van 12 oktober in het algemeen met grote vreugde ontvangen. Dit was niet alleen het geval in het district Cuyk, maar ook in de beide andere districten. Veelzeggend is in dit verband de toon van het briefje waarmee de deken van Druten de circulaire aan zijn collega's doorstuurde: ¹⁴²⁾

Plurimum reverendi domini confratres,

Laetissimas vobis hisce gratulabundus transmittio nuntium me nempe avide desideratas hodie percepisse litteras, quibus nobis permittitur per illustrissimum dominum nostrum tuto percipere subsidium a gubernio nobis oblatum, prout vobis latius patebit ex acclusis honoratissimis et gratiosis illustrissimi et reverendissimi domini nostri etc.

Druten 20 octobris 1815.

Men kan er van uit gaan dat de overgrote meerderheid van de betrokkenen met deze gevoelens instemde en met vreugde de gelegenheid aangreep de toelagen te aanvaarden. Toch waren er ook

tegenstanders van de beslissing die de bisschop genomen had. De eerste die zijn bezwaren kenbaar maakte was, zoals min of meer te verwachten, de pastoor van Dreumel. Reeds op 23 oktober deelde hij zijn bisschop mee dat hij een beslissing had uitgesteld, omdat hij niet wist wat hem te doen stond, nu van de ene kant Van Velde de Melroy verklaard had dat de bezwaren waren weggevallen, terwijl ongeveer op dezelfde tijd in het bossche vicariaat het verbod om de toelagen aan te nemen was vernieuwd, en dit op grond van een in Rome gedane uitspraak.¹⁴³⁾ Hij verzocht dringend om nadere informatie om zo een verantwoorde beslissing te kunnen nemen. Het antwoord bleef niet lang uit. Op een nogal geprikkelde toon gaf Van Velde de Melroy in een persoonlijk schrijven van 29 oktober de pastoor te verstaan dat hij er goed aan deed vertrouwen te hebben in zijn geestelijke overheid.¹⁴⁴⁾ Hij diende er van uit te gaan dat de beslissing na rijp beraad was genomen. Hij kon er zich dus rustig aan houden. Deed hij dat niet, dan maakte hij zich schuldig aan ongehoorzaamheid ten opzichte van zijn wettige overheid.

Dit antwoord heeft weinig uitgehaald. De dreumelse pastoor kon ook na ontvangst van deze brief er niet toe besluiten de toelagen te aanvaarden. Hij vond spoedig steun bij een van de nijmeegse pastoors, de augustijner-pater J. Smeyers. Ook deze liet weten dat hij zich in geweten niet gerechtigd achtte de toelage aan te nemen en hij motiveerde dit evenals Van der Heyden met een verwijzing naar de standpunten die elders werden ingenomen.¹⁴⁵⁾

Het is allemaal goed te begrijpen, vooral wanneer men in rekening brengt dat de circulaire van 12 oktober geen strikt bevel inhield. Het komt mij veeleer vreemd voor dat het aantal bezwaarders zo gering was. Buiten de twee genoemden zijn er zeker anderen geweest die bedenkingen koesterden. Waarschijnlijk hebben zij echter spoedig genoeg deze bedenkingen laten varen, vooral toen bleek dat Van Velde de Melroy de afwijzende houding van enkele van zijn geestelijken niet wenste te dulden.¹⁴⁶⁾ Dit blijkt al uit zijn brief aan Van der Heyden, waar het harde woord valt van ongehoorzaamheid. Een zekere animositeit ten opzichte van de

dreumelse pastoor, die reeds eerder met zijn bisschop in conflict was gekomen, heeft daarbij zeker meegespeeld.¹⁴⁷⁾ Dit was echter niet het enige. Ook de weigering van pater Smeyers trad hij met dezelfde beslistheid tegemoet. Hij deed dit zonder twijfel uit reactie op de kritiek die elders op zijn beleid werd uitgebracht. Deze zat hem bijzonder hoog en maakte hem ontoegankelijk voor de gewetensbezwaren die sommigen van zijn geestelijken koesterden. Het enige wat hij meende hun te moeten voorhouden was de plicht tot onderwerping aan het gezag van hun wettige overheid.

Reeds in januari 1816 volgde een eerste sanctie. Hij liet de drie dekens van zijn districten weten dat zij voortaan bij voorkomende gelegenheden zijn herderlijke brieven niet meer mochten toesturen aan de geestelijken die het niet eens waren met zijn beleid in de toelagenkwestie. De dekens zouden voor hen moeten volstaan met een algemene kennisgeving van de inhoud der stukken die hij aan zijn geestelijkheid richtte.¹⁴⁸⁾ Zij werden blijkbaar niet meer waardig gekeurd voor directe communicatie met hun bisschop. Daar bleef het voorlopig bij.

Enkele maanden later, op 10 oktober 1816, deed Van Velde de Melroy een herderlijke brief vergezeld gaan van de volgende vermaningen die gezien kunnen worden als een laatste poging de eensgezindheid onder zijn geestelijken tot stand te brengen.¹⁴⁹⁾

Hac occasione a clero nostro absconditum nolumus quantopere afflicti sumus, audientes quod unus et alter e nostris, non solum ab anno dispositionem nostram et ordinationem in causa competentiarum virgula censoria notare praesumpserint, sed etiam summa cum libertate trium districtuum nostrorum ordinem infirmare non desistant fidelem clerum nostrum mercenariis assimilantes, peccantes contra debitam nostram obedientiam, et reverentiam, contra fraternam charitatem, contra justitiam in successorum detrimentum, et rumpentes spiritus unitatem, quam in infaustis, et turbulentis temporibus in vinculo pacis conservasse nos gloriamur in Domino; ita ut pars haec antiquae nostrae dioecesis, gaudium et corona nostra, quae usque modo aliis ordinationi fuit et amori, etiam nobis fiat in opprobrium.

Perspicuum enim esse debet omnibus, quod, quemadmodum pietatem, aedificationem, pacem, et tranquillitatem promovere nata est debita legitimis praepositis obedientia, sic ex adverso, ubi

ea negligitur, incrementum sumant, et caput extollant superbia, avaritia, religionis et spiritualis potestatis contemptus, dignitatisque clericalis vituperatio maxima, unde etiam antiquorum legum dioecesanarum et ordinationem non inobedientia solum, sed et ipsa defectio tota sensim oriatur necesse est.

Observantiam ergo ordinationis nostrae de data 12 oct. 1815 iterum iterumque omnibus injungimus.

Haec nota sint districtus tui pastoribus, iisque quorum interest.

In een brief van 18 oktober ¹⁵⁰⁾ liet Smeyers de deken van Druten weten dat de aanklachten van de bisschop zeker niet op hem konden slaan. Hij had zo veel als mogelijk was over de zaak gezwegen, „desuper parum dixi, et nihil scripsi”. Hij had volstaan met zich tot zijn deken te wenden om zijn bezwaren kenbaar te maken en zijn gedrag te rechtvaardigen, maar hij had zich daarbij nooit over zijn collega's, die de toelagen aanvaardden, uitgelaten op de manier die de bisschop aan de kaak stelde. „Numquam toelagistas nostros mercenariis assimilavi; contra debitam obedientiam non peccavi (ab initio non fuit quaestio de obedientia); fraternam charitatem non violavi, multo minus iustitiam; successoribus meis detrimentum non intuli”.¹⁵¹⁾ Terecht legde hij de vinger op een opmerkelijke wijziging in de gedragslijn van Van Velde de Melroy zelf, „libertas tamen, uti ex circulari de die 12 octobris 1815 patet, videtur undequaue in ordinationem mutata, et iterum iterumque injuncta”. Hij zag zich echter genoodzaakt in zijn houding te volharden en besloot met de mededeling „tacere, sicut ante, mea mens est, donec aliter aut res innotescat, aut finiatur”. Hij kon op dat moment niet vermoeden dat de zaak zich enkele maanden later juist rond zijn persoon zou toespitsen. Door drastische maatregelen zou Van Velde de Melroy in de loop van het jaar 1817 proberen om aan het verzet tegen zijn beleid een einde te maken, met als enig resultaat dat hij de nijmeegse pastoor als een bijzonder hardnekkig tegenstander tegenover zich zou vinden. Het ernstige conflict dat daaruit voortkwam, zal in een volgende bijdrage beschreven worden.

BIJLAGE ¹⁵²⁾

Pensioni o sussidi de' Parocchii missionari di Olanda.

Esaminato nella sessione seconda del 1814 l'articolo 139. della Costituzione Olandese, riguardante i sussidi dal governo ai ministri ecclesiastici, lo giudicò lesivo della libertà della Chiesa nella elezione de' pastori, malgrado la dichiarazione del Principe Sovrano, data a 16. maggio dell'anno medesimo. Quindi fece ella scrivere a Monsignor Ciamberlani, che ordinasse ai parrochi delle Missioni d'Olanda di astenersi dall'accettare alcuna pensione, ma di contentarsi delle solite sovvenzioni dei fedeli.

Ora però le cose sembrano aver cambiato aspetto. Vedendo il Principe che le condizioni apposte per la percezione di esse cagionavano grande angustia alle coscienze, che il Vice-Superiore ai pastori, e questi per delegazione avuta ai loro rispettivi ecclesiastici aveano comandato virtute scrictissimae obedientiae ¹⁵³⁾ di non accettare, o percipere le pensioni del Governo, che in fine l'affare poteva portare delle conseguenze se non amare, almeno poco soddisfacenti, si dolse che non fosse stato bene inteso il vero spirito del suo decreto, e tolse l'affare dal Ministero, ¹⁵⁴⁾ commettendolo all'esame del suo privato Consiglio di Stato, a cui diede pure l'incarico di proporgli un' avviso, o modo, onde potesse terminare felicemente la questione, e toglier via ogni difficoltà.

Dietro l'avviso del Consiglio di Stato ebbe luogo il nuovo decreto di S.A.R. in data dell'Aja il 18. febbraio 1815, nel quale dichiara, „che le due condizioni da prima apposte per continuare la pensione al nuovo parroco, cioè di dare notizia 1° al Governo della vacanza della parrocchia; 2° di parteciparli la scelta del nuovo parroco, non hanno altro oggetto che giudicare, e decidere se l'innanzi accordato sussidio sia per essere di nuovo attaccato alla parrocchia riempita, e pagato al nuovo parroco come si pagava al suo antecessore”.

Secondo poi le spiegazioni comunicate in seguito a Monsignor Ciamberlani dal Sig. Barone Lamswerde, membro del sù lodato Consiglio, e zelantissimo cattolico, in forza di un tal decreto le condizioni, delle quali si quistionano sono indirettamente, o implicitamente rinvocate, o non sono più, com'erano prima; ma nel modo seguente, cioè 1° che non ad altro fine morto un curato il superiore ecclesiastico dee dare notizia della di lui morte al Governo, se non perchè s'informi dello stato della stazione, ossia pastorato vacante, e se abbia più bisogno del sussidio. Mentre però il superiore ecclesiastico da notizia al Governo della morte del curato, può liberamente, e indipendentemente, senza doverne aspettare alcuna risposta, nominare, e istituire il nuovo curato in

qualunque voglia persona, e può nominarlo, e istituirlo anche appena morto il predecessore; 2° che liberamente, e indipendentemente nominato, e istituito il nuovo curato dal superiore ecclesiastico come sopra, questi a solo fine dee notificarne il nome, e cognome parimente al Governo, acciò esso Governo s'informi, e faccia quello giudica dover fare, poter definire, se debba dargli, o no la pensione, che godeva il suo defunto predecessore, e che il superiore ecclesiastico prega il principe sovrano a degnarsi di darla.

Tutte queste cose si debbono fare nel solo caso, che il superiore ecclesiastico desideri che abbia il nuovo curato la pensione, ossia sussidio, perchè se ciò non desidera, nulla affatto si dee scrivere al Governo.

Ad onta di tale decreto, e di queste spiegazioni il Vicario Apostolico di Bois-le-Duc prosegue ad essere nella opinione, che non si possano accettare, o percepire le pensioni in questione, e questo per tre ragioni, 1° perchè, com'egli asserisce, il Principe non ha la facoltà d'interpretare l'articolo 139. della Costituzione, mentre l'ultimo articolo della Costituzione medesima vuole, che l'interpretazione debba farsi da una Commissione ad hoc deputata; 2° perchè, come soggiunge, le due condizioni apposte ai sussidi non sono rinvocate nel nuovo decreto; 3° finalmente perchè sebbene l'attuale ispezione del Governo, attesa l'ultima dichiarazione si reduca ora a puro oggetto di economia, potrebbe per altro col tempo portarla il Governo anche alle cose spirituali.

Ma il Ciamberlani, il quale se per principio di giusta, e doverosa delicatezza ha creduto di dover fedelmente esporre le difficoltà del Vicario Apostolico di Bois-le-Duc, non se ne mostra però persuaso, riflettendo con molta saviezza, che il Governo anche per politica è, e dev'essere impegnato che li sussidi ecclesiastici abbiano il loro corso, giacchè la cessazione di questi farebbe troppo cattiva impressione nel popolo; riflettendo inoltre che non si può gran fatto calcolare sull'obbedienza della maggior parte di quelli ecclesiastici nella supposizione che ne venga proibita di nuovo la percezione, perchè persuasi di poterli ricevere; e riflettendo soprattutto che secondo i termini del nuovo decreto, e le spiegazioni sovra descritte, la libertà della Chiesa sembra assicurata; stante pure la morale impossibilità, che nelle attuali circostanze i curati possano vivere, siccome prima facevano, ex solis oblati fidelium, sarebbe di parere, che si potrebbe ora permettere, agli ecclesiastici di Olanda di ricevere gli offerti sussidi del Governo, restringendo ogni zelo, e premura nello stabilire ferma, immobile, e immune da ogni minima lesione, e da qualunque minimo torto la libertà,

e assoluta indipendenza della Chiesa, e così prevenire ogni male e pel tempo presente, e pel futuro.

Ora per ottenere un tal fine, e quando la S.C. convenga nella massima, Monsignor Ciamberlani umilia il seguente progetto, cioè che la stessa S.C. spedisca a lui un decreto aggiunto alla copia delle spiegazioni sovra escritte del Sig. Barone Lamswerde, il qual decreto amerebbe, che fosse concepito ne' seguenti termini: Se le cose sono così stabilite e pel tempo presente, e futuro, potendo restare salva, e intatta la libertà, e indipendenza, che dee avere la Chiesa in simili materie, il S.P. dichiara potersi tollerare, o permettere, che gli ecclesiastici delle Missioni Olandesi accettino i sussidi, che la munificenza del Principe, o del Governo civile vuole dare ai bisognosi, che li domanderanno, qualora però le cose non fossero così realmente stabilite, o col tratto del tempo si cambiassero, e perciò non resterebbero più illese, e intatte la libertà, e l'indipendenza suddette della Chiesa, il S.P. dichiara, che non sarebbe più permesso di accettare i sussidi, e dichiara inoltre che con tali condizioni espresse ora accettandosi, si debbano accettare, talmente che fin d'adesso se ne farebbe la totale rinunzia pel tempo, in cui si vedrebbero le cose sopra descritte permutarsi.

Si raccomanda poi con ogni calore, che qualora abbia luogo il progettato decreto, vi s'inserisca il nome espresso del S.P. e che se ne regoli in guisa l'estensione, che possa egli mostrarlo al Governo.

Tanto riferisce e propone Monsignor Ciamberlani nel sù lodato suo dispaccio de' 24 marzo p.p. e se ne è tirato il seguente

D u b b i o

Se stante l'ultimo decreto, o dichiarazione del Principe d'Oranges sul conto delle pensioni, possa ora permettersi agli ecclesiastici d'Olanda di percepirle.

R i s o l u z i o n e

Esaminate maturamente le ragioni del Vicario Apostolico di Bois-le-Duc contro la percezione delle pensioni, e le risposte di Monsignor Ciamberlani, la S.C. si è determinata in favor del secondo; ed ha in conseguenza opinato, che si stendesse, e gli si spedisce il decreto ne' termini da lui proposti; avvertendo di premettere avanti il medesimo decreto, siccom'egli saviamente raccomanda, il decreto del Sovrano, e le posteriori dichiarazioni. Atteso però che queste dichiarazioni finora non si sono avute che a viva voce nella lettera privata al suddetto Monsignore gli si dee raccomandare, che prima di render noto il decreto della S.C., procuri di ottenere in iscritto.

NOTEN

- 1) A. M. Frenken, Van Alphen en de rijksbezoldiging der geestelijkheid, in: B.B. 20 (1950/51) 118—226.
- 2) De tekst hiervan is te vinden in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag (ARA), Archief Herv. e.a. erediensten, 1813—1815, 23, doss. VII.
- 3) Voor zijn positie na de opheffing van het bisdom Roermond cfr mijn artikel: Het Concordaat van Napoleon en de opheffing van het oude bisdom Roermond, in: Publ. Soc. Arch. Hist. Limb., 98/99 (1962/63) 147—214; een goed kaartje van de genoemde districten is te vinden in: Het Nieuwe Brabant, samengesteld o.l.v. De Quay e.a., 3, Den Bosch 1955, 19.
- 4) Nw Ned. Biogr. Wbk IV, Leiden 1918, 1277—79.
- 5) ARA Den Haag, Archief Herv. e.a. erediensten 1813—1815, 23, doss. VII, nrs 2—3.
- 6) ARA Den Haag, l.c., nrs 4—5.
- 7) J. van Mortel, De positie van de landdrost in Noord-Brabant van 1807 tot 1810, Den Bosch 1945, 148—149.
- 8) Dit in tegenstelling tot de houding van het bewind in de jaren 1804—1810.
- 9) In het kader van de karig uitgemeten bedragen, die aan de geestelijkheid in deze districten tot dan toe waren uitbetaald, doen deze opmerkingen, die voor de situatie elders misschien *ad rem* geweest zijn, grotesk aan.
- 10) ARA Den Haag, l.c., nr 13.
- 11) Onder het franse bewind was Van Velde de Melroy ook periodiek in de Hollandse Missie rondgetrokken voor het toedienen van het vormsel en het verrichten van wijdingen en kerkconsecraties.
- 12) ARA Den Haag, l.c., nrs 14—15.
- 13) Van Velde de Melroy vermeldt hier niet het tractement dat hem tijdens het bewind van Napoleon werd toegezegd en vermoedelijk ook werd uitbetaald, cfr mijn artikel: Mgr Van Velde de Melroy en de oprichting van het bisdom Den Bosch onder Napoleon, in: B.B. 25 (1961) 314.
- 14) J. Habets, *Geschiedenis van het bisdom Roermond* 2, Roermond 1890, 632.
- 15) J. Habets, o.c., 3, Roermond 1892, 145.
- 16) Cfr B.B. 20 (1950/51) 131, aant. 3. Het betrof in beide genoemde gevallen dotaties die, dank zij de Heren van Boxmeer, waren blijven voortbestaan.
- 17) Van Dongen had 7000 gld te verdelen over 31 geestelijken.
- 18) Nw. Ned. Biogr. Wbk IX, Leiden 1933, 873.
- 19) ARA Den Haag, l.c., nr 16.
- 20) ARA Den Haag, l.c., nr 18.
- 21) ARA Den Haag, l.c., nrs 7, 8 en 9.
- 22) ARA Den Haag, Archief Herv. e.a. erediensten 1813—1815, 51, doss. 114.
- 23) H. T. Colenbrander, *Het ontstaan der grondwet. Bronnenverzameling*, I, RGP, Kl. Serie 1, Den Haag 1908.
- 24) Volledige tekst cfr Colenbrander, o.c., 468.
- 25) BB. 20 (1950/51) 230—232.
- 26) ARA Den Haag, Archief Herv. e.a. erediensten 1813—1815, 23, doss.

VII, nrs 35—36; B.B. 20 (1950/51) 156 en ib. aant. 4.

- 27) ARA Den Haag, l.c., nrs 17—18.
- 28) Colenbrander, o.c., 468.
- 29) Roëll was als lid van de commissie der algemene redactie nauw betrokken geweest bij de eindredactie, ook van art. 139, cfr Colenbrander, o.c., 338. Uit de documenten betreffende de totstandkoming van de grondwet krijgt men ook nu nog de indruk die hij hier weergeeft. Hier en daar komt echter wel iets van de bedoeling tot uitdrukking om langs de weg van de rijkstoelagen een zekere controle over de geestelijkheid te verwerven; zo o.m. in een pleidooi voor de opname van het hier bedoelde artikel in de grondwet, waarin de overweging voorkomt dat de regering er zo voor kan zorgen dat de „geestelijkheid van geen eene gezindheid zig eenig deel van de wereldlijke macht aanmatige”, cfr Colenbrander, o.c., 358.
- 30) Cfr. J. C. A. van Loon, Het algemene reglement van 1816, Wageningen 1942, 217—218.
- 31) De volledige tekst van deze verklaring bij Van Loon, o.c., 216.
- 32) Voor een goed karakterbeeld cfr L. J. Rogier. De eerste twee koningen uit het huis Oranje, in: Terugblik en uitzicht 2, Hilversum 1965, 133—148.
- 33) C. W. Pape, Leven en werken van L. D. Janssen, 's-Hertogenbosch 1855; een korte samenvatting van zijn ambtelijke loopbaan bij: H. Bonder, Inventarissen van de departementsarchieven betreffende de eerediensten 1805—1870, Den Haag 1931, 1vv.
- 34) Het is opvallend welk een grote rol de interpretatie van art. 139 speelt in de discussies onder protestantse geleerden over de grondwettelijkheid van het Algemeen reglement van 1816. Van Loon wijst met klem de voorstelling af, als zou Roëll in de grondwetscommissie er voor gepleit hebben aan de koning het recht toe te kennen om aan een gesubsidieerde kerk een kerkorde voor te schrijven, o.c. 217, aant. 100. Daarentegen is Lindeboom van mening dat het Algemeen reglement in overeenstemming was met de bepalingen van de grondwet, omdat het tot stand kwam onder vigueur van art. 139, cfr Reitsma-Lindeboom, Geschiedenis van de hervorming en de hervormde kerk der Nederlanden, Den Haag 1949^s, 422. In zijn recente studie over: De nieuwere geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming. Van Gereformeerde Kerkstaat tot Christus-belijdende Volkskerk, Den Haag 1964, schaaft Th. L. Haitjema zich echter weer achter de zienswijze van Van Loon, maar wijst er tevens op dat Janssen zo'n grote invloed kon uitoefenen op de totstandkoming van een kerkorde, die de kerk inbouwde in de staatsapparatuur, omdat hij de man was die de geldende opvattingen betreffende staats- en kerkrecht van dit revolutionaire tijdvak typisch representeerde, o.c. 94. Uit een en ander blijkt wel dat de meningen over de strekking van art. 139 ook nu nog ver uiteenlopen. Buiten twijfel blijft uiteraard het feit dat de rijkstoelagen voor de hervormde kerk in de praktijk als strop gediend hebben.
- 35) Nw. Ned. Biogr. Wbk 1, Leiden 1911, 938; K.E. 11, Amsterdam 1951, 784—785.
- 36) Hij was de vertegenwoordiger van een verregaande verdraagzaamheid in overeenstemming met de idealen van zijn tijd.
- 37) L. J. Rogier, J. M. Schrant en de katholieke herleving, in: Terugblik en uitzicht 2, Hilversum 1965, 165—206.
- 38) B.B. 20 (1950/51) 230—232.

- 39) ARA Den Haag, l.c., nr 45.
- 40) L. H. C. Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, 5, St. Michielsgestel 1876, 473.
- 41) Schutjes, o.c., 3, 506.
- 42) ARA Den Haag, l.c., nr 44.
- 43) Dit verzoek werd welwillend aanvaard. Reeds op 19 augustus 1814 diende Roëll, op voordracht van Janssen, bij de koning een rapport in met de mededeling dat de begroting voor 1814 de mogelijkheid inhield 2000 gld meer te doen verdelen onder de geestelijkheid van Velde de Melroy, ARA Den Haag, archief Herv. e.a. erediensden 1813—1815, 51, doss. 114. Hij verzocht Van Velde de Melroy voorstellen over de verdeling te doen. Deze voorstellen zijn uitgebleven, vermoedelijk ten gevolge van de meningsverschillen over de toelagen die toen reeds aan de orde waren. Een overzicht van de begroting voor het jaar 1815, opgesteld door het in dat jaar opgerichte Directoraat Generaal voor de R.K. Eredienst, bevat een soortgelijke bemerking, ARA Den Haag, l.c. 116. Eerst in de loop van 1816 werd een aantal toelagen ten behoeve van geestelijken uit de drie districten aanzienlijk verhoogd.
- 44) ARA Den Haag, Archief Herv. e.a. erediensden 1813—1815, 23, doss. VII, nrs 54—55.
- 45) ARA Den Haag, l.c., nrs 65—66.
- 46) De datums, waarop deze beschikkingen openbaar gemaakt werden, staan vermeld in het Handboekje voor de R.K. Eredienst I, Den Haag 1847, 120.
- 47) Voor de tekst van dit besluit, cfr o.c., 119; B.B. 20 (1950/51) 154-55
- 48) B.B., l.c., 160.
- 49) Cfr hiervóór p. 13.
- 50) Van Nooy liet al omstreeks half november weten dat het aanvaarden van de toelagen hem in de gegeven omstandigheden in geweten onmogelijk leek, ARA Den Haag, l.c., nrs 102—103.
- 51) De beschikkingen ten gunste van de bredase geestelijkheid waren afgekomen op 10 augustus 1814. Daarin werd op geen enkele manier melding gemaakt van het omstreden grondwetsartikel, ARA Den Haag, l.c., nrs 39—40. De eerste termijnen waren daarop normaal uitbetaald. Toen korte tijd later de discussies over art. 139 begonnen, was Van Dongen niet meer te bewegen op zijn standpunt terug te komen. Hij liet overigens zijn geestelijken vrij. Aan een pastoor, die hem zijn mening vroeg, zou hij gezegd hebben: „Ik laat mij er niet over uit, maar zelf neem ik de toelagen aan”, cfr een brief van Moser aan Ant. Oomen van 25 dec. 1814, in het archief van het bisdom Breda, 2.108.151, nr 985.
- 52) Schutjes, o.c., 5, 449.
- 53) Archief van het bisdom Den Bosch, AK 1,30.
- 54) J. van der Heyden.
- 55) R. van Gelder.
- 56) G. A. Hermans.
- 57) Dit detail is veelzeggend. De latere felle tegenstander fungeerde eind 1814 nog als tussenpersoon voor zijn bisschop.
- 58) J. Kerstjens.
- 59) Van de bisschop van het oude bisdom Luik, De Méan, die na het verlies van zijn zetel zijn jurisdictie over Ravenstein en Megen bewaard had.
- 60) Archief van het bisdom Den Bosch, AK 4,1.

- 61) De datum ontleen ik aan een copie in het archief van het bisdom Den Bosch, AK 6,2. Een andere copie heeft als datum 18 oktober, maar deze datum is zeker onjuist. Mgr Frenken heeft zich vermoedelijk hierdoor in verwarring laten brengen, cfr B.B. 20 (1950/51) 166.
- 62) Kort na zijn benoeming voor het bisdom Roermond had Van Velde de Melroy in 1794 de wijk genomen naar Duitsland. Het vormt een in zijn brieven regelmatig terugkerend refrein dat hij sindsdien nooit de inkomsten van zijn bisdom had genoten.
- 63) De koninklijke verklaring van 16 mei 1814.
- 64) In Den Haag bleek het mémoire onvindbaar. Een copie bevindt zich in het archief van de Propaganda Fide, Scrittura riferite Congr., Olanda-Belgio, vol. 20 (1828—1830), ff. 337—338; en in het archief van het bisdom Den Bosch AK 1,30.
- 65) De mededeling betreffende de koninklijke verklaring van 16 mei 1814.
- 66) Afgedrukt in het Handboekje voor de R.K. Eredienst 1,105.
- 67) Met deze veronderstelling sloeg Van Velde de Melroy de plank mis. Het koninklijk regalisme had heel wat meer pijlen op zijn boog.
- 68) Het verband tussen het een en ander is wel wat ver gezocht.
- 69) Hij bedoelt hier vermoedelijk het voor de rechten van de Kerk gunstige plakkaat van 19 juni 1730, cfr N. Wiltens, Kerkelijk Plakkaat-Boek etc., I, Den Haag 1722, 548.
- 70) Cfr hierover A. E. M. Ribberink, De aarts priester Cramer en de strijd om de kerk, 1809—1814, in: Arch. Kath. Kerk. Ned. 4 (1962) 233.
- 71) Napoleon. Zoals zoveel van zijn tijdgenoten had Van Velde de Melroy zich wel eens anders uitgelaten over de keizer.
- 72) Over de wederwaardigheden van Velde de Melroy onder Napoleon, cfr. mijn artikel in: B.B. 25 (1961) 277—320.
- 73) ARA Den Haag, Archief Herv. e.a. erediensten 1813—1815, 52, doss. 123.
- 74) In een nota van 22 december 1814, ARA Den Haag, l.c.
- 75) ARA Den Haag, l.c.
- 76) Op 19 januari 1815 werd hij tijdens een rondreis door België door de politie over de grens gezet, cfr Ciamberlani's brief aan Van Alphen over deze gebeurtenis in: B.B. 20 (1950/51) 239—244.
- 77) ARA Den Haag, l.c., 52, doss. 121.
- 78) ARA Den Haag, l.c., 52, doss. 132.
- 79) ARA Den Haag, l.c. Veelzeggend is een opmerking van Janssen in een door hem voor Reinhold opgestelde samenvatting van de hele affaire: „Het gouvernement kan niet terug treden zonder zijn waardigheid te benadeelen”.
- 80) ARA Den Haag, l.c., 52, doss. 121.
- 81) Tekst van deze verklaring in: AAUtr. 20 (1893) 257—258.
- 82) Cfr een postscriptum in een brief aan Lexius: ARA Den Haag, l.c.
- 83) Het schijnt dat de aarts priester van Groningen, B. Meddens, zich afzijdig hield. In een lijst van als liberaal beschouwde Roomsche geestelijken, die Janssen voor het enkele maanden later opgerichte Directoraat Generaal voor de R.K. Eredienst samenstelde, tekende hij bij zijn naam aan: „Is de eenige aarts priester die geene bedenkingen heeft gemaakt tegen de voorwaarden door den koning gevorderd”, ARA Den Haag, l.c., 52, doss. 133.
- 84) Moser vermeldt dit in de boven genoemde brief van 25 december 1814, archief van het bisdom Breda 2.108.151, nr 985.
- 85) Cfr o.a. een brief van Van der Heyden aan Van Alphen, d.d. 20 mei

- 1815, archief bisdom Den Bosch AK 1,30.
- 88 ARA Den Haag, l.c., 52, doss. 121.
- 87) ARA Den Haag, l.c. Ook de in het onderstaande vermelde stukken komen voor in dit dossier.
- 88) In de onder aant. 83 genoemde lijst karakteriseert Janssen hem als „een zeer verlicht en cordaat man”.
- 89) De originelen zijn te vinden in ARA Den Haag, l.c., 23, doss. VII
- 90) Volledige tekst in: AAUtr. 39 (1913) 35.
- 91) In een brief van 7 februari 1815 aan de koning zinspeelt hij op een uit Rome ontvangen antwoord en zegt daarvan: „La réponse a justifié mon opinion”, Archivio Segreto Vaticano (ASV), Segreteria di Stato, 3341, 6.
- 92) Jammer genoeg is het wegens gebrek aan materiaal — de archieven van de Rekenkamer, ondergebracht in het hulpdepôt van het ARA te Schaersbergen, zijn slechts voor een deel bewaard — niet mogelijk gedetailleerd na te gaan welke geestelijken wel en welke niet de toelagen aanvaardden.
- 93) ASV, Segreteria di Stato, Rub. 256, a. 1815.
- 94) De motieven van Van Alphen werden in een door Van Gils in april 1815 samengesteld rapport samengevat. Dit rapport was er op gericht Ciamberlani alsnog van zijn nieuw-verworven visie te doen terugkomen, cfr H. J. Allard, Antonius van Gils en de kerkelijke gebeurtenissen van zijn tijd, 's-Hertogenbosch 1875, 410—412; cfr ook de hierna gepubliceerde bijlage met een samenvatting der besprekingen van de commissie voor buitengewone kerkelijke aangelegenheden.
- 95) Nw. Ned. Biogr. Wbk VIII, Leiden 1930, 1006; later zou duidelijk worden dat deze zegsman al te zeer op eigen gezag gehandeld had.
- 96) Deze brief in nederlandse vertaling in: AAUtr 20 (1893) 250—253; het eigenlijke stuk was ondertekend door de kardinaal-pro-staatssecretaris Pacca.
- 97) ARA Den Haag, l.c., 52, doss. 121.
- 98) ARA Den Haag, l.c.
- 99) „Excellentia sua non vult amplius mecum de missionis rebus pertractare”, schreef hij op 19 september uit Amsterdam aan Van Alphen, B.B. 20 (1950/51) 171, aant. 1.
- 100) Het verslag over deze wederwaardigheden werd naar allerlei kanten gecolporteerd, cfr o.m. een brief van 19 september 1815 van Consgen aan Van Alphen, bij Allard, o.c., 412—413.
- 101) ARA Den Haag, Archief Herv. e.a. erediensten 1813—1815, 52, op de omslag van doss. 122.
- 102) ARA Den Haag, l.c.
- 103) ARA Den Haag, l.c.
- 104) H. T. Colenbrander, Het ontstaan der grondwet, II, Den Haag 1909, passim.
- 105) Voor de volledige tekst cfr Colenbrander, o.c., 645.
- 106) In een open brief schreef de bekende pastoor-publicist, J. W. A. Müller: „Met genoeg erkennen wij, dat er in de Grondwet van ons koninkrijk niet één artikel is, hetwelk, op welke wijze het ook zij, gerekend kan worden met de onafhankelijke uitoefening van dit onvervreemdbaar recht (van benoeming) te strijden”, in: Minerva. Letterkundig Tijdschrift voor godsdienst, wetenschappen en kunsten. Mengelwerk voor 1818, Amsterdam 1818, 81.
- 107) ARA Den Haag, Staatssecretarie 135; pastoor Müller wijst in zijn

- open brief nadrukkelijk dit besluit aan als bewijsstuk voor de zienswijze dat de regering de tot dan toe gevolgde politiek niet wenste prijs te geven; daarin werd immers „nog op deze vroegere besluiten teruggezien”, o.c. 81; cfr ook ARA Den Haag, Archief Herv. e.a. erediens-
 108) Pastoor Müller verklaarde hierover: „De uitspraak werd niet zoo spoedig en geregeld, als wel behoorde, ter kennis van de belanghebbenden gebracht. Ondertusschen verspreidde zich het gerucht, alsof dezelve gunstig ware voor het aannemen van gedachte toelagen”, o.c. 75.
- 109) Allard, o.c., 412—413.
- 110) Hij zal hem vermoedelijk ook wel net zo gedetailleerd op de hoogte gehouden hebben als hij dit anderen deed. Jammer genoeg is er van zijn correspondentie uit deze jaren niet zo veel bewaard gebleven.
- 111) Archief van het bisdom Den Bosch, AK 1,30.
- 112) L.c.
- 113) De tekst van dit memorandum heb ik niet kunnen vinden.
- 114) ARA Den Haag, l.c., invent. 43.
- 115) Nw. Ned. Biogr. Wbk VIII, Leiden 1930, 626—627.
- 116) Nl. van 30 september 1815.
- 117) ARA Den Haag, l.c. invent. 39.
- 118) Schutjes, o.c., 3,791.
- 119) Schutjes, o.c., 4,679.
- 120) Schutjes, l.c.
- 121) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 1, nr 59.
- 122) Hij was pastoor te Grave sinds 1813.
- 123) Cfr het hiervóór gepubliceerde rapport van Van Velde de Melroy, d.d. 31 maart 1814.
- 124) Cfr hiervóór p. 8.
- 125) ARA Den Haag, l.c.; eerst op 8 maart 1816 rapporteerde Goubau over beide verzoeken aan de koning. Opmerkelijk is dat hij in zijn rapport melding maakt van de formaliteiten die krachtens het K.B. van 28 september 1814 onderhouden moesten worden, wel te verstaan het regiem der voorwaarden. Hij liet er echter op volgen dat dit regiem alleen van kracht was voor de Hollandse Missie, een zienswijze waarmee, zoals hij wist, Z.M. het eens was. Per K.B. van 10 maart 1816 werd gunstig beschikt op de beide verzoeken van Van Velde de Melroy. Deze verkreeg daarmee, zij het geruime tijd later, de door hem gewenste beslissing, cfr ARA Den Haag, ib.
- 126) ARA Den Haag, Herv. e.a. erediens- 1813—1815, 52, doss. 122; Handboekje voor de R.K. Eredienst 1, 135—136.
- 127) ARA Den Haag, l.c.
- 128) In de considerans van het vermelde K.B. werd dit met evenveel woorden geconstateerd.
- 129) Enkele mededelingen hierover in een brief van Consgen van 20 september 1815 in het Archief van het bisdom Den Bosch, AK 1,30.
- 130) In feite zou deze termijn verlengd worden tot 1 januari 1816, cfr ARA Den Haag, R.K. Eredienst 8, doss. 401.
- 131) Archief van het bisdom Den Bosch, AK 1,30.
- 132) Cfr B.B. 20 (1950/51) 174 vv.
- 133) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 58, doss. 3969.
- 134) B.B. 20 (1950/51) 181.
- 135) Ciamberlani had hem het stuk uit Rome kort te voren toegestuurd.
- 136) Gedurende de jaren van zijn ballingschap en lange tijd daarna had

- Van Velde de Melroy een drukke correspondentie met Ciamberlani onderhouden. Voor de eigenaardige omstandigheden waaronder dit contact tot stand kwam cfr mijn artikel: Een bisschopsbenoeming tegen het eind van het oostenrijks bewind in de Zuidelijke Nederlanden, in: Arch. Gesch. Kath. Kerk. Ned. 3 (1961) 308 vv.
- 137) Uit het bovenstaande is wel duidelijk geworden dat Van Velde de Melroy beslist niet zó onkundig was van de inhoud van de romeinse resolutie als hij hier voorgeeft.
- 138) Het schijnt dat een aantal brieven van Ciamberlani en anderen over de affaire van de toelagen druk gecolporteerd werden, cfr hiervoor o.a. een brief van Consgen aan A. Oomen, d.d. 5 december 1815, in het Archief van het bisdom Breda, 2.108.151, nr 985.
- 139) Onder hen bevonden zich enkele kopstukken van het vicariaat, zoals J. van Hooydonk en de gebroeders Oomen. Zij onderhielden drukke relaties met geestverwanten in het vicariaat Den Bosch. Uit brieven over en weer blijkt hoezeer zij met de situatie verlegen waren, en hoe hard het hun viel tegen hun overheid te opponeren, cfr o.a. archief van het bisdom Breda, 2.108.151, nr 985. Van Dongen van zijn kant schreef nog op 31 augustus 1815 aan Janssen: „Het is mij tot mijn leedwezen kennelijk geworden, dat eenige, hoewel wijnige onder mijne onderhorige geestelijke door eene vrees van elders aangevoert, hebben geaarseld de tractamenten door Z.M., onsen teergeliefden koning, hen toegesegd, te accepteren”, ARA Den Haag, Archief Herv. e.a. erediensden 1813—1815, 52, doss. 124.
- 140) Cfr hiervoor de brief van Adr. Oomen aan zijn broer van 28 november 1815, archief van het bisdom Breda, 2.108.421, Im.
- 141) Archief van het bisdom Breda, l.c., nr 62.
- 142) Archief bisdom Den Bosch, AK 1,30; archief seminarie Haaren, HS 72 van de papieren Moser.
- 143) Archief bisdom Den Bosch, AK 30,1.
- 144) Archief bisdom Den Bosch, l.c.; de brief is grotendeels afgedrukt in: B.B. 20 (1950/51) 176.
- 145) De brieven van pater Smeyers uit de eerste fase van het conflict heb ik nergens kunnen ontdekken. De strekking er van valt te achterhalen in een brief van Consgen aan Hermans van 10 jan. 1816, Archief bisdom Den Bosch, AK 4,1.
- 146) In een brief van 19 juli 1816 schreef Van Velde de Melroy aan Goubau dat al zijn geestelijken, „Van der Heyden en Smeyers te Nimmegen uitgenomen, zedert onze toestemminge van 12 oktober l.l. zich naar de resolutie van Z.M. van 16 7ber 1815 hebben gedraagen, . . . en dus in geene weigeringe van annemen kunnen beschouwd worden”, Archief bisdom Den Bosch, AK 2,5.
- 147) Hij was in 1806, tegen de wil van Van Velde de Melroy in, van het seminarie van Nijmegen naar dat van Rouen vertrokken, waar hij twee jaar studeerde. Daar was hij onder invloed geraakt van de door Van Velde de Melroy verfoeide geest van het Gallicanisme, cfr voor zijn studies mijn artikel: Het groot-seminarie van Roermond in de franse tijd, in: Arch. Gesch. Kath. Ned. 5 (1963) 338.
- 148) Consgen schreef in een brief van 19 januari 1816 dat de bisschop van mening was „dat de heeren geen betrouwen in hem stellen voor eene zaak, zulk ook te kennen geven voor andere, waarom hij oordeelt in het toekomstige geene circulaire . . . aan hun meer toe te zenden”, Archief bisdom Den Bosch, l.c.

- 149) Archief bisdom Den Bosch, AK 4,1; Smeyers kreeg, ondanks de instructie van het begin van het jaar, een exemplaar van deze circulaire toegezonden. De datum van 10 oktober ontleen ik aan een copie van het stuk in: ARA Den Haag, R.K. Eredienst 58, doss. 3969.
- 150) Archief bisdom Den Bosch, l.c.
- 151) De argumentatie van de voorstanders der toelagen ging er o.m. van uit dat de weigeraars hun opvolgers benadeelden, omdat het voor de laatsten moeilijk zou vallen weer in aanmerking te komen voor de toelagen.
- 152) ASV, Segretaria di Stato, Rub. 256, a. 1815, 3341, 9—14.
- 153) Cramer had zich op aanwijzingen van Ciamberlani van deze terminologie bediend in zijn circulaire van 7 januari 1815.
- 154) Bedoeld zijn de twee adviezen van begin januari 1815 die elkaar aanvulden.

UIT DE BIBLIOTHEEK VAN EEN PLATTELANDS-
 PASTOOR IN DE EERSTE HELFT VAN DE ZEVENTIENDE
 EEUW

Boeken van Jan van Kessel, pastoor van Deursen (1617—1650),
 in de bibliotheek van Mariëndaal, Grave

door

DR. HUBERT JACOBS S.J.

N.B. Deze bijdrage werd reeds in 1964 geschreven. Sindsdien hebben de jezuïeten Mariëndaal verlaten; de bibliotheek is momenteel in Maastricht opgeslagen en voorlopig niet toegankelijk.

Wanneer P. Polman ofm. het van groot belang acht dat er een onderzoek wordt ingesteld naar de bibliotheken van de priesters uit de 16e eeuw, om ook hieruit iets meer te leren kennen omtrent hun wetenschappelijke vorming¹⁾, dan geldt dit voorzeker ook nog — zij het wellicht in iets zwakkere mate — voor die uit de eerste helft van de 17e.

Maar er zullen nauwelijks dokumenten te vinden zijn die ons een kijkje in zo'n bibliotheek gunnen. Wanneer men met inkt aangebrachte inscripties in oude boeken ook als historisch document mag beschouwen (en daar is voorzeker niets tegen) en men dan het geluk heeft een niet te geringe collectie boeken bijeen aan te treffen die de naam van één en dezelfde persoon dragen, dan wordt er van het historisch geheim van zulk een pastoors-bibliotheek toch op verrassende wijze iets onthuld.

Wij waren in de gelukkige omstandigheid langs deze weg iets te achterhalen omtrent de boekerij van pastoor Jan van Kessel te Deursen in het Land van Ravenstein.

Van Jan van Kessel zijn slechts schaarse gegevens bekend. Hij was mr., dus magister, hetgeen waarschijnlijk betekent dat hij de facultas artium — een driejarige wijsgerige opleiding — met goed gevolg absolveerde, zonder ook nog de vierjarige theologische cursus te volgen.²⁾ Zijn Alma Mater zal, zoals voor de meeste priesters uit het bisdom 's-Hertogenbosch, wel Leuven geweest zijn. Op 25 augustus 1606 werd hij door het kapittel

van Cortessem tot pastoor van Gerwen benoemd en aan de aartsdiaken van Den Bosch, Antonius Bruyninx, voorgedragen.³⁾ In 1614 ruilde hij zijn pastoraat met het beneficie van de H. Barbara in de kerk van Lieshout. Bij de kerkvisitatie van de parochie Lieshout door bisschop Zoes in 1616 stelde de verslagschrijver vast: *Est et beneficium sub invocatione S. Barbarae, rector D. Johannes Kessels, habitans in patria de Ravensteyn, quondam pastor in Gerwen; deservit pro eo D. pastor in Gerwen; habet 2 missas.*⁴⁾ Van Kessel verbleef dus al in 1616 in het Land van Ravenstein.

Een jaar later, 7 maart 1617, benoemde bisschop Zoes hem tot pastoor van Deursen bij Ravenstein, waar hij tot zijn dood rond 1650 zou blijven. Wel verzocht hij in 1626, bij de dood van pastoor Rembold Snieperth van Ravenstein (zie noot 51), diens opvolger te mogen worden, maar de bisschop heeft kennelijk niet aan de wens willen of kunnen voldoen. In 1628 droeg van Kessel op 19 januari als eerste weer de heilige mis op in de kerk van Ravenstein, nadat deze aan de katholieken was teruggegeven en de 25e juli 1631 maakte hij zijn opwachting bij bisschop Ophovius toen deze het stadje bezocht. We zien hem dus zijn werkzaamheden niet tot zijn dorp beperken, toch bleef hij heel zijn leven lang niet anders dan „pastor dornensis”, zij het wellicht met een meer „uitgestrekte jurisdictie”, die hij — volgens Schutjes — bij zijn benoeming van bisschop Zoes gekregen had.⁵⁾

Door toedoen van hertog Wolfgang van Palts-Neuburg, aan wie het Land van Ravenstein toebehoorde, kwamen in 1634 jezuïeten van de Rijnprovincie daarheen en werd pater Rutger Closs benoemd tot pastoor van Dennenburg,⁶⁾ om twee jaar later, na de dood van Otto Varlenius, deze op te volgen als pastoor van Ravenstein.⁷⁾ Juist rond die jaren schijnt van Kessel een tijdlang uit Deursen afwezig geweest te zijn en pater Closs liet de parochie door een andere pater bedienen. Misschien had van Kessel wegens zijn trouw aan de bisschop van 's-Hertogenbosch geen genade gevonden bij de hertog die de jurisdictie over het Land van Ravenstein aan genoemde bisschop betwistte. Dan is

hij in ieder geval spoedig weer kunnen terugkeren. Verdere gegevens over het leven van Jan van Kessel bezitten we voorlopig niet.⁸⁾

In de bibliotheek van het noviciaat der paters jezuiten, gevestigd in Huize Mariëndaal te Velp, gemeente Grave, hebben we ruim veertig boeken ontdekt die eertijds aan pastoor van Kessel van Deursen hebben toebehoord. Voor wie er zich over verwondert hoe die boeken daar terecht konden komen, moge een korte verklaring volgen.

De jezuiten die, zoals gemeld, in 1634 naar Ravenstein kwamen en in 1636 daar het pastoraat overnamen, hebben de parochie als „*missio ravensteiniana*” van de Rijnprovincie der Sociëteit van Jesus bediend tot de opheffing van de orde in 1773. Zij bouwden er geleidelijk ook een bibliotheek op met boeken die ze ofwel kochten ofwel van anderen ten geschenke ontvingen, een bibliotheek, die wat omvang en verscheidenheid betreft, spoedig ver boven een normale privé-pastors-bibliotheek uitstak. De paters die in 1773 door de maatregel van Clemens XIV tot de seculiere clerus gingen behoren, werden door de keurvorst in een nieuw-gestichte congregatie opgevangen en bleven in die hoedanigheid hun werk onveranderd voortzetten. Trouwens de laatste jezuitenpastoor, Arnold Voet, nog net in 1772 benoemd, werd zeer oud en overleed pas in 1811; zijn opvolger, de wereldheer Andreas van Wielick, verkreeg in 1840 van de apostolische vicaris Henricus van der Velden toestemming de statie weer aan de jezuiten over te dragen. De vicaris verklaarde „*amore justitiae ductus*” gaarne tot deze overdracht bereid te zijn.⁹⁾ De *Historia synoptica domus probationis*¹⁰⁾ zegt: Revmus van der Velden dedit instrumentum anno 1840, quo missionem et quae missionis fuerant Societati restituit. In mei 1841 kreeg Ravenstein, na een onderbreking van ongeveer 70 jaren, in pater Jacobus Herraets uit Boxmeer weer een jezuitenpastoor.

Wat intussen de lotgevallen van de bibliotheek geweest zijn, is niet meer te achterhalen. Maar het feit dat nu nog de oude kern ervan evident uit boeken van de vroegere *missio ravensteiniana* bestaat, bewijst dat ze voor een deel intact is gebleven.

Wel klinkt de constatering van de *Historia synoptica*¹¹⁾ nogal somber: 1811, 13 novembris succubuit zelosus parochus P. Voet, apoplexia correptus, quae subita et improvisa mors magnum damnum videtur causasse reliquiis supellectilis et Bibliothecae. Ook het volgende wijst op verliezen: in een werk uit de Mariëndaalse bibliotheek, getiteld *Epistolae praepositorum generalium ad patres et fratres Societatis Jesu*, gedrukt in Praag in 1711, vinden we de volgende aantekening: Hic liber pertinet ad missionem ravensteinianam quae illum una cum Historia Societatis emit et solvit in congregatione, 1711; daaronder schrijft Herraets: Restituta missione ne minimum librum Historiae Societatis fuisse inventum testatur J. Herraets S.J.

Pater Herraets heeft haar opnieuw georganiseerd, misschien verloren gegane delen weer teruggewonnen, zeker haar met nieuwe aankopen aangevuld. Toen de jezuiten in 1865 Ravenstein verlieten en met het noviciaat, dat daar sinds 1850 gevestigd was, naar Mariëndaal te Velp bij Grave trokken, verhuisde de bibliotheek mee daarheen. En daar bevindt ze zich nu nog. Al is er in de loop der jaren menig oud boekwerk verloren gegaan, zoals een vergelijking van een kataloog uit de dagen van pater Herraets met het tegenwoordige bezit bewijst, in hoofdzaak bezit Mariëndaal een oude jezuitenbibliotheek van vóór de opheffing. Met de pen op schut- of titelbladen aangebrachte inscripties bewijzen de herkomst van talrijke boeken. Er zijn er afkomstig van de jezuitencolleges van Emmerik, Neuss, Siegen, Keulen, Dusseldorp, Neuburg, München; van Leuven, Antwerpen, Doornik, Dowaaï, e.a., en zelfs van het Collegio Romano te Rome, maar ook van personen van het Bossche diocees: van Joannes Kievits, Gisbertus Coeverinx, Bergaigne, de Bieffe en van pastoors uit allerlei dorpen van het Land van Ravenstein.

Het viel me op dat er nogal eens de naam van Jan van Kessel, pastoor van Deursen, in voorkwam en een moeizaam onderzoek (dat wellicht niet volledig geweest is) bracht ruim een veertigtal boekdelen aan het licht die hem eens hebben toebehoord en die ons dus nu nog inzicht verschaffen in de privé-bibliotheek van deze plattelandspastoor.

We geven nu eerst de lijst van die boeken, waarbij we telkens ook de met inkt gemaakte inscripties vermelden.

N.B. Daar het niet in onze bedoeling ligt een bibliografische studie te bieden, hebben wij bij de beschrijving der boeken de regelafscheiding in de titels alsook aanduidingen van op het titelblad voorkomende schriftuur- en andere teksten, vignetten, „cum gratia et privilegio” en dergelijke achterwege gelaten, en tenslotte alleen de genummerde katernen, folia of bladzijden vermeld met veronachtzaming van de ongenummerde praefationes, epistolae dedicatariae en indices.

LIJST DER BOEKEN DIE AAN PASTOOR VAN KESSEL HEBBEN TOEBEHOORD

1 (Bijbel) *Biblia ad vetustissima exemplaria nunc recens castigata: In quibus praeter ea, quae subsequens praefatio indicat, capita singula ita versibus distincta sunt, ut numeri praefixi, lectorem nec remorentur, et loca quaesita tanquam digito demonstrent.* — Hebraea, Chaldaea, Graeca, et Latina nomina virorum, mulierum, populorum, idolorum, fluviorum, montium, caeterorumque locorum, quae in Bibliis leguntur restituta cum latina interpretatione, ac locorum e Cosmographis descriptione.

Antverpiae, apud Viduam et Haeredes Joannis Stelsii, anno 1570, in 4°. (fol. O.T. 327; N.T. 86), houtsneden.

(Uit met de pen aangebrachte randbemerkingen, duidelijk van de hand van J. v. Kessel, — fol. 5r, 6r, 20r, 25r en v, 45v, 48v, 55v v. h. O.T. — blijkt dat ook dit werk, waarvan de schutbladen verloren gingen, hem toebehoorde).

2 (*Augustinus*)

(Titelblad ontbreekt): Aurelii Augustini explanatio libri psalmorum, verdeeld in drie Quinquagenae.

(na psalm 150): Basileae, per magistrum Joannem de Amerbach, 1497 (ruim 700 blz.) in 4°.

Voorin: Joannes Kesselius presbyter me redemit 19 stufferis. Anno 1606. mense dec. die vero 14°.

a.m.: Nunc Missionis Raven. Soc. Jesu ex dono.

3 (*Averoult, Antoine d'*)¹²⁾

Flores exemplorum sive Catechismus Historialis, auctore R. P. Antonio Dauroultio Societ. Jesu sacerdote. Opus summa fide, diligentia, et multorum annorum studio ex quingentis quinquaginta

amplius probae notae scriptoribus, tum sacris, tum profanis collectum. In quo fides catholica miraculis paene innumeris, et exemplis sanctorum, imperatorum, regum, principum, virorum illustrium probatissimis confirmatur: annotatis ubique suis auctoribus et locis. Adjectis tribus accuratissimis indicibus, auctorum, capitum et rerum. Tomis IV.

(Tomus I)

Duaci, Ex officina Joannis Bogardi. Anno 1616 (768 blz.).

Voorin: (Het schutblad is daar waar de drie volgende delen de naam van Jan van Kessel dragen, afgescheurd).

4 Flores exemplorum sive Catechismus Historialis, auctore R. P. Antonio Dauroutio. Tomus II, in quo caput III, De charitate et decalogo, caput IV, De quinque praeceptis ecclesiae.

Duaci, Ex officina Joannis Bogardi, Anno 1616 (982 blz.) in 8°.

Voorin: Ex libris Joannis de Kessel Pastoris Dornensis.¹³) Emtus 3 dec. anni 1630.

a.m.: Nunc Miss. Rav. Socit. Jesu ex pia legatione eiusdem.

5 Florum exemplorum sive Catechismi Historialis, auctore R. P. Antonio Dauroutio e Societate Jesu, Tomus III. In quo caput V, De septem ecclesiae cath. sacramentis, caput VI, De justitia christiana, ac primum de priore eius parte, nimirum de cognoscendis fugiendisque peccatis.

Duaci, Ex officina Joannis Bogardi, Anno 1616 (791 blz.) in 8°.

Voorin: Ex libris Joannis de Kessel Pastoris Dornensis. Emtus 3 dec. anni 1630.

a.m.: Nunc iss, Rav. Soc. Jesu ex pia legatione.

6 Florum exemplorum sive Catechismi Historialis, auctore R. P. Antonio Dauroutio e Societate Jesu, Thomas IV. In quo caput VII, De operibus misericordiae corporalis, caput VIII, De quatuor hominis novissimis, morte, iudicio, inferno, et coelesti gloria.

Duaci, Ex officina Joannis Bogardi, Anno 1616 (678 blz.) in 8°.

Voorin: Ex libris Joannis de Kessel Pastoris Dornensis. Emtus 3 dec. anni 1630.

a.m.: Nunc Miss. Rav. Soc. Jesu ex pia legatione.

7 (*Beda*)

Homiliae Venerabilis Bedae presbyteri anglosaxonis, theologi celeberrimi, Aestivales, de tempore item et sanctis, nunc denuo summa diligentia restitutae. Adjectis aliquot homiliis eiusdem hactenus desideratis.

Coloniae, excudebat Joannes Gymnicus, Anno 1541 (625 blz.) in 8°.

Voorin: 15 st.

Gisberti Coverinx Rodani ¹⁴⁾

In Collegio Pontificis

Nunc sum in Oss

a.m.: Anthonii L . . . . (*doorgehaald, onleesbaar*)

opnieuw (met grote letters): Gisbertus Coverinx Rhodanus. Anno 1572mo.

a.m.: Ex libris Joannis de Kessel 9 st.

Achterin: Coeverinx.

8 Homiliae Venerabilis Bedae presbyteri anglosaxonis, theologi celeberrimi, Hyemales, quadragesimales, de tempore item et sanctis, nunc denuo summa diligentia restituae. Adjectis aliquot homiliis eiusdem hactenus desideratis.

Coloniae Joannes Gymnicus excudebat. Anno 1541 (699 blz.) in 8°.

Voorin: Rhodani 15

Gisberti Rhodani in Oss.

a.m.: Anthonii L . . . . (*doorgehaald, onleesbaar*).

a.m.: Ex libris Joannis de Kessel. 9 sts.

a.m.: Nunc Miss. Rav. Soc. Jesu ex dono.

9 (*Boeye, de*) ¹⁵⁾

Roomsch Martelaren-Boeck door bevel van Gregorius den derthienden uyt-ghegheven, ende met authoriteyt van Urbanus den achtsten verbeteret. Over-gheset in ons Neder-landtsch-duytsch door P. Andreas de Boeye, priester der Soc. Jesu.

t'Antwerpen. By de weduwe van Jan Cnobbaert, 1642 (364 blz.) in 8°.

Voorin: Ex libris Joannis de Kessel emptus 12 junii anno 1646.

per honorabilem D. D. Arnoldum Berchman ¹⁶⁾ pastorem Ravensteyn - 26. stuferis.

10 (*Bredenbach, Tilman*) ¹⁷⁾

Sacrarum Collationum Libri VIII, Tilmanni Bredenbachii S. Th. Doct. Primo hac editione aliquot illustribus miraculis in S. Eucharistia, et S. Hostia editis, aucti.

Coloniae Agrippinae apud Gosuinum Cholinum, 1599 (882 blz.) in 8°.

Voorin: Ex libris D. Joannis de Kessel Pastoris Dursen.

a.m.: Nunc Miss. Rav. Soc. Jesu ex dono.

11 (*Carion, Joannes*) ¹⁸⁾

(*Titelblad ontbreekt*) Chronica Joannis Carionis.

Lugduni, excudebat Symphorianus Barbierus (z.j., na 1557) (572 blz.) in 12°.

Voorin: Missionis Rav. S. Jesu ex dono R.D. Joannis Kessel.

12 (*Carranza, Bartholomaeus*)¹⁹⁾

Summa omnium conciliorum, a sancto Petro usque ad Julium quartum pontificem, omnibus sacrae scripturae studiosis utilissima. Authore F. Bartholomaeo Carranza instituti sancti Dominici, theologiae professore.

Antverpiae. In aedibus Joan. Steelsii. 1556 (fol. 420) in 8°.

Voorin: Ex libris Joannis de Kessel Pastoris Gerven.

a.m.: Nunc Miss. Rav. Soc. Jesu ex dono.

13 (*Costere, Frans de*)²⁰⁾

Antwoorde Francisci Costeri, der Societeyt Jesu, veur het eerste deel van sijn hand-boeck ghenaeamt Schild der Catholycken teghen Franciscum Gomarum²¹⁾ calvinisch leeraer inder scholen van Leyden. Uut het latijn in onse Neder-landsche spraecke overgheset.

T'Antwerpen, Inde Plantijnsche Druckerije by Jan Moerentorf. 1604 (361 blz.) in 8°.

13a (*Daarbij*) Sendt-brief Francisci Costeri Priester der Societeyt Jesu aen ketter Gaspar Grevinchoven,²²⁾ predicant des woordts

Calvini tot Rotterdam. Versch binnen Roomen in den latijne gheschreven, ende nu overgheset door I.G.G. oock priester derselver Societeyt.

t'Hantwerpen by Joachim Trognesium, 1600 (26 blz.).

13b (*Daarna*) Weder-legginghe Francisci Costeri Priesters der Societeyt Jesu, van de beantwoordinghe op sijn vijf questien, ghedicht deur eenen P. P. Kock²³⁾ van Enchuysen. Met een cort bericht veur Jacob vander Meulen ketter Weder-doooper.

t'Antwerpen, Inde Plantijnsche Druckerije bij Jan Moerentorf. 1604 (67 blz.).

Titelblad: Ex libris Joannis de Kessel Pastoris Durssen.

Na 2e werkje: Dominus Joannes de Kessel.

14 Bewiis der ouder Catholiiccker leeringhe met andtwoorde op sommige teghenstellinghen door Franciscum Costerum, priester der Societeyt Jesu.

T'Hantwerpen, by Joachim Trognesium, 1601 (318 blz.) in 8°.

Voorin: Ex libris Joannis de Kessel Pri.

15 De tweede weder-legginge Francisci Costeri priester der Societeyt Jesu, vant tweede boecksken P. P. Cock kettters calvinist, nu leechgangher te Enchusen, maer seylmaker van sijn ambacht.

t'Antwerpen, by Gheleyn Janssens inde Camerstraet inden wakenen Haen, Anno 1606 (220 blz.) in 8°.

15a (*Daarna*) Brieven ende depositien der steden Ypre, Antwerpen, Berghen in Henegouw, Duway, ende Brussel, aengaende de sententie teghen Peeter Panne²⁴⁾ te Leyden ghegheven.

z.p. en z.j. (approbatie en privilege van 1598) blz. 99 — 157.

15b (*Daarna*) Antwoorde op de Hollandtsche sententie tegen Peeter Panne, door Franciscum Costerum, Priester der Societeyt Jesu.

t'Hantwerpen, by Joachim Trognesium, 1598 (96 blz.).

Achterin: Joannes Kessel presbit.

16 (*Dionysius Carthusianus*)²⁵⁾

D. Dionysii a Ryckel Carthusiani, insigne commentariorum opus, in psalmos omnes davidicos. Quos ipse multiplici sensu, quantum fieri potuit, nempe literali, tropologico, et anagogico (id quod nemo hactenus praestitit) non nisi solidissimis sacrae scripturae locis, doctissime explanat.

16a Accedit et iis, eiusdem in matutinalia VII cantica, in Magnificat quoque, Nunc dimittis, Benedictus, in symbolum etiam fidei: Quicumque vult salvus esse, et in hymnum divinum: Te deum laudamus, exactissima elucidatio. Aeditio prima, cum tabulis aliquot christiano lectori summopere necessariis, atque iucundis.

Coloniae, per me Petrum Quentell, Anno 1531, mense martio. (fol. 310 + fol. 45) in 4°.

Voorin: Sum Wilhelmi van Vlijmen²⁶⁾ ex dono Rdi admodum D.

D. Joannis Moors²⁷⁾ Abbatis Bernensis 1622.

a.m.: Nunc Dni Joannis de Kessel per mortem Dni Thomae de Monte.²⁸⁾

a.m.: Nunc Missionis Ravenst. Soc. Jesu ex dono.

Titelblad: Frater Joannes . . . . (*onleesbaar*).

17 D. Dionysii Carthusiani enarrationes piae ac eruditae in libros Josue, Judicum, Ruth, Regum primum, secundum, tertium et quartum, item Paralipomenon primum et secundum: ex authoris archetypo nunc iterum recognitae, et ab innumeris (id quod sedulo collatori facile constabit) prope mendis summa cura vindicatae. Cum indice novo lucupletissimo.

Coloniae, ex officina Haeredum Joannis Quentel, mense februario, 1552 (611 blz.) in 4°.

Voorin: Sum Wilhelmi van Vlijmen ex dono Rdi admodum D.D.

Joannis Moors Abbatis Bernensis.

a.m.: Nunc Dni Joannis de Kessel per mortem Dni Thomae de Monte.

a.m.: Nunc Missionis Rav. Soc. Jesu ex dono.

18 D. Dionysii Cathusiani, in quatuor evangelistas enarrationes, praeclarae admodum et ab eruditissimis optimisque viris quam diutissime desideratae, atque nunc ex tertia, eaque diligentissima ad archetypon recognitione, sublatis mendis, quibus scatebant pluribus, quam diligentissime excusae.

Coloniae Petrus Quentel excudebat, Anno 1543, mense janu-

ario. (fol. 383) in 4°.

Voorin: Sum Wihelmi van Vlijmen ex dono Rdi admodum D.D. Joannis Moors Abbatis Bernensis.

a.m.: Nunc Dni Joannis de Kessel per mortem Dni Thomae de Monte.

a.m.: Nunc Missionis Rav. Soc. Jesu ex dono.

19 D. Dionysii Carthusiani, in omnes beati Pauli epistolas commentaria, jam quarto, ex ipso originali, diligentissime recognita. Cui quidem Dionysio, in componendis, exponendisque sacrarum litterarum libris, vix alter similis successit.

Coloniae apud Petrum Quentell, Anno 1545, mense aprili. (fol. 140) in 4°.

19a (Daarna) D. Dionysii Carthusiani in epistolas omnes canonicas, in Acta Apostolorum, et in Apocalypsim, pia ac eruditae enarrationes.

Coloniae, expensis Petri Quentel, Anno 1545. (fol. 163) in 4°. (*in fine*) Coloniae, ex aedibus Quentelianis, Anno Christi nati 1546.

Voorin: Sum Wihelmi van Vlijmen dono Rdi admodum D.D. Joannis Moors Abbatis Bernensis.

a.m.: Nunc Dni Joannis de Kessel per mortem Dni Thomae de Monte.

a.m.: Nunc Miss. Rav. Societ. Jesu ex dono.

20 Elucidissima in divi Pauli epistolas commentaria Dionysii, olim Carthusiani apud celebrem Ruremundam, ducatus Geldriae urbem, cui in componendis sacrarum litterarum libris vix alter similis successit.

Parisiis. Jehan Petit, 1531 (fol. 394) in 8°.

Voorin: Joannes Boxtellensis Anthonii filius me utitur.

a.m.: Fr. Arnoldus Hees 1597.

a.m.: Ex libris Joannis de Kessel, emptus 9 stuferis.

a.m.: Nunc Miss. Rav. Soc. Jesu ex dono.

21 D. Dionysii Carthusiani enarratio epistolarum et evangeliorum de Sanctis per totum anni circulum, cum variis tum ad plebem, tum ad religiosos homiliis seu sermonibus, nemini non vehementer exoptandis, ac per universam Dei ecclesiam fideliter disseminandis. Pars altera homiliarum Dionysii, quae peculiariter est de Sanctis, ad verum originale diligenter recognita, et sermonibus aliquot, qui alias desiderantur, studiose adaucta. Editio tertia.

Coloniae Petrus Quentel suis impensis excudebat, Anno 1542 (fol. 397) in 4°.

Voorin: 1554 emptus 35 assibus.

Sum Reneri . . . . (*onleesbaar*) et amicorum eius.

a.m.: Sum Laurentii Joannis de Lieshoudt ²⁹⁾ presbyteri.

a.m.: Sum Joannis de Kessel pbri.

a.m.: Nunc Miss. Rav. Soc. Jesu ex dono.

22 (*van Eynatten*) ³⁰⁾

Manuale exorcismorum continens instructiones et exorcismos ad eiiciendos e corporibus obsessis spiritus malignos, et ad quaevis maleficia depellenda, et ad quascumque infestationes daemonum reprimendas: R.D. Maximiliani ab Eynatten S. Th. Canonici et Scholastici Antverpiensis industria collectum: Reverendiss. aliquot Belgii Antistitum aliorumque doctorum virorum iudicio recensitum et probatum.

Antverpiae, ex officina Plantiniana, apud Balthasarem Moretum, et viduam Joannis Moreti, et Jo. Meursium. 1626 (314 blz.) in 8°.

Voorin: Sum Dni Thomae de Monte.

a.m.: Nunc autem D. Joannis de Kessel per mortem ipsius.

a.m.: Nunc Missionis Rav. Societ. Jesu ex dono.

23 (*Ferus*) ³¹⁾

In sacrosanctum Jesu Christi Domini nostri evangelium secundum Joannem, piae et eruditae juxta catholicam doctrinam enarrationes, pro concione explicatae, anno Domini 1536 Moguntiae. Accessit operi, eiusdem divi Joannis Apostoli epistola prima, item pro concione non minus erudite quam pie enarrata, Moguntiae in summa aede, anno 1545. Per F. Joannem Ferum, summae apud Mogunt. aedis concionatorem, et coenobij D. Francisci Guardianum.

Antverpiae, apud Mar. Nutium sub Ciconijs. 1556 (fol. 554) in 8°.

(*Ofschoon de paginering doorloopt, bevat het boek nog tweemaal een titelblad, nl. fol. 415, na cap. 17*):

Dominicae passionis secundum Joannis evangelium, pia et erudita, iuxtaque catholicam doctrinam expositio, pro concione non minus erudite quam pie enarrata, Moguntiae, anno 1536. Per F. Johannem Ferum, summae apud Mogunt. aedis concionatorem, et coenobij D. Francisci Gardianum.

Antverpiae, apud Martinum Nutium 1556.

(*en fol. 499*):

In epistolam divi Joannis priorem, piae et eruditae, iuxtaque doctrinam catholicam enarrationes, Moguntiae in summo templo pro concione explicatae, et in hoc compendium redactae, anno 1550. Per F. Joannem Ferum, summae apud Mogunt. aedis concionatorem, et coenobij D. Francisci Guardianum.

Antverpiae, apud Martinum Nutium. 1556.

Voorin: Emptus 15 stufferis . . . anno 63.

Titelblad: Miss. Rav. Soc. Jesu ex dono R.D. Joannis Kesselij.

24 (*Génébrard, Gilbert*)³²⁾

Gilberti Genebrardi theologi parisiensis, divinarum hebraicarum-que literarum professoris regii, Chronographiae libri quatuor. Priores duo sunt de rebus veteris populi, et praecipuis quatuor millium annorum gestis. Posteriores, e D. Arnaldi Pontaci³³⁾ Vasatensis episcopi Chronographia aucti, recentes historias reliquorum annorum complectuntur. Universae historiae speculum. Cum indice locupletissimo. (Libri I et II).

Coloniae Agrippinae, apud Joannem Gymnicum, sub Monocerote, 1581 (453 blz.) in 8°.

Voorin: Ex libris Joannis de Kessel pastoris Dornensis.

a.m.: Missionis.

25 Chronographiae Gilb. Genebrardi theologi parisiensis, divinarum hebraicarum literarum professoris regii, Pars altera, De rebus a Christo nato ad nostra usque tempora, id est, an. 1581, in duos libros distincta. Prior de rebus octingentorum annorum usque ad novum Caroli Magni Imperium, et Leonem III. Pont. Posterior de aliis octingentis fere annis ad usque Gregorium XIII. His Centuriarum³⁴⁾ impietas, mendacia, imposturae coarguuntur, et doctrinae catholicae continuatio ad singulorum saeculorum coronidem ostenditur.

Coloniae Agrippinae, apud Joannem Gymnicum, sub Monocerote. 1581 (blz. van 473 t.e.m. 1191) in 8°.

Voorin: Ex libris Joannis de Kessel pastoris Dornensis.

26 (*Haimo*)³⁵⁾

Haymonis episcopi Halberstattensis in divi Pauli epistolae omnes interpretatio, ad vetustissimorum exemplarium fidem quam diligentissime recognita. Indicta sunt quoque loca eorum quae passim ab autore e sacra citantur pagina.

Coloniae, ex officina Eucharii Cervicorni, Anno 1530 (katernen t.e.m. bbb) in 8°.

Titelblad: Joannes Kesselmans Astensis fuit huius libri possessor.

– Nunc vero hunc possidet Joannes Joannis Hegman,³⁶⁾ custos in Gerwen 4° decem 1611.

a.m.: Nunc item Joannes de Kessel pastor Dornensis.

a.m.: Nunc Miss. Rav. Soc. Jesu ex dono.

27 Historiae ecclesiasticae pars secunda, qua continentur Socratis Scholastici Constantinopolitani libri 7.

Theodreti Cyrensis episcopi libri 5.³⁷⁾

Joanne Christophorono interprete.

Lovanii, excudebat Servatius Sassenus, sumptibus haeredum

Arnoldi Birchmanni, Anno 1569 (fol. 308) in 8°.

Voorin: Ex libris Joannis de Kessel, Pbr̄i pastoris in Gerwen.

28 Historiae ecclesiasticae pars tertia, qua continentur Hermiae Sozomeni Salaminii libri 9.

Evagrii Scholastici Epiphanensis libri 6.³⁸⁾

Joanne Christophorsono interprete.

Lovanii, excudebat Servatius Sassenus, sumptibus haeredum Arnoldi Birchmanni, Anno 1569 (fal. 316) in 8°.

Voorin: Ex libris Joannis de Kessel, Pbr̄i.

29 (*Hosius, Stanislaus*)³⁹⁾

Verae, christianae, catholicaeque doctrinae solida propugnatio, una cum illustri confutatione Prolegomenorum, quae primum Joannes Brentius⁴⁰⁾ adversus Petrum a Soto⁴¹⁾ theologum scripsit, deinde vero Petrus Paulus Vergerius⁴²⁾ apud Polonos temere defendenda suscepit. Auctore reverendissimo in Christo patre atque domino, D. Stanislao Hosio, episcopo Varmiensi.

Antverpiae, in aedibus Joannis Steelsii, 1559 (fol. 298) in 8°.

Voorin: Ex libris Joannis de Kessel pastoris Dornensis.

a.m.: Nunc Miss. Rav. Soc. Jesu ex dono.

Titelblad: *oudere inscriptie waarin de naam Carolus Roosemondts leesbaar is.*

30 (*John Fisher, bisschop van Rochester*)⁴³⁾

Assertionis lutheranae confutatio juxta verum ac originale archetypum, nunc ad unguem diligentissime recognita, per reverendum patrem Joannem Roffensem episcopum, Academiae Cantabrigiensis cancellarium. Aeditio ultima, variis annotationibus in margine locupletata.

Antverpiae apud Joan. Steelsium in scuto Burgundiae, Anno 1537 (fol. 356) in 8°.

Voorin: Ad usum fratris Henrici Haex ord. crucif. cuius laboribus et diligentia est comparatus, Anno 37.

a.m.: Ex libris Joannis de Kessel pastoris Durssen.

a.m.: Nunc Miss. Rav. Soc. Jesu ex dono.

31 (*Kyspenning, Henricus*)⁴⁴⁾

Aquae vitae de fontibus Salvatoris, hoc est, doctrina evangelica de meditatione mortis: complectens admonitiones et exhortationes plurimas, consolationes item veras ac solidas, ad eos juvandos, qui pie et christiane in Domino vivere, et mori cupiunt: ex S. Scripturae fluentis, et derivatis inde tanquam rivulis, orthodoxorum patrum commentariis hausta: ex libris septem comprehensa. Addita est gravissima immortalitatis animae, et carnis nostrae resurrectionis, extremeque ac formidabilis iudicii, nec non aeterni impiorum supplicii assertio. Per Henricum Kyspenningium Venlo-

nensem, Colleg. Ecclesiae Xantens, canonicum.

Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1583 (509 blz.) in 8°.

Voorin: Ex libris Joannis de Kessel Prbri

a.m.: Nunc Miss. Rav. Soc. Jesu ex dono.

32 (*Luis de Granada*)⁴⁵⁾

Flores R.P.F. Lodoici Granatensis ex omnibus eius opusculis spiritualibus summa fide excerpti, et in octo partes distributi, collectore et interprete Michaelae ab Isselt Amorfortio.⁴⁶⁾

Coloniae, apud Arnoldum Quentelium, Anno 1598 (fol. 396) in 12°.

Voorin: Joannes Joannis Hegman⁴⁷⁾ ludimagistellus in Gerwen 15a Januarii Anno 1612.

a.m.: Ex libris Joannis de Kessel pastoris Gerven.

a.m.: Missionis Ravenst. Socit. Jesu ex pia legatione D. Joannis de Kessel.

33 (*Marchant, Jacques*)⁴⁸⁾

Virga Aaronis florens, hoc est Directio vitae sacerdotalis ex SS. Patrum, praesertim S. Caroli Borromaei documentis. Omnibus sacerdotibus, tam in saeculo quam in religione agentibus, perfectionis stimulus. Auctore Jacobo Marchantio, theologo et pastore, congreg. S. Caroli presbytero.

Montibus, typis Francisci Waudraei, sub Bibliis, 1630 (661 blz.) in 8°.

Voorin: Hunc librum pro testamento mihi Joanni de Kessel legavit Ven. Dns. D. Guilhelmus ab Itvelt⁴⁹⁾ pastor in Huseling dum viveret, cuius anima requiescat in pace.

34 (*Nausea*)⁵⁰⁾

Friderici Nauseae Blancicampiani, divinarum humanarumque LL. doctoris consultissimi tres evangelicae veritatis homiliarum centuriae.

Petrus Quentell excudebat. Coloniae, 1530 (fol. 356) in 4°.

Voorin: (*Twee uitvoerige verantwoordingen van Richardus Vreldius uit Nijmegen en van Remboldus Snieperth*,⁵¹⁾ *pastoor van Ravenstein, hoe zij aan dit boek kwamen. Daarna:*)

a.m.: Nunc ex libris Joannis de Kessel pastoor Dornensis.

Ex libris Joannis de Kessel pastoris Dornensis.

a.m.: Nunc Missionis Rav. Soc. Jesu ex dono.

35 (*Tauler*,⁵²⁾ *Esch, Nikolaas van*)⁵³⁾

Exercitia D. Joannis Thauleri piissima, super vita et passione Salvatoris nostri Jesu Christi, in gratiam ac sitientium salutem, ex idiomate germanico in latinum nuper versa.

His, eiusdem fere argumenti alia prorsus divina accesserunt,

auctore D. Nicolao Eschio, non minus pio quam docto.

Antverpiae, apud Philippum Nutium, Anno 1565 (fol. 169) in 8°.

Voorin: Joannes de Kessel Pbr.

Titelblad: Missionis Ravensteinianae S.J.

Achterin: Joannes de Kessel Pbr. pastor Gerven.

36 (*Theophylaktos, bisschop van Ochrida*)⁵⁴⁾

Theophylacti archiepiscopi Bulgariae in quatuor evangelia enarrationes, innumeris pene locis recognitae et restitutae. Praemissa est Ph. Montani epistola de recognitionis necessitate, et operis utilitate: adjectis quibusdam non parum ad rectam ecclesiae restitutionem pertinentibus.

Parisiis, apud Carolum Guillard, via ad D. Jacobum, sub sole aureo, 1546 (fol. 425 — het laatste foutief 417) in 8°.

Voorin: Ex libris (*doorgehaalde onleesbare naam*) Joannis de Kessel pastoris Dorn.

Titelblad: Nunc Miss. Rav. Soc. Jesu ex dono.

37 (*Thomas van Aquino*)^{54a)}

D. Thomae Aquinatis ordinis fratrum praedicatorum, in singulas apostolorum Jacobi, Petri, Joannis, et Judae canonicas epistolas, syncera nimirum et theologica, superioribus seculis nusquam comperta, nunc primum tenebris eruta, commentaria, et in studiorum gratiam edita.

Parisiis, ex officina Joannis Boule, proxime aedes fratrum praedicatorum, 1543 (fol. 239) in 8°.

Voorin: Ex libris Thomae Thomae *prbi.*⁵⁵⁾

a.m.: Nunc Dni Joannis de Kessel per mortem ipsius.

a.m.: Nunc Societ. Jesu Miss. Rav. ex dono.

a.m.: (*onder:*) Fr. Arnoldus Rossemius.⁵⁶⁾

Titelblad: Fr. Arnoldus Rossemius praedicator buscius.

38 (*Vernierus, Benedictus*,⁵⁷⁾ *Bessarion*)⁵⁸⁾

Magnum et universale concilium ecclesiae militantis, super veritate divinissimi Eucharistiae sacramenti. Quod instar sacrosancti concilii Niceni, trecentis decem et octo patribus orthodoxis constat.

D. Bessarionis patriarchae Constantinopolitani oratio de Eucharistia, et quibus verbis Christi corpus perficiatur.

Coloniae, apud Jasarum Gennepaeum. Anno 1561 (fol. 222) in 12°.

Voorin: Missionis Rav. Soc. Jesu ex liberalitate R.D. Joh. Kessel.

39 (*Wann. Paulus*)⁵⁹⁾

Panarion pastorale, in quo varia antidota sermonibus aptata, adversus septem vitia criminalia, autore R.D. Paulo Wan, theologo et ecclesiaste Patavino eximio. In gratiam confessoriorum, con-

cionatorum, et omnium, perfectiori vitae incumbentium, noviter recusum (Tomus primus).

Moguntiae, excudebat Balthasarus Lippius, sumptibus Conradi Butgenii, colon. 1615 (726 blz.) in 8°.

Voorin: Ex libris Joannis de Kessel pastoris Dornen.

40 Panarii pastoralis Tomus secundus. Varia antidota sermonibus aptata continens, adversus vitia criminalia. Auctore R.D. Paulo Wann, theologo et ecclesiaste Patavino eximio. In gratiam confessoriorum, concionatorum, et omnium perfectiori vitae incumbentium, noviter recusum.

Moguntiae, excudebat Balthasarus Lippius, sumptibus Conradi Butgenii, colon. 1615 (790 blz.) in 8°.

Voorin: Ex libris Joannis de Kessel.

41 Promptuarium sermonum dominicalium totius anni, continens plenissimam omnium evangeliorum tam moralem quam literalem expositionem. Pars aestivalis.

Coloniae, sumptibus Conradi Butgenii, 1613 (596 blz.) in 8°.

Voorin: Ex libris Joannis de Kessel pastoris Dornensis.

42 Promptuarium sermonum dominicalium totius anni, continens plenissimam omnium evangeliorum tam moralem quam literalem expositionem. Pars hiemalis.

Coloniae, sumptibus Conradi Butgenii, 1613 (631 blz.) in 8°.

Voorin: Ex libris Joannis de Kessel.

a.m.: Nunc Missionis Rav. Soc. Jesu ex dono eius.

43 Promptuarium sermonum festivalium in totius anni festorum evangelia, necnon in ecclesiarum dedicationes et primae missae celebrationem.

Moguntiae, excudebat Balthasarus Lippius, 1616 (886 blz.) in 8°.

Voorin: Ex libris Joannis de Kessel pastoris Dornensis, emptus quatuor florenis.

Ik ben er vast van overtuigd dat er meer boeken in de bibliotheek van Mariëndaal aan van Kessel hebben toebehoord. Bij menig werk uit diezelfde tijd zijn de schutbladen of zelfs het titelblad verloren gegaan. Soms heeft men later ter versteviging het voorste schutblad op het omslag vastgeplakt. Vooral een viertal delen van de werken van Dionysius de Kartuizer, die geheel bij de hierboven genoemde aansluiten en er een voortzetting van vormen, zullen ook gerust tot de bibliotheek van pastoor van Kessel gerekend mogen worden. Maar iedere aanduiding daarvan ontbreekt bij gebrek aan schut- of titelbladen. Daar het verder allerminst zeker is dat de pastoor van Deursen zijn hele boekerij aan de

jezuïeten vermaakte, en het anderzijds wel vaststaat dat er in Mariëndaal ook nog menig oud werk verloren ging, mogen we redelijkerwijs vermoeden dat zijn boekenbezit meer omvatte dan de ruim veertig opgesomde delen.

Van deze drieënveertig zijn er vier in het nederlands (De Boeye en de Costere), de rest is in het latijn. Er is er één van voor 1500, dus een inkunabel (nr. 2); 27 van voor 1600, en hiervan zijn er vijf post-inkunabelen; en 15 van na 1600. Misschien mogen we besluiten dat van Kessels belangstelling voor geleerde geschriften in zijn jonge jaren groter was dan later toen de zielzorg hem meer in beslag nam.

Deze boeken zijn, buiten de Bijbel, geschreven door 30 auteurs. Als we een systematisch katalogeje ervan opmaken, dan komt dat er zo uit te zien:

Bijbelcommentaren — 5 auteurs: Augustinus, Dionysius de Kartuizer, Haimo, Theophylaktos, Thomas Aquinas.

Theologie en controverse — 6 auteurs: Carranza, Coster, Hosius, John Fisher, Vernierus, Bessarion.

Preek en katechese — 7 auteurs: D'Averoult, Beda, Bredenbach, Dionysius de Kartuizer, Ferus, Nausea, Wann.

Kerkgeschiedenis — 6 auteurs: Carion, Génébrard, Sokrates, Sozomenos, Theodoretos en Euagrius.

Geestelijk leven — 5 auteurs: Kyspenning, Luis de Granada, Marchant, Tauler, van Esch.

Liturgie-pastoraal — 2 auteurs: De Boeye en van Eynatten.

Nog helemaal zo'n gekke verdeling niet, al valt het op dat moraal en kerkelijk recht geheel ontbreken. We kunnen er redenen voor bedenken, maar hoe dan ook, in ieder geval mogen we niet besluiten dat van Kessel zulke werken niet bezat.

Bij gebrek zowel aan volledigheid als aan vergelijkingsmateriaal kunnen we dunkt me moeilijk verdere konklusies trekken omtrent dit boekenbezit.

Wel werpt het mijns inziens enig licht op de bezitter zelf. Wie in zijn bibliotheek de hier genoemde drieënveertig werken heeft staan, doet zich kennen als een ontwikkeld man, als iemand die belangstelling heeft voor studie en lektuur, bij wiens levensstijl het hoort zich met goede schrijvers te omringen en die er ook voor zorgt dat hij ze bezit. Van Kessel had daar geld voor over en daar hij dit waarschijnlijk niet te veel bezat, maakte hij er werk van zich tweede- of derdehands boeken te verschaffen. Hij wist daarbij verstandig aangepast te variëren en uit verschillende gebieden van kerkelijke wetenschap te kiezen. En hij koos goed, hij had blijkbaar een fijne neus voor belangrijke en degelijke auteurs, want de

lijst vertoont geen enkele onbeduidende schrijver. Randbemerkingen met de pen in enige werken aangebracht wijzen op aandachtige lezing. Wanneer we dit met name konstateren in het aan Tauler toegeschreven werkje (nr. 35), dan komt van Kessel voor ons staan als de priester die zijn geestelijk leven wilde behartigen en voeden. In het feit dat hij in menig werk het bedrag aantekende waarvoor hij het verworven had, mogen we dunkt me aanvoelen welk een dierbaar bezit hem zijn boeken waren.

Uit het dikwijls toegevoegde „ex dono” of „ex (pia) legatione” is het zonder meer duidelijk dat pastoor van Kessel zijn boeken, of een deel ervan, aan de jezuïeten van Ravenstein kort voor of bij zijn dood geschonken of vermaakt heeft. Hieruit mogen we besluiten dat hij met de paters goede betrekkingen onderhield. Misschien duidt de inscriptie in het martelaarsboek van De Boeye (nr. 9) erop dat hij speciaal met pater Barchman bevriend was.

Is zijn boekenschenking wellicht een daad van dankbaarheid? Zeker is dat de jezuïeten vanuit Ravenstein dikwijls assistentie verleenden in de omtrek. Helaas hebben we over hulp aan de parochie Deursen in de *Litterae Annuae* in het nederlandse provinciearchief te Maastricht niets kunnen ontdekken.

- 1) P. Polman ofm., *De wetenschappelijke opleiding van den Noord-Nederlandschen clerus secularis in de 16e eeuw*, in: *Ons Geestelijk Erf* 8 (1934) 410.
- 2) P. Polman ofm., a.c. 411—412; R. R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie*, Utrecht-Antwerpen 1954, 53—55.
- 3) A. M. Frenken, *Memoriaal der dorpen en parochies Gerwen, Nuenen en Nederwetten*, ('s-Hertogenbosch) 1948, 35—36.
- 4) *Bossche Bijdragen* 27 (1963—1964) 124 (Rapporten van kerkvisitaties, uitgegeven door A. M. Frenken).
- 5) zie: Schutjes III 435 en V 525.
- 6) Schutjes III 419.
- 7) F. van Hoeck sj, *Schets van de geschiedenis der jezuïeten in Nederland*, Nijmegen 1940, 115.
- 8) De door Schutjes III 723 en ook 205 genoemde Jan van Kessel, pastoor van Gerwen, is een andere persoon.
- 9) van Hoeck, o.c. 308.
- 10) Manuscript in het archief van de nederl. provincie SJ., blz. 60.
- 11) blz. 54.
- 12) Antoine d'Averoult of Daurou(l)tius, 1553—1614, noord-franse priester, sedert 1600 jezuïet; predikant, zielzorger. Zijn *Catechismus Historialis* verscheen eerst in het frans in 1603; hijzelf vertaalde het werk in het latijn. Het beleefde meerdere drukken en vertalingen (Sommervogel I 685—689).
- 13) Deursen bij Ravenstein heette vroeger ook Dorne. Het latijnse adjektief

- luit: dornensis. Van Kessel schrijft zijn standplaats ook: Durszen.
- 14) Gisbertus Coeverinx van St. Oedenrode, 1539—1613; stud. te Leuven, 1566 pastoor te Oss, 1571 aartsdiaken van Den Bosch en president v. h. seminarie, 1585 kapitteldeken, 1589 benoemd tot bisschop van Deventer, werd nooit gewijd, bleef in Den Bosch werkzaam.
  - 15) Andreas de Boeye, 1572—1650, vlaamse jezuiet uit Veurne, schreef vlaamse werken en vertaalde ook uit het latijn (Sommervogel I 1586).
  - 16) Arnold Barchman-Wuytiers van Amsterdam, rector van het jezuieten-college te Emmerik, pastoor van Ravenstein van 1644 tot 1650. Vgl. Schutjes V 527; van Hoeck 82, 115 en 239.
  - 17) Tilmann Bredebach, polemisch theoloog uit Emmerik, kanunnik te Keulen, gestorven 1587. Schreef vele polemische en ascetische werken. (Zoon van de bekende Matthias Br. humanist en controversist, rector van het emmerikse gymnasium). Vgl. Hartzheim 309; Foppens II 1144; Hurter I 70.
  - 18) Johann Carion, 1499—1538, duits humanist, kenner van de talen, schoone letteren en wiskunde; schreef o.a. *Practico-Astrologicae Ephemerides*, d.i. een historische chroniek. Aldus Moreri, ed. 1740, II C 152. Wellicht is ons boekje identiek met die *Ephemerides*.
  - 19) Bartholomaeus Carranza, 1503—1576, een navarrese dominikaan, deelnemer aan het concilie van Trente, aartsbisschop van Toledo, later verdacht van ketterij door de Inquisitie gearresteerd, naar Rome om zich te verdedigen maar nooit helemaal van verdenking ontslagen. Zijn *Summa omnium conciliorum* (1e uitg. 1546, Venetië) werd dikwijls herdrukt.
  - 20) Frans de Costere, 1532—1619, veelzijdig begaafd vlaams jezuiet, theoloog, controversist, predikant, zielzorger, bestuurder (meerdere malen provinciaal van de belgische en van de Rijn-provincie der S.J.), vruchtbaar schrijver (meer dan 40 nrs. bij Sommervogel II 1510—1534).
  - 21) Franciscus Gomarus, 1563 (Brugge)—1641 (Groningen); kalvinistisch theoloog, professor te Leiden en Groningen, tegenstander van Arminius. Vgl. NNBWb VII 483.
  - 22) Gaspar Grevinchoven, geb. 1550, sedert 1579 predikant te Rotterdam, schreef een hatelijk werkje tegen de kath. kerk waarin hij het hele verhaal van Panne uiteenzet en aandikt. Vgl. NNBWb II 506.
  - 23) P. P. Kock (Cock), predikant te Enkhuizen, Vgl. NNBWb VII 721.
  - 24) Peter Panne, kuiper uit Ieperen, nietswaardig verlopen sujet, waarschijnlijk niet geheel bij zijn verstand; werd in Leiden wegens onvoorzichtige uitlatingen over prins Maurits gepakt en berecht in een proces dat een aanfluiting van alle recht was, waarin hem de meest onwaarschijnlijke beschuldigingen werden afgedwongen tegen de jezuieten: de provinciaal en de rector van het college van Dowaaï zouden hem hebben omgekocht om Maurits te vermoorden. De magistraten van Ieperen, Dowaaï, Brussel en Antwerpen, maar vooral pater de Costere haastten zich de valsheid van het leidse vonnis aan te tonen, maar de protestanten buiten het nog lange tijd uit om de katholieken en vooral de jezuieten zwart te maken.
  - 25) Dionysius van Leeuwen uit Ryckel, 1402—1472, kartuizer te Roermond, „doctor exstaticus”. Zijn geschriften die alle terreinen der kerkelijke wetenschap beslaan, werden over heel de beschaaftde wereld verspreid.
  - 26) Wilhelmus van Vlijmen is waarschijnlijk dezelfde als Mr. Guilielmus Hendricks van Vlijmen, pastoor van Alem van 1624 tot 1630 (Schutjes III 88).
  - 27) Joannes Moors, 42e abt van Berne, 1621—1641. Vgl. Schutjes I 293—

295.

- 28) Thomas de Monte, ook genoemd in de boeken nrs. 17, 18, 19, en 22, is waarschijnlijk dezelfde als Thomas Thomassen uit boek nr. 37, daar dit de enige werken zijn waarbij van Kessel piëteitsvol aantekent: per mortem ipsius.
- 29) Laurentius Joannis de Lieshoudt zal wel de Laurentius van Lieshout zijn die Schutjes (V 702) noemt als pastoor van Teeffelen sedert 1583 tot zijn dood in 1621.
- 30) Maximiliaan van Eynatten, 1574—1631, sinds 1602 kanunnik en theoloog aan de kathedraal van Antwerpen, werd vooral door deze merkwaardige verzameling van exorcismen bekend. De eerste druk verscheen in 1619. De Biogr. Nat. de Belgique (VI 810) beweert dat het werkje pas in 1648 een tweede druk beleefde. Dat dit niet klopt blijkt uit de aanwezigheid van ons exemplaar uit 1626.
- 31) Johann Wild (Ferus) o.f.m., 1495—1554, een van de beste duitse predikanten uit de 16e eeuw, vanaf 1539 dompredikant te Mainz, dat hij voor protestantisering behoevde. Bekend door zijn commentaar op Joannes (evangelie en eerste brief), dikwijls herdrukt (eerste druk Mainz 1545) en door zijn posthuum uitgegeven commentaar op Matthaeus. Beide commentaren werden van lutheraanse tendenties beticht en de ongekorrigeerde uitgaven kwamen 1590 op de Index, waarvan ze na 1900 zijn afgevoerd.
- 32) Gilbert Générard o.s.b., geb. te Riom rond 1537, professor aan de Sorbonne, onder Sixtus V naar Rome geroepen, zeer gewaardeerd om zijn geleerdheid; door Gregorius XIII benoemd tot aartsbisschop van Aix, maar wegens zijn sympathieën voor de Ligue door Hendrik IV van zijn zetel beroofd; stierf in 1597. Schreef vele werken en vertaalde uit het hebreuws.
- 33) Arnaud de Pontac, bisschop van Bazas (Gironde), schreef een commentaar op de *Chronikoi kanones* van Eusebius van Caesarea en een *Chronographia a Christo nato ad annum 1566*. Stierf 1605 (Hurter I 207).
- 34) Centuriatoren, naam voor een groep protestantse geleerden, die onder leiding van Matthias Flacius Illyricus te Maagdenburg het werk *Ecclesiastica historia secundum singulas centurias* samenstelden, een kerkgeschiedenis vanuit reformatische opvattingen. Behalve Générard schreven tegen hen Petrus Canisius en Baronius.
- 35) Haimo o.s.b., sedert 840 bisschop van Halberstadt, gestorven 853. Het latere onderzoek heeft aangetoond dat alle hem toegeschreven exegetische werken (dus ook het onze) onecht zijn en aan andere auteurs moeten worden toegekend, het onze waarschijnlijk aan Remigius van Auxerre (LThK IV 1325).
- 36) Jan Janszoon Hegman, hier koster, in boek nr. 32 schoolmeester genoemd. Frenken noemt in zijn *Memoriaal* (blz. 217) onder de schoolmeesters-kosters van Gerwen: Jan (zoon van Jan) Hegman, ca. 1620—1636, gehuwd met Margaretha.
- 37) Sokrates van Constantinopel, byzantijns historicus, voortzetter van de kerkgeschiedenis van Eusebius voor de jaren 306—439. Theodoretos van Kyrrhos, byzantijns historicus, voortzetter van de kerkgeschiedenis van Eusebius voor de jaren 325—428.
- 38) Sozomenos, idem voor de jaren 324—415. Euagrius van Epiphania in Syrië, 6e eeuw, belangrijkste voorzetter van de kerkgeschiedenis van Eusebius voor de jaren 431—593.
- 39) Stanislaus Hosius, geb. Krakau 1504, bisschop van Ermland, verdediger

- van het kath. geloof in Polen, voorzitter van het concilie van Trente, groot polemist door zijn geschriften, 1561 kardinaal, gest. 1579.
- 40) Johann Brenz, luthers theoloog, 1499—1570, medewerker van Melancthon en verbreider van het lutheranisme in Württemberg (Tübingen). Polemiseerde met Petrus de Soto.
- 41) Pedro de Soto, 1495—1563, spaanse dominikaan, theoloog, biechtvader van Karel V; 1549—1555 in Duitsland, medeoprichter van de universiteit van Dillingen; 1555—1558 in Engeland; sedertdien weer in Spanje; in 1561 naar het concilie van Trente, daar 1563 gestorven. Een der belangrijkste voorvechters van de contra-reformatie.
- 42) Pietro Paolo Vergerio de jongere, 1497—1565. Advokaat, trad na de dood van zijn vrouw in pauselijke dienst, 1533 gezant aan het hof van de keizer om voor de bijeenroeping van het concilie te werken. Bisschop van Capodistria, dreef steeds meer af in de reformatorische richting, in 1549 geëxcommuniceerd. Werkte voor de verbreiding van het protestantisme in Zwitserland en ook op twee reizen in Polen.
- 43) De H. John Fisher, bisschop van Rochester (Roffa), ± 1469—1535, stud. te Cambridge, professor aldaar, 1504 bisschop; humanist, controverstheoloog, schreef latijnse en engelse werken. Wegens verzet tegen de echtscheiding van Hendrik VIII ter dood gebracht; 1935 heiligverklaard.
- 44) Henricus Kyspenning van Venlo, werd 1562 pastoor, 1571 kanunnik te Xanten en stierf daar in 1588. Wankelde een tijd tussen de oude en de nieuwe leer, bleef echter trouw aan het katholiek geloof. Schreef meerdere vrome werkjes (NNBWb IX 565). Was de bij Schutjes (V 242) genoemde Joannes Kispennning, pastoor te Nijmegen tot 1546, misschien een oom van hem?
- 45) Luis de Granada, 1504—1588, dominikaan, leefde in Cordova en Lissabon en stierf in roep van heiligheid. Groot als predikant en als schrijver van talrijke ascetische, apologetische en hagiografische werken, die zeer verbreid werden.
- 46) Michiel van Isselt, katholiek priester en historicus, stud. te Leuven, werkte te Amersfoort totdat de stad in 1579 door de Staten van Utrecht werd ingenomen. Van 1580 tot 1589 te Keulen; 1589—1591 vice-pastoor te Nijmegen (Schutjes V 242), sedert 1591 te Altona waar hij in 1597 stierf. Schreef o.a. een interessante *Historia sui temporis* (NNBWb VIII 906; Hartzheim 252).
- 47) zie noot ³⁰).
- 48) Jacques Marchant, bekend als Marchantius, priester v. h. bisdom Luik, 1585—1648, doceerde theologie in de abdijen van Floreffe en Lobbes, 1616 pastoor in zijn geboorteplaats Couvin, 1630 deken van Chimay. Schreef talrijke pastoraal-theologische werken, die dikwijls herdrukt werden. De D. Th. Cath. (IX 2004) somt zijn werken op, daaronder echter niet onze *Virga Aaronis*.
- 49) Uit een welwillende mededeling van de heer H. Sluyters, streekarchivaris voor het Land van Ravenstein, werd mij bekend dat Wilhelmus ab Itvelt op 27 januari 1623 vermeld wordt als pastoor van Huisseling (Archief Land van Ravenstein, R 121, fol. 4v). Coppens (IV 72) en na hem Schutjes (IV 645) noemen hem abusievelijk van Avelt.
- 50) Friedrich Grau, geb. 1490 te Waischenfeld, zich noemende Nausea Blancocampianus, belangrijke kath. controversist; stud. te Leipzig, Parijs, Pavia, Padua, Siena; was 1524 op de rijksdag te Neurenberg, 1534 hofpredikant te Wenen, 1541 bisschop van Wenen. Ontplooide grote activiteit in de kerkpolitiek en als schrijver, nam 1551 deel aan het concilie

van Trente en stierf daar in 1552.

- 51) Rembold R. Snieperth, pastoor van Ravenstein 1606—1625. (Schutjes V 525 schrijft: vanaf 1616, maar ten onrechte). Snieperth bewees zijn bedrevenheid in het latijn door enige verzen neer te schrijven op het schutblad van Nausea's werk, waarin hij kunstvol speelt met zijn naam alsook met de naam Ravenstein:

Pertinet ad sacram Remboldi bibliothecam
 qui gerit a nivei nomine nomen equi:
 Sacrorum vigilans adytique Antistes, in alta
 Visus ubi quondam rupe stetisse corax:
 Moenibus a corvo hinc primis urbique novellae
 hinc rupe a solida nomen habere dedit.

(niveus equus = sneeuw — paard = Snieperth!)

- 52) Johann Tauler o.p., ± 1300—1361, Duits mysticus. Volgens LThK (ed. 1937) IX 1023 zijn de *Exercitia super vita et passione J. Christi* zeker onecht, dus op naam van een ander te schrijven.
- 53) Nikolaas van Esch, 1507—1578, geb. te Oisterwijk, stud. te Leuven, opvoeder in Keulen o.a. van de H. Petrus Canisius en Laurentius Surius, rector v. h. begijnhof te Diest. Schrijver van meerdere godvruchtige werkjes van hoog gehalte.
- 54) Theophylaktos, fijnzinnige en wetenschappelijk goed onderlegde Byzantijn, werd tegen het einde der 11e eeuw door keizer Michael Dukas tot aartsbisschop van Ochrida, toenmaals in het bulgaarse rijk, benoemd. Zijn publicistisch werk is hoofdzakelijk exegetisch.
- 54a) Volgens de beste kenners, zoals Grabmann en Maldonet, behoort dit kommentaar op de zog. katholieke brieven niet tot de authentieke geschriften van Thomas (al doet Claudius Spineus o.p. in een inleiding in dit boekje nog zo zijn best de lezer van de echtheid ervan te overtuigen).
- 55) zie noot 28).
- 56) Arnt van Rossum, door Schutjes (IV 452) genoemd als supprior v. h. dominikanenklooster te Den Bosch in 1574; stierf in 1624.
- 57) Benedictus Vernierus, monnik in de benediktijnenabdij van Saint Sulpice te Bourges; zal rond 1500 geleefd hebben, daar het laatste door hem aangehaalde testimonium van 1493 dateert. Dat Vernierus de schrijver is van dit werkje, blijkt zowel uit de *Epistola dedicatoria*, door Theobaldus Crasschel, humilis ac indignus Capellanus gericht tot de aartsbisschop van Keulen, alsook uit de *Epistola nuncupatoria* van Vernierus zelf.
- 58) Bessarion, 1403(?)—1472, oosterse monnik, 1437 aartsbisschop van Nicaea, nam deel aan het concilie van Ferrara-Florence en was daar de belangrijkste bevorderaar der hereniging, waaraan hij steeds trouw bleef; 1439 kardinaal, 1463 patriarch van Constantinopel; vooraanstaande humanist.
- 59) Paul Wann, theoloog, predikant van groot aanzien, professor aan de universiteit van Wenen, 1477 kanunnik te Passau, aldaar 1489 gestorven. Zijn preken zijn, voorzover gedrukt, wijd verbreid.

INVENTARISSEN VAN HET STERFHUIS VAN TWEE BOSSCHE BISSCHOPPEN

door

A. M. FRENKEN, PR. †

Het oud-archief van het Bossche bisdom bewaart nog twee inventarissen, de een van 1592, '93, de ander van 1614, respectievelijk opgemaakt na de dood van bisschop Clemens Crabeelt, † 22 okt. 1592, en van diens opvolger Gysbertus Masius, † juli 1614.¹⁾

Beide bisschoppen woonden en stierven te 's-Hertogenbosch in hetzelfde huis (bisschoppelijk paleis), zodat men in beide inventarissen de inboedels van één en hetzelfde huis beschreven vindt. Dit huis stond in de Hinthamerstraat ter plaatse, waar zich tot voor enige jaren het St. Jans- en Maria-lyceum bevonden. Metsius, de onmiddellijke voorganger van Crabeels, had het in zijn tijd als zijn persoonlijk eigendom gekocht, Metsius' erfgenamen hadden het in 1587 verruild tegen het refugiehuis der abdij van Tongerlo in de Postelstraat en bij de bekende overeenkomst van 27 jan. 1590, waarbij die abdij van het bisdom werd afgescheiden, had Tongerlo het huis aan het bisdom afgestaan.²⁾ Van toen af diende het als bisschoppelijk paleis. Het moet een grote en voorname huizing zijn geweest, feitelijk bestaande uit twee huizen, voordien Durendael en het huis van Cloetingen genaamd. Toen Crabeels haar in 1590 betrok, liet hij er één gedeelte van bewonen door het gezin van zijn secretaris en zwager mr. Jan (van) Heijlbrouck, dien wij aan de inventarisatie van het sterfhuis-Crabeels actief zullen zien deelnemen.

Beide inventarissen werden opgemaakt op last van het kathedraal kapittel met het doel de goederen te kennen, die aan het bisdom toebehoorden. In die van 1592, '93 zijn echter ook goederen opgenomen, welke niet van het bisdom waren, o.a. de

¹⁾ Arch. bisd. A K 1-1.

²⁾ Zie B B XXII 283. De overeenkomst van 27 jan. 1590 is afgedrukt in *Foppens, Historia Episcopatus Silvaeducensis* p. 64—81.

particuliere bibliotheek van Crabeels. De inventaris van 1614 betreffende het sterfhuus-Masius schijnt uitsluitend goederen van het bisdom te beschrijven.

Onder de kostbaarheden, die op beide inventarissen vermeld staan, zijn er enkele, die door de abdijs Tongerlo aan het bisdom waren afgestaan en in genoemde overeenkomst van 27 jan. 1590 aldus werden beschreven:

„den mijter beset met peerlen ende verscheyde gesteende weghende . . . met noch twee goude ringen, d'eene sijnde eene taefele van eenen sapphier, d'ander wesende eenen groenen steen, daerof den sapphier is weghende . . . ende den anderen (is weghende) . . . Item eenen schoenen silveren vergulden staf, weghende met den houte ende ysere pinne . . . Item een gouden cruys pectoral met seven perlen, synde elck peerle geestimeert tot sessendertich stuyvers 't stuk, weghende t'samen . . .

Ook vermelden beide inventarissen een grote menigte bescheiden, zoals huur of pachtcedulen, cijns- en rentebrieven en dergelijke, die de abdijs mede aan het bisdom had overgeleverd, toen zij de goederen en rechten, waarop die bescheiden betrekking hadden, bij vermelde overeenkomst aan het bisdom afstond.⁴⁾ Op de twee inventarissen komen verder ook nog stukken voor, die betrekking hebben op het oprichten van de nieuwe bisdommen, op het tot stand komen van de hierboven bedoelde afscheiding der abdijs Tongerlo van het Bossche bisdom en op het verkrijgen van het bisschoppelijk paleis.

3) *Foppens* p. 78—79.

4) Deze z.g. dotatiegoederen lagen over heel het bisdom verspreid, onder Tilburg 1 hoeve en tienden - Loon op Zand 1 hoeve - Udenhout 2 hoeven - Goirle 1 hoeve - Oostelbeers 5 of 6 hoeven, tienden, 1 water- en 1 windmolen - Hogeloon 1 hoeve, tienden, 1 windmolen - Hapert 5 hoeven, tienden, 1 watermolen - Eersel 2 hoeven - Bergeik 1 hoeve, tienden - Westerhoven 1 hoeve - Mierlo 2 hoeven, tienden - Druenen, Nieuwkuik en Onsenoord tienden - Diessen, Duizel, Riethoven en Luiksgestel tienden - Hilvarenbeek en Middelbeers een paar landerijen - Empel en Oirschot beemden. Verder nog onder Hapert, Hogeloon en Casteren de heerlijkheid met de jacht; vijvers in Oostelbeers, Hogeloon en Hapert; cijnsen of grondrechten onder Postel, Haaren, Oirschot (Best), Waalre, Steensel, Vessem en onder verscheiden van de reeds genoemde en nog meer andere plaatsen.

I

Inventaris van 1592/'93

Deze inventaris betreffende het sterfhuis-Crabeels is ongetwijfeld van meer belang dan die van 1614, niet zozeer omdat hij ouder is, als wel omdat daarin o.a. ook staat geïnventariseerd de particuliere boekerij van Crabeels, die hij bij zijn benoeming tot bisschop uit Gent had meegebracht. Speciaal dáárvor zal men zich interesseren, gezien de algemene belangstelling, die voor het vroegereeuws bibliotheekwezen in onze tijd bestaat.

De boekerij van Crabeels bevat werken van heidense en christelijke schrijvers, van de klassieke oudheid en van de latere tijden, werken op velerlei gebied: bijbelkunde en exegese, theologie, filosofie, patrologie, apologie, hagiographie, liturgie, cathegese, gewijde en profane welsprekendheid, ascetiek, kerkgeschiedenis, algemene en speciale geschiedkunde, recht en rechtspraak, geographie, cosmographie, dichtkunst, natuurkunde, taalkunde, orthographie, devotieboeken enz. Ook komen enige handschriften („geschreven boeken”) voor.

Het nogal zonderling geval, dat in de inventaris, die toch eigenlijk alleen de in het sterfhuis aanwezige goederen van het bisdom behoorde te vermelden, ook de private bibliotheek van Crabeels werd opgenomen, verdient enige toelichting. Het eerste en grootste gedeelte van de inventaris werd opgemaakt 30 okt./7 nov. 1592, een tweede gedeelte 27 nov. d.a.v. De voornaamste geïnteresseerden, daarbij tegenwoordig, waren de kanunnik Peter de Ruyther als gecomiteerde van het kapittel en mr. Jan Heylbrouck. Niemand, die met de inboedel zo goed bekend was Heylbrouck, zwager, secretaris en huisgenoot van de overleden bisschop en tevens diens erfgenaam. Van verscheiden meubelen en andere goederen verklaarde hij, dat ze niet van het bisdom waren, maar van hemzelf of andere personen en dan verlangde hij, dat ze ook niet geïnventariseerd zouden worden. De Ruyther was het blijkbaar niet altijd met hem eens⁵⁾ en zo ontstonden tussen hem en Heyl-

⁵⁾ Kanunnik de Ruyther was een bekwaam, maar lastig heer. Vroegere jaren had hij het Sonnius en Metsius bijzonder lastig gemaakt.

brouck moeilijkheden, die in het voorjaar van 1593 waarschijnlijk op een proces uitliepen of althans dreigden uit te lopen. Op 5 mei van dat jaar verzocht De Ruyther ,dat Heylbrouck de geïnventariseerde inboedel zou overleveren. Toen deze weigerde, liet De Ruyther zeker kast en kist en bovendien de gehele bibliotheek inventariseren, om daaraan zoveel mogelijk de schade te verhalen, die uit Heylbroucks weigering eventueel (voor het bisdom) zou voortvloeien. Deze inventarisatie geschiedde 7—8 mei 1593.

De gehele inventaris van het sterfhuis-Crabeels moge nu in extenso volgen. Hij is geschreven door de Bossche kanunnik Jan Janschens van Aerle, die bij de inventarisatie als notaris van het kapittel fungeerde.

Eerste gedeelte van de inventaris, 30 okt./7 nov. 1592.

Inventaris van den naebeschrevenen goederen, bevonden inne den sterffhuysse van saliger memoriem des Eerw. Heer Clements Crabeels, Bisshop als hij leefde van 'shertogenbossche, beschreven in de presentie van nagenoemde heeren, daertoe als volcht gedeputeert, ende van mr. Jannen Heylbrouck, bij mij, notaris ondergeschreven, begonst te schrijven sanderdaechs nae de celebratie van den uytvaert van Syne Eerw. voers., te weten den 30en 8bris anno 1592.

In het achtersten camerken in een swart zeecofferen ⁶⁾ in de iersten bevonden:

De briefffen van der separatie van Tongerlo ⁷⁾ van den bisdom voers. met twee uythangende zegelen aen witte en roode corden, mede inhoudende inventar ofte specificatie van den cleynodien, den selven bisdom competerende, beginnende aldus: „Ende sullen tot het behoef van hetselve bisdom” etc;⁸⁾ ende sijn deselve briefffen metten juweelen, daerinne geruert ende gesien, wederom in tselve zeecofferen geleecht ende gesloten.

Item noch eenen witten daechelixan mijter. Een pers ⁹⁾ fluwee-

⁶⁾ zal moeten zijn *zeemcofferen*: een koffer van zeemleer.

⁷⁾ Overall in het stuk staat Tongeloo (zonder r).

⁸⁾ De specificatie reeds vermeld op blz. 85.

⁹⁾ paars.

len corporaeldoose met eenen corporael. Een tuniekee,¹⁰⁾ een paer gebreyde hantschoenen¹¹⁾ met witte satijnen pontificaal hoosen; twee sandalien. Item noch in een swarte dryecantige custodie een sylveren vaetken om den heyiligen olye ende crisma inne te doen mette wapen van Syne Eerw. voers. daerop gesteken, hem geschoncken synde, soo men seyde, van den erfgenamen wijlen Metsii. Twee cleyn dooskens, d'een witt en d'ander root, met reliquien van heijlichdom.

In heselve cofferen alnoch gevonden de naevolgende munimenten. In den iersten byeen gebonden twee briefven, besegelt metten segele van de Co. Ma., op de start van den eenen geschreven aldus: „Seminarium”. Alnoch eenen brieff daerop getekent: „Incorporatio altaris S. Catharinae in Berlicum”; eenen brieff daerop getekent:: „Incorporatio capellae super Lignum¹³⁾ sub Myerloo”; noch eenen brieff daerop getekent: „Incorporatio altaris S. Agathae in Asten”; alnoch copia literarum incorporationis altaris S. Antonii et quatuor doctorum ;¹⁴⁾ alle deselve munimenten voers. sijn byeen gebonden. Item verscheyden quitantien byeen gehecht aengaende het seminarium. Noch een lang papieren boecxken aengaende uitgeven van het seminarium. Eenen Schepenenbrieff van de Bossche, beginnende „Adriaen Janssen van Rullen” etc., gegeven den XIII dach mert XVcLXXXVIII ondertekent „Donck”¹⁵⁾ met een procuratie, gepasseert voer schepenen van Druenen. Eenen papieren boeck, geintituleert „Registrum omnium bonorum, videlicet culturalum, decimarum, pactuum etc.”. Noch een registerken daerop geschreven staet „Computus Martini Bardoul.”¹⁶⁾ Item toch twee cleyn papieren registerkens, daerop d'een geschreven staet „Computus Seminarii pro anno 1571” ende op d'ander „Computus pro seminarii annis 1572 et 1573”. Negen papieren cedullen, soo het schijnt den sterffhuys voers. nyet aengaende ende van cleynder importantien, byeen gebonden ende bij mij, notaris, getekent litera A. Eenen walsschen brieff van den Hoeve,¹⁷⁾ daerinne Syn Majesteit een van de geconfischeerden huysen gegeven heeft den bisdom van den Bossche tot behoef van

10) tuniekje (tunicella).

11) in margine: „met perlen”.

12) Dit en de nog volgende altaarbeneficijs waren alle bij het seminarie geïncorporeerd.

13) Het Hout, gehucht der gemeente Mierlo.

14) Dit altaar stond in de Bossche begijnenkerk.

15) Mr. Jacob Donck, secretaris van 's Hertogenbosch.

16) Bardoul, secretaris van Metsius, was ook rentmeester van het seminarie.

17) Het Hof van Brabant.

de gevanckenisse.¹⁸⁾ Een quitancie des priors van Tongerlo, bekende van mijnen Eerw. Heere ontfangen te hebben eenen witten satijnen mijter met sylverdraet overtrocken, met vier pontifical ringen. Een cedulleken geintituleert „Redditus altaris S. Antonii et 4 doctorum etc.”

In een viercante platte doose bevonden:

In den iersten een verhuercedulle van twee campen lants gelegen tot Empel. Een quatern van de erffmangelinge, gedaen tussen mijn Eerw. Heer en erffgenamen wijlen Revmi Metsii, van de huysingen daerinne geruert.¹⁹⁾ Copie van den octroye der Co. Ma. opte voers. erffmangelinge. Copia literarum indulti et confirmationis Revmi Archiepiscopi Mechliniensis super permutatione domorum. Copia procuratorii Prioris et vonventus Tongerloensis ad effectum permutationis etc.

Copie van den transport tot behoef van mr. Marten Bardeel etc. Copiae bullae Pauli 4i de erectione novorum episcopatum. Processus fulminatus super bulla Pii 4i Pontificis per dominum Adrianum Loeff, decanum Bekensem, executorem super limitibus episcopatus cum ipsa originali bulla.²⁰⁾ Bulla Pii 4i unionis abbatiae Tongerloensis.²¹⁾ Procuratorium Revmi D. Crabeels ad capiendum possessionem episcopatus.²²⁾ Placetum super provisione episcopatus.²³⁾

Ten voornoemden daeghe heeft mr. Jan Heylbrouck, swaegher van Syne Eerw. voers. verclaert, dat Syne Eerw. in synen leven ende gesontheijt van de gereden penningen, die Syne Eerw. soude moghen hebben achtergelaten, hadde gedisponeert ende alsoo nijet begerde inne den inventaris — die ni ende mr. Peter de Ruyther,

18) Het huis, in het franse stuk „le mouton d'or” geheten, stond in de Hinthamerstraat en had toebehoord aan de lakenkoper Nicolaas Roovers van Geffen. B B X 109.

19) Zie hiervoren blz. 1.

20) Over de bulle van Paulus IV (oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden) van 12 mei 1559, die van Pius IV (oprichting bisdom 's Hertogenbosch) d.d. 11 maart 1561 en over bedoelde fulminatieactie van maart 1563 zie *Analecta Gysb. Coeverincx*, bewerkt door G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, I 5—10.

21) De bulle van 10 maart 1561, waarbij de abdij Tongerlo bij het nieuwe bisdom 's Bosch werd geïncorporeerd; aangehaalde *Analecta* I 114—115.

22) Procuratie, waarbij Crabeels den kapitteldeken L. Dielen machtigt om in zijn naam bezit van het bisdom te nemen (dec. 1584), vgl. *Analecta* I 74, 75.

23) Het placet van Filips II op de pauselijke benoemingsbrief van 3 sept. 1584.

als daertoe behoerlijck gecomiteert, begeerden daeraff mede gemaect te wordden — gebrocht ofte geschreven te hebben, bereet synde deselve Heylbrouck ende syn huysvrouwe, eenige sustere van Syne Eerw. voers., daervoer mr. Jan voers. dienaengaende hem fort ende sterck maect, all tselve bij eedt, des versocht synde, te verclaeren.

In een hooch nyeuwe tridsoircken ²⁴⁾ met xii schuijffladen gevonden eenen inventaris van den titulen ende munimenten, van weeghen de abdije van Tongerlo overgelevert ten behoeff van het bisdom voers.

In den iersten in de bovenste schuyfflade, geintituleert „Antwerpen, Empel ende Bossche” bevonden:

enen brieff van sess hondert vierendedertich gulden ende seven stuivers ende twee oirt opte domeynen van Brabant in 't quartier van Antwerpen, in den voers. inventaris gequoteert nr. 94.

Item drije brieven van den beemden tot Empel, gequoteert nr. 76. Noch drije brieven byeen gebonden ende als voor gequoteert nr. 21. Eenen brieff van 17 gl. ende 10 st. jaerlycks vergeldende bij de weduwe Oliviers, beginnende „Wilhelmus filius quondam Wynandi Janssen” etc., datum 25 die mensis 8bris 1555, signatum in libro Grotart.²⁵⁾ Eenen brieff van 13 gl., beginnende „Mag. Godefridus ab Enckevoert” etc., datum a^o 1589, signatum Van den Velde.²⁶⁾ Een ens chepenenbrieff van den Bossche van de opdracht ende veste van den huys des bisdoms in de Hyntemerstraet, beginnende „Notum sit universis” etc., datum die 10 9bris 1587, ondertekent Van den Velde; drije procuratien byeen gehecht, dienende tot vercopinge ende veste van den voers. huys; noch vijff schepenenbrieffven van den Bossche byeen gehecht aengaende den veste des huys voers. Darthien papieren cedullen van verscheyden copieën ende schrifturen bijeen gebonden ende, soo 't schijnt, aengaende ende mentionerende van den huys des voers. bisdom, getekent litera B. Vijff copyen aengaende respectie 't convent van Orthen, 't Groot Gasthuys ende den H. Geest binnen den Bossche. Thyen papieren cedullen, wesende concepten ende minuten van den permutatien des huysen tussen synen Eerw. voers. ende den erffgenamen van synen voersaet gedaen, bijeen gebonden ende getekent litera C. Een quatern papiers, geintituleert „Instructio pro archipresbyteris”. Copia supplicationis pastorum comitatus

²⁴⁾ kastje.

²⁵⁾ Gouart Grotart, stadssecretaris van 's Bosch.

²⁶⁾ Gijbsb. v. d. Velde, stadssecretaris van 's Bosch.

de Megen ad Revmum Buscoduc. predictum. Copie van een prachtinge Jans Plas van beemden onder Empel.

In de tweede bovenste schuijfflade, geintituteert „Druenen, Cuyck²⁷⁾ ende Onsen Oordt”, bevonden:

Een vonnisse voer den prelaet van Tongerloo in den voers. inventaris gequoteert nr. 22. Drye besegelde brieffven de voers. leste thyende raekend, gequoteert nr. 23. Noch twee oude brieffven van Hartoghe Jan ende den Heere van Cuyck van de thiende voers., gequoteert nr. 25. Een oude verpachtcedulle van sekere thiende van Tongerloo van den jaere 74 lestleden.

In de derde bovenste schuyfflade, geintituleert „Oostelberse, Middelberse et Beverdonck,²⁸⁾ gevonden:

Sekere instrument notariael met sekere schepenenbrieven daerin liggende gebonden, raekende de moelen van Berse, gequoteert nr. 34. Vier besegelde brieven raekende de goederen van Baest,²⁹⁾ gequoteert nr. 27. Noch drye besegelde brieffven byeen gebonden, raekende de goederen tot Baest, gequoteert nr. 28. Noch drye brieven byeengebonden, raekende de goederen tot Berse, gequoteert nr. 35. Noch een instrument notariael raekende de molen van Berse, gequoteert nr. 30. Item noch vyff schepenenbrieven byeen gebonden aengaende de molen tot Berse, gequoteert nr. 44. Noch vyff brieven byeen gebonden aengaende de goeden in 't Molenbroeck,³⁰⁾ gequoteert nr. 45. Noch ses brieven, concernende de molen voers., sijn byeen gebonden ende gequoteert nr. 43. Item vijff brieven byeen gebonden, raekende deselve moelen, gequoteert nr. 46. Twee besegelde brieven byeen gebonden van ses mudden rogge, gequoteert nr. 79. Drije brieven byeen gebonden aengaende de hoeve proppe vivarium,³¹⁾ gequoteert nr. 40. Item vijf besegelde brieven byeen gebonden, raekende de cleijne thieden tot Eyck (Bergeik) gequoteert nr. 77. Twee brieven byeen gebonden aengaende de moelen van Beers, gequoteert nr. 33. Een instrument aengaende de moelen voers., gequoteert nr. 31. Eenen brieff van den moelen tot Berse, gequoteert nr. 29. Noch eenen brieff, sekere goeden tot Baest onder Berse aengaende, gequoteert nr. 26. Sess brieffven van den goede tot Schilderbroecke onder Berse, gequoteert nr. 37. Twee brieffven raekende de moelen van

27) Nieuwkuik.

28) hoeve onder Mierlo.

29) landgoed onder Oostelbeers.

30) hoeve onder Oostelbeers in het gehucht Westelbeers.

31) bij de vijver te Oostelbeers.

Berse, gequoteert nr. 36. Noch acht briefven raeckende deselfde moelen, gequoteert nr. 32. Noch eenen briefven raeckende de chynsen tot Hapert ende daerontrent, gequoteert nr. 59. Eenen schepenenbrief van den Bossche met een instrument van evictie van sekere goeden tot Oostelberse, opgewonnen door gebreck van betalinge van vyff mudden rogge. Twee briefven ven het gebruyck der gemeynnten tot Oosterwyck. Twee briefven van goeden tot Baest voers. Noch twee briefven van twee stucken lants in Middeberse, den eenen beginnende „Hubertus dictus Back” ende eyndende „Datum 1393”, den andere beginnende „Arnoldus dictus de Baest” etc. ende eyndende „Datum 1409”. Eenen brieff van vernaerderschap van vyff mud rogge uyt goeden tot Oostelberse, beginnende „Henricus filius quondam Stephani” etc. ende eyndende „Datum feria 5^e post Jubilate a^o 1406”. Eenen brieff van de visscherye tot Berse, beginnende „Johanna byder gratie Gods Herthochinne” etc., eijndende „Gegeven tot Bruessel opten lesten dach decembris 1394”. Eenen brieff van een vierde gedeelte van den watermolen tot Berse, beginnende „Wij, Jacop van Baest, Willem van Spulle’ etc. ende eijndende „In ’t jaer Ons Heeren 1367 den 8 aprilis”. Een instrument van acht buenders moers, gelegen tot Nederlaer, ondertekent aldus „Et ego Nicolaus dictus de Valle” etc. Eenen brieff van sekeren beempt tot Orschot beginnende „notum sit universis, quod cum Johannes dictus Stridman” etc., eyndende „Datum 17 8bris a^o 1469”. Noch eenen brieff van seker goeden in Wippenhout,³²⁾ beginnende „nos, Walterus Vekenstiel et Engelbertus Calciferrator” etc., eijndende „Datum in die S. Luciae virg. A^o 1309”. Eenen brieff van XXII schillingen, beginnende „Daniel filius quondam domini Henrici dicti Danielssen” etc., eyndende „Datum in festo S. Stephani protomart. a^o 1401”. Eenen brieff van vier oude schilden, beginnende „Johannes dictus Spyckerman” etc., eyndende Datum feria 5a post dominicam Judica a^o 1387”. Eenen brief van goet in ’t Moelenbroeck, beginnende „Wij, Willem Vos, Meys van Immerle” etc., eijndende „Gegeven a^o 1394 opten 10^{en} dach in februario”. Eenen brieff van een mud rogge tot Oostelberse, beginnende „Bartholomeus dictus Meus van der Heyde” etc. ende eyndende „Datum in crastino Beatae Luciae virg. a^o 1385”. Twee brieven van XX buenderen gemeynnten van Oosterwyck, den eenen beginnende „Hanrick geheyten de Haen” etc. eyndende „In ’t jaer Ons Heeren 1401 des dynsdachs na eS. Matheusdach”, den anderen beginnende „Alsoo Schepenen, geswooren raetsluyden” etc., eyndende

³²⁾ Onder Oostelbeers, maar wordt ook soms onder Oirschot gesitueerd.

„Gegeven den 13^{en} dach aprilis a^o 1579”, ondertekent „Donck”.

In de vierde schuyffdoose, gheintituleert „Moierloo” bevonden:

Het verceijch van der hoeffven van Mierloo met vijftien briefven, gequoteert nr. 70. Alnoch negentien soo besegelde briefven als instrumenten ende rollen van de thiende van Mierloo, gequoteert nr. 73. Noch twee brieven van de thiende van Mierloo, gequoteert nr. 71. Item noch drye brieven aeneen gehecht van twee mudden rogge tot Mierloo, den eenen beginnende „Rooff Gerit Aertss” etc., eyndende „In t jaer Ons Heeren 1417 in de octave van Pinxdach”, den tweeden beginnende „Wij Gielis van Beke-laer, Aert van Rythoven” etc. eyndende „Gegeven 1407 op S. Marcusdach”, den derden beginnende „Wilhelmus filius Henrici de Hamont” etc. ende eyndende „Datum 26^a die febr.ao 1439.” Drye brieven aeneen gehecht van sekere erffen tot Mierloo; de twee beyde beginnende „Wij, Jan van der Heyden, Aert Vastaert” etc., ende eyndende „Gegeven a^o 1400 op Sinte Severijnsdach”, den dorden beginnende „Jan Geheijten van den Velde” etc., eyndende „Gegeven in 't jaer 1359.” Item sess brieven aengaende sekere gronden tot Mierloo, den eenen beginnende „Claes van Gijsenroode” etc., ende eyndende „In 't jaer 1415 den 17^{en} aprilis”; den tweede beginnende „Johannes dictus Mys” etc., eyndende Datum 2^a die mensis aprilis a^o 1438”; den dorden beginnende „Winricus filius Johannis dicti Heijmericxsen” etc., eyndende „Datum 1^a aprilis a^o 1448” ;den vierden beginnende „Wij Jan Schoenmaeker, Rutger Sheeren”. etc., ende eyndende „Gegeven in 't jaer Ons Heeren 1501 den 25 dach zbris; den vijften beginnende „Wij Rut Scheeren,³⁾ Dirck Mathijs” etc., eyndende „Gegeven in 't jaer 1509 den 16^{en} dach maii”; den sesten beginnende „Wij Peter de Bruessel, Hanrick Ruten” etc., eyndende „In 't jaer 1522 den 24^{en} dach 8bris’.

In de vijfde doose, geintituleert „Eersel, Duysel, Waelre”:

Elff besegelde brieven bijeen gebonden van seshien gouden realen tot Waelre, gequoteert nr. 87. Eenen schepenenbrief van de thiende van Duysel met noch een instrument notariael ende schepenquitancie, gequoteert nr. 61. Noch vier schepenenbrieven raekende de goeden en hoeve in Schaeick onder Eerssel, gequoteert nr. 60. Litere conventionis inter decanum et capitulum

³⁾ Gewis dezelfde als voornoemde Rutger Sheeren.

S. Bartholomaei et abbatem et conventum de Tongerlo.³⁴⁾ Eenen brief van renuntiatie van vier mudden rogge, beginnende „Wij, Dirck van der Molen” etc. eyndende „Gegeven in den jaere 1450 den 6en mey”. Een bundel papieren, inhoudende seven diversche stucken concernerende de rente van 16 gouden realen, gequoteert (nr) 88. Een papier geintituleert „Beleydt van de thijenden onder Duysel ende Eerssel” etc. Een papier inhoudende gelofte Reyners Bierens tot Duysel. Een oud papieren schrift, geintituleert „literae qualiter Mathias Back” etc., eyndende „A^o Domini 1336 in crastino Beatae Luciae”. Item een papieren cedulle, geintituleert „Haec concernunt pastorem de Duysel”.

In de seste schuyffdoose, gheintituleert „Hochloon, Vessem ende Kerk-Casteren” bevonden:

Twee besegelde brieven raeckende de jurisdictie van Hapert, Loon ende Casteren met noch sekere vonnisse raeckende de warande aldaer, gequoteert nr. 78. Item noch vier besegelde brieven byeen gehecht aengaende vyff mudden rogge onder Kerck-Casteren, gequoteert nr. 81. Vijff brieven van den moelen tot Loon, gequoteert nr. 48. Item ses besegelde brieven raeckende de hoeve tot Loon, gequoteert nr. 47. Eenen brief van een stuck heylants tot Loon voers. gelegen, beginnende „Allen dengheenen die dese letteren sullen sien ende hooren lesen, Marcelis van Oerle” etc., eyndende „gegeven in 't jaer 1311 in de weke nae S. Andriesdach”. Noch eenen brief van twee lopensaets lants, beginnende „Wij Lucas Gerits” etc., eyndende Datum a^o 1572 den 22en dach 7bris”. Item noch eenen brief van eenen acker, genoempt den Dirckecker, tot Hapert, beginnende „Wij Adriaen Keijsers” etc., ende eyndende „Dat um duysent vijffhondert 67 den 16en 8bris”. Een cedulle oft memorie van sekere brieven, die Willem Otten uyt dese dose gelicht heeft. Commissie van het Schoutenschap tot Loon, ge geven Willemen Otten.³⁵⁾ Een cedulle van de grootheyt van Hapert, Loon ende Casteren. Een vonnis der Heeren Schepenen van den Bossche op Laureyns Aert Mijssen tot Hoogheloon, beginnende „Op huyden 14 daeghen in aprili A^o 1592”.

In de sevenste een ander doose,³⁶⁾ geintituleert „Hapart ende Postel” bevonden:

Vier besegelde brieven raeckende de goede van Hapart, gequo-

34) Betreft de kerk van Duizel, die oudtijds het kapittel van S. Bartholomeus te Luik, in later tijd de abdij van Tongerlo als haar patroon erkende.

35) Het bisdom bezat behalve de warande (jacht) ook de heerlijkheid en dus het benoemingsrecht der ambtenaren in Hapert, Hogeloon en Casteren. Genoemde Willem Otten was schout aldaar.

36) De woorden *de sevenste* zijn doorgeslagen.

teert nr. 56. Item ses besegelde brieven raeckende de hoeffve opte Panne onder Hapart, gequoteert nr. 50. Item twee verscheyden brieven van exemptie van den ghoede tot Hapart, gequoteert nr. 51. Noch eenen brief van der hoeverter Pannen, gequoteert nr. 52. Vyff brieven van een heytvelt onder Blaedel ter plaetse, genoempt Hulsel, gequoteert nr. 53. Twee brieven byeen gebonden, raeckende de conquesten tot Hapart, gequoteert nr. 54. Vijff brieven raeckende de goederen van Hapart, gequoteert nr. 55. Item noch ses besegelden brieven byeen gebonden aengaende de goeden van Hapart, gequoteert nr. 57. Een instrument notariael raeckende de gemeynte van Dalem onder Hapart, met sekere besegelden brief diende tot (de) hoeffve van daer, gequoteert nr. 58. Item noch twee besegelde brieven van der donatie der goeden in Hapart, gequoteert nr. 49. Noch sekere brieven van 55 gl. sjaers opte goeden tot Postel, gequoteert nr. 92. Item eenen brief raeckende 't gebruyck van sekere gemeynte, beginnende „Wy, Corstiaen Roeffs etc., eyndende „Gegeven inden jaere 1479 den 14en 9bris”. Noch eenen brief van een stuck beempts tot Hapart, beginnende „wij, Peter Loyen” etc. eyndende „Datum 1517”. Noch eenen brief van een stuck lants, geheyen den Bosschecker, gelegen tot Hapart, beginnende „Wij, Peter Loyen etc. eyndende „Gegeven a^o 1516 den 17en dach novembris”. Noch eenen brief van eenen molderwech, beginnende „Wij, Handrick Diederix” etc., eyndende „Gegeven a^o 1441 opten Heylighen Pincxdach”. Een copie van sekere quitancie ofte afflossinge van de helft van 60 gl., die de Heer van Postel uyte goede van Tongerloo plach te hebben.

In een andere schuyffdose, geintituleert „Westelberse, Diessen et Beeck,³⁷⁾ bevonden:

In den iersten vier brieven besegelt bijeen gebonden, raeckende de goeden tot Berse, gequoteert nr. 35. Item twee instrumenten notariael, d'een originael ende d'ander copie op papier raeckende de thiende opten Haegehorst onder Diessen, gequoteert nr. 75. Item noch twee besegelden brieven raeckende de hoeve in 't Raeck onder Berse, gequoteert nr. 38. Eenen brief van vier mudden rogge, beginnende „wij, Jan van der Koyen ende Mathys van den Nyeuwenhuys” etc., ende eyndende „Gegeven in 't jaer 1481 den 3en dach septembris”, gequoteert nr. 80. Eenen besegelden brief van 13 oude grooten, beginnende „Jacobus dictus de Baest” etc.

³⁷⁾ Hilvarenbeek.

eyndende „Datum in vigilia B. Petri et Pauli a° 1409, gequoteert nr. 96 et 20.

Item in een ander schuyffdoose, geintituleert „Bercheijck, Luicx-gestel, Westerhoeven”, bevonden:

Drije besegelde brieven ende twee instrumenten, tsaemen maeckende vijff, bijeen gebonden, raeckende de goeden tot Bercheyck, gequoteert nr. 63. Noch vijff besegelde brieven aengaende de goeden tot Bercheyck, bijeen gebonden gebonden gequoteert nr. 62. Ander twee brieven ende een instrument aengaende de goeden tot Bercheijck, gequoteert nr. 64. Noch twee schepenenebrieven sprekende van den goederen van Westerhoven, gequoteert nr. 65. Item sekere brieve van maintenu met relaes ende noch eenen anderen inliggende besegelden brief raeckende de thiende onder Bercheijck, gequoteert nr. 66. Item noch drije vercrijchbrieven van de groote ende cleyn thiende onder Bercheijck, gequoteert nr. 67. Item noch drije brieven doereen gesteken, raeckende de cleyn theiende onder Bercheijck, gequoteert nr. 68. Eenen losbrieff van eenen grontchijns, beginnende „wij, Wouter Nyclaers” etc., eyndende „Gegeven in 't jaer 1549 den 9^{en} aprilis”. Noch drije registerkens raeckende de chynssen van Bercheijck, gequoteert nr. 99. Item eenen brieff met een instrument raeckende de thiende ten Loe tot Bercheijck. Item noch eenen besegelden brieff van goeden bij Eyckelberch, beginnende „Nos, Johannes, Dei gratia dux Lotharingiae et Brabantiae” etc., eyndende „Datum in nativitate Domini A° 1310”. Sekere papiere cedulle, daerop geschreven staet „Voninsse voor mijn Heere van Tongerloo teghens Symon Bierens in Weerde”. Item noch een imperfecte simpel copie van de vonisse voers. Item sekere act notariael, gheintituleert „Authentica copia indrumenti recognitionis Domini Alberti, investiti ecclesiae parochialis de Eijckelberge etc.”³⁸⁾ gequoteert nr. 69. Item een bekennisse ende specificatie van sekere brieven, die Willem Otten uyt dese doose heeft gehaalt.

In een ander schuyffdose, geintituleert „Tilborch et Goorle” gevonden:

Eenen besegelden brieff, wesende depositie van getugen opte kennisse van den onderpanden van vier mudden rogge, gequoteert nr. 16. Eenen schepenen-schultbrieff van den Bossche van 48 gl. in afflossinge van een malder rogge tot Tilborch, wesende een ge-

³⁸⁾ Waarin pastoor Albert bekent geen recht te hebben in de tienden van Bergeik „soe oude als nieuwe” Inv. 1614 blz. 22.

deelte van de voers. vier mudden rogge. Item noch een packet brieven, raeckende de hoeffve van Goorle inhoudende acht brieven met nog twee brieven aengaende een stuck lants aldaer, gequoteert nr. 17. Noch drye besegelden brieven bijeen gebonden, sprekende van de thyende tot Goorle, gequoteert nr. 18. Noch vier schepenbrieffkens byeen gebonden raeckende verscheyden goeden, gequoteert nr. 39. Eenen brieff conerneerende de goeden ende hoeffve tot Tilborch, gequoteert nr. 1. Item sekere brieven van maintenu met drye besegelde brieven raeckende de Schilthijende van Tilborch, gequoteert (nr.) 74. Noch drye besegelden brieven aeneengehecht aengaende eenen pacht van vier mudden roggen tot Steensel, den iersten beginnende „Wij, Aert Loys” etc., eyndende „Gegeven in ’t jaer 1415 den 3en 8bris”; den tweeden beginnende „Wij, Willem Peelmans, Corstiaen Roeffs” etc. ende eyndende „Gegeven 1445 penultima julii”; den dorden beginnende „Wij, Willem Peelmans, Corstiaen Roeffs” etc., eyndende „Gegeven in ’t jaer 1495 10 daeghen in septembris”. Noch vier brieven van ses mudden rogge to Vessem aeneen gehecht, den iersten beginnende „Johannes et Henricus fratres” etc., eyndende „Datum ultima die augusti 1443”; den tweeden beginnende „Arnoldus filius Rutgeri Aerts” etc., eyndende „Datum 3a jan. a° 1483”; den dorden beginnende „Notum sit universis, quod cum Johannes et Henricus fratres” etc., eyndende „3a januarii a° 1483”; den vierden beginnende „Notum sit universis, quod cum Arnoldus filius Rutgeri Aerts” etc., ende eyndende „Datum 3a januarii a° 1483”. Item eenen besegelden brieff van een croone jaerlycks, beginnende „Wij, Thomas van Baest, Martem Meus” etc. ende eyndende „Gegeven in ’t jaer 1428 op S. Lenaertsdach”. Een papiere cedula, geintituleert „Specificatie van den capoenen ende hoenderen met andere grontchijnsen” etc. Een papieren copie, beginnende „Ex registro libri censualis conventus Tongerloënsis”. Een hantteken van Daniel van Vlierden,³⁹⁾ gelicht hebbende de cedulle van de vercochte mutsart.

In een andere schuyffdose, geintituleert „Udenhout” bevonden:

In den iersten een doose, inhoudende twee besegelde brieven raeckende de hoeve Toeijts onder Udenhout,⁴⁰⁾ daeruyt ’t bisdom heeft seven mud ende een halff jaerlijcks rogge, gequoteert nr. 19. Item een pacqet inhoudende elf besegelde brieven bijeen gebon-

³⁹⁾ rentmeester van het bisdom.

⁴⁰⁾ *A. Erens, Tongerlo en 's Hertogenbosch* blz. 339 vergist zich met deze hoeve (daar Toyeten geheten) te vermelden als liggend onder Goirle.

den van den hoeve tot Venloo,⁴¹⁾ gequoteert nr. 7. Item een pacquet inhoudende negen besegelde brieven raeckende de goeden in Udenhout, gequoteert nr. 2. Item sekere pacxken inhoudende vier besegelde brieven aengaende de goeden in Udenhout, gequoteert nr. 3. Noch een pacxken inhoudende seven gesegelde brieven bijeen gebonden raeckende de voers. goeden, gequoteert nr. 4. Item noch ses besegelde brieven bijeen gebonden van de lest voers. goeden, gequoteert nr. 5. Item noch een ander pacxken inhoudende drye besegelde briefven van deselve goederen, gequoteert nr. 6. Eenen brief van Hertog Jan, gequoteert nr. 8. Twee instrumenten notariael bijeen gebonden, gequoteert nr. 9. Item noch een pacxken bijeen gebonden, inhoudende vier besegelde brieve van deselve goederen, gequoteert nr. 10. Een pacquet van vier besegelde brieven bijeen gebonden van deselve goeden, gequoteert nr. 11. Item alnoch vier besegelden brieven bijeen gebonden van deselve goeden, gequoteert nr. 12. Item noch eenen brief van vijff mudden roggen in Udenhout, gequoteert nr. 13. Een sekere extract van possessie van een half mud corens, getrocken uyte registers van Tongerloo, gequoteert nr. 14. Item een instrument notariael van twee mudden rogge in Udenhout, gequoteert nr. 15. Item noch twee besegelde brieven met een instrument notariael, met noch een papierken besegelt, gequoteert nr. 16. Vier besegelde brieven bijeen gehecht van een mud roggen in Udenhout, den eenen beginnende „Broeder Jan, soone wijlen Aert Priem” etc., eyndende „In ’t jaer Ons Heeren 1506 21 daeghen in augusto”; den tweeden beginnende „Eymbrecht, soone wijlen Claes” etc., eyndende „1479 2 daeghen in januario”; den dorden beginnende „Claes gheyten Scharts” etc., ende eyndende „in t jaer 1479 2 daeghen in januario”; den vierden beginnende „Jacop, Adriaen ende Jan gebroederen” etc. ende eyndende „In t jaer Ons Heeren 1496 den 20^{en} aprilis”. Noch eenen brief van een mud rogge in Udenhout, beginnende „Petrus filius quondam Johannes dicti Aertssen” etc., ende eyndende „Datum 3^a die mensis martii a^o 1439”. Noch vijff besegelde brieven raeckende dechijnssèn van Tilborch, Udenhout, Haren ende Diessen, gequoteert nr. 20. Eenen schepenen-brief van sekere concordie van eenen gracht, beginnende „Alsoo sekere geschillen” etc., ende eyndende „Gegeven den lesten dach 8^{bris} 1552”, ondertekent „Brock”. Twee papieren copyen, geauthenti-

41) Venloon = Loon op Zand.

seert per Petrum Scheelen,⁴²⁾ mentioneerende van vijf mud roggen tot Bersse. Twwe voerwaerden van der verpachtinge van der hoeffven in Udenhout. Een papieren cedulle, mentionerende van verscheyden personen, geldende verscheyde perceelen in eenen pacht van seven ende eenen halff mud rogge. Noch een copie uyt eenen hantboecxken van het convent van Oosterwyck getrocken, mentionerende van de lest voers. pacht. Een papieren cedulle ofte memorie, geschreven bij Danelen van Vlyerden aengaende den onraet ende wyngoep der thienden tot Myerloo.

In een ander schuyffdose sonder titule bevonden:

Erst een copie in 't perckement aengaende de collatie der kercke van Loon op 't Sant. Een papiere copie van de amortisatie van goederen van Tongerlo. Een papieren copie, ondertekent „Wijffliet”,⁴³⁾ van het Breve apostolicum sexti Papae Quinti aengaende de separatie der abdye van Tongerlo van den bisdom voers.⁴⁴⁾ Een copie geauthentiseert bij Wijffliet van de procuratie des convents van Tongerlo om te procederen totte voers. separatie.⁴⁵⁾ Een copie geauthentiseert bij Wijffliet van den consente der Co. Ma. totter voers. separatie.⁴⁶⁾ Noch een copie geauthentizeert bij Cor. Willems notaris, daerbij syne Hoocheyt⁴⁷⁾ approbeert de besoiגיע, by den heeren commissarissen gedaen in de voers. separatie.⁴⁸⁾ Een copie, ondertekent Wijffliet, van de commissie den heeren commissarissen gegeven om opte voers. separatie te besoiגיעren.⁴⁹⁾ Een copie ondertekent by Cornelis Willems, notaris, van de approbatie van de voers. separatie gedaen per Octavium nuntium apostolicum.⁵⁰⁾ Twee copyen aengaende de mobilen goederen toebehoorende den afflyvighen pastoren van Tongerlo. Een copie inhoudende sekere privilegien des Hertochs van Brabant over de goederen van Tongerlo. Een copie van jus patrona-

42) De Norberijn P. Scheelen, secretaris van Ant.Sgrooten, prelaat van Tongerlo, van omstreeks 1525—1530, daarna van diens opvolger Arn. Streyters 1530—1560.

43) Cornelis Wijffliet, secretaris van de Raad van Brabant.

44) Breve van 21 dec. 1585, uitgegeven bij *Miraeus-Foppens, Opera Diplomatica* III 255, *Brom-Hensen, Romeinse bronnen* blz. 295.

45) Procuratie van 27 dec. 1589 uitgegeven in Foppens, *Hist. Episcop. Silvaed.* p. 82—84.

46) Erens, *Tongerloo en 's Hertogenbosch* blz. 337.

47) Alexander Farnese, hertog van Parma.

48) 2 april 1590; *Erens a.w.* blz. 348.

49) 22 nov. 1589; *Erens a.w.* blz. 337.

50) Goedkeuring van nuntius Octavius Mirto Frangipani 15 mei 1590, zie *Miraeus-Foppens* III 256.

tus der kercke van Eyckelberch. Noch een copie van een compromis aengaende de thiende van Immerle.⁵¹⁾ Een bewerp aengaende de voors. separatie, geintituleert „Difficultheyten van weeghen mijn Eerw. Heere des bisschops gemoveert”. Noch een papieren cedulle, inhoudende „Juramenten per Revmum Dnum Sonnium Antwerpiansem prestandum” ende de steden ende dorpen onder tselve bisdom resorterende. Vier papieren cedullen byeen gebonden, mentionerende van verscheyden privilegien ende goederen der abdijen van Tongerlo. Een cohier geintituleert „Incipiunt privilegia de Tongerlo”. Een copie geintituleert „Litterae acquisitionis ejusdam mericæ in Loon.

Ten leste is in dese dose geleecht den inventaris van den titulen ende munimenten bij die van Tongerlo tot behoef van den bisdom overgelevert. Een papieren registre van de beneficien, staende ter collatiën van den abt van Tongerlo. Een register van den goeden der abdyen van Tongerlo. Het chijsboeck van Hapert, 't chijsboeckken van Bergcheijck, een cohier van den chijsen tot Tilborch, een cohier van den cynsen tot Haren bij Oosterwijck, noch een cohier van chijsen tot Alphen. Een cohier ofte copie van den goeden den bisdom toegevuecht in de separatie der abdye van Tongerlo. Een brief besegelt bij mijnen Eerw. Heere den bisschop saliger ende tconvent van Tongerlo, van de concordie gemaect tusschen den voors. Heere den bisschop en den proest van Dieste.⁵²⁾ Een cohier van de rekening Willems Otten van den jaere 86, eyndende 87; een cohier van de rekening des voors. Willems van den jaere 87 ende 88; noch een cohier van rekening desselffs Willems van jaeren 89 ende 90, welke rekening noch nijet en is gepasseert. Een verpachtcedulle van de thienden, gelegen in de Kempen ende in den Pedele van den jaere 89. Eenen bussel byeen gebonden, d'eene van verscheyden verpachtcedullen, d'eene van de thiende op 't Broeck tot Mierloo van den jaere 91; twee verpachtcedullen van de thiende van Druenen, d'een van de jaer 91, d'ander 92; noch twee cedullen bijeen gehecht, d'eene van de thiende van Haechhorst, d'ander van de smaeltiende onder Baeijschot,⁵³⁾ beijde van den jaere 91; de cedulle van der thiende ende hoeve tot Mierloo, de verpachtcedulle von de thiende op 't Hout tot Mierloo voor de twee deelen derselver; noch de ver-

⁵¹⁾ Een van de tiendklampen, die het bisdom onder Mierlo bezat.

⁵²⁾ Bisschop Crabeels en proost Roelof van Geffen (*Inv. 1614* blz. 24). De proostdij van St. Sulpitius te Diest was een stichting van de abdiij Tongerlo, proost Rudolfus van Geffen was afkomstig van 's Bosch (*Schutjes I 266*).

⁵³⁾ Baarschot onder Diessen.

pachtcedulle van de thiende op 't Hout voor het ierste deel, allet van den jaere 91; de verpachtcedulle van de thiende van Hagehorst van den jaere 92; verpachtcedulle van de beemden tot Orschot van den jaer 92; de verpachtcedulle van het ierste ende tweede deel van de thiende tot Mierloo op 't Hout van het jaer 92, de verpachtcedulle van de thiende op 't Hout tot Mierloo van het ierste, tweede ende dorden deel van den jaere 92. Voerwaerde van der acceptatien Daniels van Vlijerden tot 't rentmeesterschap van Sijne Eerw. voors. Een handtteken Daniels van Vlijerden voors., bekennde ontfanghen te hebben van Sijne Eerw. twee rekeningen, d'een van Willem Otten, d'ander [van] Nijclaes Mutsarts, van den jaere 85. Een copije van den chijsboeck van Hapart. Een papieren cedullen geintituleert „Prelaten onder Loven”. Een cedulle geintituleert „Rekening ende bewijs Alexanders van Luffel”. Een cedulle geintituleert „Den Staet van vercochte ende geleende mutsarts”. Een platte viercante houtte kiste, daerinne gesloten liggen, soo men seecht, verscheijden schrifturen, soo van visitatien van cloosteren als andere kercken, ende andere acten ende prosecution, nijet dienende gepubliceert ende daeromme metten segele des capittels van 's Hertoghenbossche toegesegelt.

In het voors. camerken staet alnoch de biblioteca van den boecken, bij mijnen Eerw. Heeren den Bisschop voors. achtergelaten ende welke voors. boecken mr. Jan Heijlbrouck, swagher van Sijne Eerw. voors., verclaert deselve Sijne Eerw. gehadt te hebbene ten tijde eer deselve Sijne Eerw. Bisschop was geworden ende alsoo hem, Heijlbroucken, als naeste erfgenaem te competere ende daerom nijet begeert geinventariseert te worddene.

Een viercante tafelcantoer ende daer onder inne bevonden een charte van Brabant, item een charte van Luxemburch. Een lange schabelle ende alnoch een weenich corter scabelle. Een seemsche witte tessche. Noch ses cleijn charten, dewelcke de voors. mr. Jan Heijlbrouck verclaert Sijne Eerw. voors. vóór date van sijne bisdom gehadt ende mede van Cuelen gebrocht te hebbene.⁵⁴⁾ Een tafereelken van Ons Lijef Vrouwe.

In het slaepcamerken van Sijne Eerw. voors., staende naest het ander voors. camerken, bevonden:

Een ledicantcoetse met twee groene gardijnen, toebehoorende deselve gardijnen, soo men seechde, den pastoor van Tilborch. Eenen setelstoel met gruen laken. Een lang ende hooch sitten. Een

⁵⁴⁾ In 1579 had Crabeels als gedelegeerde de vredesonderhandelingen in Keulen bijgewoond.

vierecante ijdele kiste. Eenen ijseren drijevoet om een lampet op te setten met een ijseren vaentken daertoe dienende.

In de camere daer naest, genoempt de steenen salet, bevonden:

Een vierecante tafele met een groen tafelcleet. Twee ijseren vuerijzers met metalen knopen. Twee buffetten. Een lijwaetpersse. Een charte van Gelderlant, een charte van Vrieslant, een charte van Cleve, Gulick ende Gelderlant, een charte van Seelant, een charte van Hollant, een charte van Brabant, een charte van het casteel van Antwerpen, een lange charte van der stadt van Antwerpen. Een vierecante kiste ende daerinne bevonden een beffe geerminizeert.⁵⁵⁾ Eenen bisschopsstaff van swartten hout ende sylver, welcken staff mette beffe voors. [bij] d'erffgenaemen van wijlen Revmi Laurentii Metsii, soo men seechde, den voors. Sijne Eerw. geschoncken was. Drije witte lijnen gardijnen met eenen ommelope.⁵⁶⁾

In een camer daer naest, gehejten d'oude salet, gevonden:

Een lange scabelle. Twee metalen vueryserkens. Een buffet. Een clederkast ende daerinne de clederen van mijnen Eerw. Heere den Bisschop voors., die deselve, eer hij bisschop waert, heeft gehad, soo mr. Jan Heylbrouck verclaert, ende alsoo den voors. mr. Jannen als sijnen erffgenaem competerende, sijnde deselve mr. Jan tevreden de clederen over te leveren, die Sijn Eerw, voors. geduerende ende staende sijn bisdom gemaect heeft, ende onder eedt hem daeraff te expurgeren.⁵⁷⁾

Een wtjreckende tafele met een root tafelcleet. Eenen sadelstoel met gruen wullen laken becleet. Een tafereel voor de schouwe, wesende 't contrafeijtsel van mijne Eerw. Heere den bisschop Crabeels voors. Drije berderen metten wapenen ende devijsen van den drije iersten bisschoppen van 's Hertoghenbossche, te weten mijn Heeren Sonni, Metsii ende Crabeels. Een coperen

⁵⁵⁾ Van het franse *herminé* = van hermelijn (middelned. *hermine*, *hermijn*).

⁵⁶⁾ In margine: „Opten 7en mej a° 93 heeft Heer ende mr. Peter de Ruijter als oconomus voors. dese voors. kiste doen openen ende is daerinne alleen de beffe metten gardijnen ende omloop voors. sonder meer bevonden. Actum coram me, notario subscripto, et dominis mag. Balthazare de Bont, presb. canonico, et Theodoro van den Broeck presb., testibus”.

⁵⁷⁾ In margine: „Dese cledercast is als boven geopent ende daerinne bevonden ut sequitur post aliquot paginas”.

coelvat. Charta Europae Mercatoris,⁵⁸⁾ charta Regionum Septentrionalium Olai Magni, charta Hannoniae, Flandriae et Arthesiae, welcke Rev. Crabeels vóór date van sijn bisdom, so Heijlbrouck voors. verclaert, gehadt ende mede van Colen heeft met gebrocht; charta totius orbis, charta Hispaniae, charta Galliae, charta Angliae, descriptio regionis Pedemontanae. Een beurdeken⁵⁹⁾ Salvatoris.

In den sadel bevonden:

Een uyttreckende tafele, een schabelle, eenen gelende manstoele.⁶⁰⁾ Een charte Romae, capitis mundi, charta Italiae et aliarum ditionum. Een rijchel van berdekens van acht Roomscher vrouwen.⁶¹⁾ Een charte van chronographie. Een buffet. Een charte van Campanien.

Op huijden den sesten dach van novembri anno 1592 heeft Joost Fabri,⁶²⁾ overgelevert 't schijnsboeck van Hapart, Loon, Duysel ende Best onder Orschot, dwelck hij had ontfangen van mijne Eerw. Heere den Bisschop Crabeels om tselve te vernieuwen ende de oude munte te transmutteren opte teghenwoordige lopende munte, mitsgaders het nijeuwe chijsboeck bij hem vernieuwt ende de voors. munte als voor getransmuteert.

Hem mr. Jan Heijlbrouck heeft geexhibeert ende getoont 1 inventaris van de mobilen, die de Heeren van Tongerlo Sijne Eerw. saliger hebben eertijts gesonden ende welcke mobilen Heijlbrouck voors. verclaert inne den sterffhuijse alnoch te wesene tot behoef des bisdoms, soo hij hem daervoor is sterckmakende, ende van welcken inventarisse den teneur hiernaevolcht ende is desen:

Inventaris van alsulcken mobilen, ons gesonden van Breda van wegen mr. Gerart Otten desen 23^{en} meij 85 door Cornelius van Hoochstraten:

Ierst een tennen lampet met de schotel, vier tennen commekens, 1 tennen boterschotel, 1 tennen stooppot, 1 cleijn tennen potken, vier kandelaers, seven middelbare schotelen, een cleijn vijselken metten stemper, drie tennen lepels, 1 schuijmspaen, 1 droeplepel, 1 schepbecken, II heijnsen,⁶³⁾ een bier-en-brootpanneken, 1 kan-

⁵⁸⁾ Gerhard Mercator, zuid-nederlands cartograaf, 1512—1594; hij studeerde in Den Bosch en Leuven en trok tijdens de godsdiensttwisten naar Duitsland.

⁵⁹⁾ bordje, paneeltje. „Een beurt met eenen Salvator”, Inv. 1614 blz. 3.

⁶⁰⁾ Waarschijnlijk een leuningstoel; *lenen* = leunen.

⁶¹⁾ „Een langh beurt met acht percken van beeldekens”, Inv. 1614 blz. 3.

⁶²⁾ Waarschijnlijk rentmeester van het bisdom.

⁶³⁾ Vermoedelijk hetzelfde als *heinsels* = unsters.

deler met een becken, 1 barbierbecken, 1 stramijn van coper, 1 bedpanne, 1 vuertange, 1 schuppe, II brantruijen,⁶⁴⁾ 1 vleesschoot, II grootachtige ketels, 1 cleijn ketelken, 1 metalen potken, 1 braetpanne; drie speten, 1 groot 1 middebaer ende 1 cleijn; 1 latte, III haelen, II roesters, II vleeschrieckens, 1 draijende caffoer⁶⁵⁾ van ijsere, 1 wendbrantijseren, II bedden metten hooftpulluwen.

Inventaris ende specificatie van alsuleken mobilen ende huijsraet, gesonden van Breda den 28^{en} Aprilis 1585:

Ierst vijff grootachtige tennen schotelten, item VIII cleijn tennen schotelkens, item vier cleijn tapeetsche sittekuskens, item III geschaeckerde gardijnen metten omloop, item 1 tapeetse sargie, item 1 dosijn servetten, item III fluwijnen, item II groote handtlakens, item vijff paer slaep plakens, item 1 cleijn handtlaecxken, item II handtdweelkens, item ses droechdoecken.

Nota. Dit lijwaet, soo Heijlbrouck seecht, is soo onduegende ende quaet ierst overgelevert geweest, dat men 't nijet en heeft kunnen besigen.

Opton sevensten dach novembris A^o 1592 heeft Peter Havens als gesworen corencoper ende meter verclaert hem huijden voor den middach de reste van den coren op vier verscheijden solders des huijs van den bisdom voors. overmeten te hebben ende bevonden te samen hondert achtendevijftich mudden ende twee sester rogge ende daerenboven noch ses mudden ende twee sester garsten ende alnoch ontrent gebleven liggen ongemeten drie mudden mouts, dewelcke mr. Jan Heijlbrouck voors. tot onderhout van den sterffhuijs begeert te behouden.

Boven welcken rogge ende coren voors. sijnder zedert d'afflijvicheijt van Sijne Eerw. voors. vercocht drijeendedartich mudden rogge ende alnoch is elcken block deser stadt, sijnde in getal neghen, tot een aelmisse uijtgeriejt ende gegeven elcken van dijen een mud roggen.

Item heeft mr. Jan Heijlbrouck voorn. verclaert boven den sadel te wesen een camer, geoccupeert bij den tegenwoordighen pastoor tot Tilborch, die de slotel daeraff met hem heeft, ende opte selve camer anders nijet te wesen als desselffs pastoors boecken ende sijne andere mobilen.⁶⁶⁾

⁶⁴⁾ Hetzelfde als *brantroueden* = brandijzers. In margine: „Nota, dese sijn voir eens geïnventariseert”.

⁶⁵⁾ komfoor, vuurpan.

⁶⁶⁾ Jacobus Brouwers, in 1952 tot pastoor van Tilburg aangesteld, zal wegens de oorlog boeken en meubelen in het bisschoppelijk paleis te 's Bosch in veiligheid hebben gebracht. Hij behoorde tot de tegenstanders van zijn medekanunnik Jac. Veltacker cum suis in de strijd om de incorporatie der abdij Tongerlo bij het Bisdom.

En de opte camer van mijns Eerw. Heeren saliger capellaen een bedde ende van gelijcken opte camer van Michiel Crabeels, sijne Eerw. neve, een bedde. Ende anders opte selve twee leste cameran nijet te wesen den sterffhuijs toebehoorende, dan dat de voorg. Michiel ex bibliotheca Revmi heeft opte voors. sijne camere Nycephorum. Verclarende hier benefens mr. Jan voors., datter alnoch sijn twee ofte drije bedden, ennige hoevenaers toebehoorende, die se hier gevluht hebben. Ende dat noch op een soldercamer, wesende boven het steenen salet, staet een ledicant.

Item verclaert alnoch mr. Jan voorg. aengaende 't sylver werck, dat somwijlen op sijne overleden Eerw. tafele mach ghebruycet sijn geweest:

Ende ierst een silveren tonneken met thien silveren lepels, te competere der prelatemensa van Tongerlo ende gestelt in sijns mr. Jans bewaernisse. En de eenen silveren vergulden cop hem mr. Jannen bij wijlen Heer Peteren van Geffen, segelaer des bisdoms als hij leefde, te sijn gelegateert ende gemaeckt. Ende twee silveren schaelen sijnen kijnderen op te vundt te sijn gegeven. Item ten lesten twee silveren sautvaten Sijne Eerw. voors. hier binnen dese stadt te hebben doen maecken van seker silveren masse, die hij mede van Gent hier hadde gebrocht. Ende anders egheen silveren werck den sterffhuijse toebehoorende te sijne.

Verclarende voorts dat Sijne Eerw. saliger egeene renthen en heeffvet vercregen ofte gecocht dan een renthe van vijffendetwintich gl. vergeldende uijten huijse Goyaerts van Engelant, die Sijne Eerw. opgedraghen is in voldoeninge van sekere geleent gelt, dat Sijne Eerw. noch tot Gent woonende geleent hadde eenen genoempt mr. Anthonis van den Eedvelt; ende nu onlanx een andere rente van jaerlicx tweeendevijftich gl., uijten huijse mr. Jans Splinters van Voorn te vergelden ende te lossen met achthondert gl., [die] Sijne Eerw. deur den deken van den Bossche is opgedraghen ende waeraff deselve Sijne Eerw. noch schuldich is gebleven te betalen de somme van vierhondert gl.

Item verclaert deselve mr. Jan dat in het cleijn huijs, staende aen de slinckerhant van de poorte incomende, dwelck hen tot noch toe bewoont ende gebruijct, egeen huijsraet ofte mobilen en sijn dan die hij selve daerinne gebrocht ofte alleijnskens met sijnen eijghen penningen becosticht heeft – uijtgenomen een beslagen cofferen, daerin sijnde seker lijwaet bij Sijne Eerw. van sijne ouders behouden ende gedeijlt, ende noch een geschildert cofferen ende dat daerinne sijn twee tapeetsargien met sijn ouders wapenen met een dosijn tapeetezerijcussens — welcke twee cofferens uijtgescheijden, verclaert de reste hem toe te behoorende ende daerom-

me nijet en begeert tselve geïnventarizeert te worddene.

Item in de kuecken eenen coperen schouwerketel,⁶⁷⁾ die Sijne Eerw. gecocht heeft ende soo wes daer meer in is, is hem gesonden van die van Tongerlo ende alsoo boven gheinventariseert. In het brouhuijs eenen brouketel, een broucuijpe, drie coelvloten,⁶⁸⁾ twee goeten⁶⁹⁾ ende thien biertonnen. In de stallen twee koeijen.

Item aengaende de mobilen, die mr. Jan Heijlbrouck verclaert heeft hem als erfgenaem van saliger memorien mijns Eerw. Heere de Bisschop Crabeels voors. te competerene ende oijck anderssins toe te behoorene, mitsgaders de gereede penningen bij de voors. Eerw. achtergelaten, ende volgende sijne dispositie bij mr. Jannen voors. aengeveerd, gelooft deselve mr. Jan mits desen tegens ijemants, die daer recht ofte actie toe soude moeghen pretenderen, te verantwoorden ende eenen ijegelijcken daarvan te indemneren ende releveren ende van de voors. dispositie van de gereede penningen geochtsam te doen blijcken.

Desen inventaris is voleijndt ende volmaect in teghenwoordicheijt van de Eerw. Heeren mr. Peter de Ruijther, presb. ende canonick der kercke voors, als oeconomus capituli sede vacante, Cornelis Emberti ende Jannen Degens, oyck canonicken derselver kercke, als toesienders hiertoe by den capittelle sede vacante gedeputeert, ende tot dijen gepasseert ende opgelesen voor mr. Jannen Heijlbrouck, mij ondergeschreven notaris, Gijsbrechten Steijnsen ende Peteren Havens als getugen over desen geroepen ende sunderlinge gebeden binnen den streffhuijse voors. in 't jaer Ons Heeren XV^c tweendetnegentich opten sevensten dach der maendt van novembri

P. Ruijther presb., nomine quo supra
 Cornelis Embertssen
 Jan Deghens
 Heijlbrouck
 Ghijsbert Lucas Stanssen
 Peter Havens
 J. Janschens van Aerlen, notaris.⁷⁰⁾

⁶⁷⁾ *schouwer* = grote beker.

⁶⁸⁾ koelkuipen.

⁶⁹⁾ *goete, gote* = afvoerbuis.

⁷⁰⁾ Het stuk werd door allen eigenhandig ondertekend. Zoals gewoonlijk schreef de kanunnik-notaris bij zijn naamtekening de twee beginletters J.J. in de vorm van een H., zodat men geneigd zou zijn Hanschens in plaats van J. Janschens te lezen.

Op huijden den XXVII dach van novembri anno XVc twee-
detnegentich is voorts geïnventariseert sgeens hiernaevolcht ende
bevonden is inne den woonhuijse mr. Johans Heijlbroucks voors.
Ende in den iersten boven opten hoochsten solder bevonden ende
bij den geswooren meter, namentlick Peteren Havens, gemeten
negenendetwintich mudden roggen ende eenen sester.

Op een cleijn solderken daernaest bevonden een bedde metten
hooftpulluwe ende oorcussens, daerop d'Eerw. Heere wijlen Cra-
beels bisschop voors. gestorven is ende dwelck — soo Heijlbrouck
voors. verclaert — Sijne Eerw. voors. mede van Coelen tot 's Her-
togenbossche ghebrocht heeffvet.

Op een ander leegher soldercamer, sijnde de camer mr. Johans
Heijlbrouck voors., bevonden een pontifical, dwelck wijlen Heer
Peter van Geffen heeft ghelaeten. soo men seecht, tot behoeff van
het bisdom van 's-Hertogenbossche. Item de librije van mr. Johan
Heijlbrouck voors., die hij verclaert eensdeels hem hiermet ten
Bossche ghebrocht ende eensdeels alhier gecocht te hebbene. Een
swart seecofferen ende daerinne mr. Jans voors. clederen, tsamen
denselven mr. Jannen, soo hij seecht, toebehoorende.

Op een ander camerken daernaest, daer Heulbroucks voors.
kijnderen slapen, een coetsken met een bedde ende toebehoorten.

Op een soldercamer aen de voorstraete bevonden een coetse
sonder bedde ende daerop hanghende een canonicksbeffe, die Sijne
Eerw. mede van Gent gebrocht heeft. Twee seecofferens in den
voorgaenden inventaris gheinventariseert, met het lijwaet ende
andere mobilen daerinne, in denselven voorgaende inventaris ge-
mentioneert ende in quodam manuali mette eyghen handt van
Sijne Eerw. voors. ghespecificceert.

Op een hangcamerken bevonden een cleijn coetsken ende daer-
inne een bedde, toebehoorende tselve bedde, soo mr. Jan voors.
verclaert, sommige huijslieden.

In het voorhuijs bevonden het cantoorken van Heijlbroucken
voors. met sijnen schriften.

Opte keldercamere bevonden een lange hoochsitten, dwelck
Heijlbrouck voors. van Bardoulen ⁷¹⁾ hem seecht gecocht te heb-
bene; een coetse met een poortael int huijs naghelvast ghemaect;
een buffet toebehoorende, soo men seecht, Willem Otten; een
nijeuwe cleercast, die Heijlbrouck seecht hem selver onlancx nyeu-
we te hebben laeten maken, ende daerinne liggende desselffs Heijl-

71) Martinus Bardeel, secretaris en rentmeesters van het bisdom.

brouck, sijne huijsvrouwe ende kijnderen clederen; twee kisten ende daerinne Heijlbrouks, sijne huijsvrouwe ende kijnderen lywaet, soo men seijde; een cantoortafel met een groen cantoorcleet daerop, dwelck Heijlbrouck voors. hem verclaert selver gecocht te hebbene; eenen lederen coffren met noch een cleijn lederen reijsecofferen.

Tiejnde de lest voors. keldercamer in een cleijn camerken bevonden een coetsken daerinne gewrocht, sonder bedde.

In 't achterhuijs bevonden een bottelrije, die men seecht toe te behoorene den pastoor van Haren.

In 't brouhuijs boven opten solder bevonden een coetse met een bedde, daer den eenen knecht op slaept; item seker quantiteit van torff ende van houte.

Ten leste soo heeft Joffrouw Heylbroucks, huijsvrouwe mr. Johans voors. ende susteren van Sijne Eerw. voors., verclaert deselve Sijne Eerw. seven oft acht daechgen vóór sijn doot haer vraeghende off sij noch gelt hadde om mede te merckt te gaen, daerop sij in substantie mocht seggen: „Nijet veele”, heeft deselve Sijne Eerw. voortsgehaelt eenen stockbuydel ende haer daeruijt gelangt in haer handt sommige penningen, dwelcke hij weder uijt haer handt heeft genomen ende wederom in deselven buijdel gesteken ende denselven buijdel haer tenemael overgelevert, seggende: „Hout daer, suster, ick geeff u de burse, geeff daeraff uyt tot sgeens des men in huijs van doen heeft ende met de reste doet u geliefte”, verclaerende tselfde altijt des versocht sijnde bij haeren eede te affirmeren, alsoo adaer egheen getugen bij en sijn gheweest.

Aldus ghedaen ten daeghe lest bovengeschreven onder nochtans protestatie bij mr. Jannen Heijlbroucken voors. gedaen hierbij sijne gherecticheijt gheensins te willen prejudiceren. Oorconde desen bij ons ondergeschreven ondertekent ⁷²⁾

Cornelis Embertssen

P. Ruijther presb.

Jan Deghens presb.

Jo van Heijlbrouck

J. Janschens van Aerlen, notaris.

Inventarisatie van een kast en kist, 7 mei 1593

Opten sevensten dach der maent maii a^o XV^c drijendetnegentich heeft de Eerw. Heer mr. Peter de Ruijther, presb. ende canonick der kercke van 's-Hertogenbossche, als oeconomus des

⁷²⁾ eigenhandig.

bisdoms van den Bossche sede vacante doen openen sekere cleder-kast, mits mr. Jan Heijlbrouck hadde de voorens in presentie van mij, notaris, ende de getugen naegen. — van voors. Ruijther ver-socht sijnde om de slotelen van de huijsinge ende toebehoorten des bisdoms over te leveren — verclaert de slotel daeraff nyet vynd-baer te sijn, staende deselve cledercast in de huijsinge des bisdoms voorn. in een camer oft sadel, genoempt het oude salet ⁷³⁾ ende daerinne bevonden:

In den ijersten een saeijen choormantel metter cappe gevodert met wit ermelijnen, eenen hoet ofte vilte, twee fluweelen onder-mutsskens, serica stola ⁷⁴⁾ cingulum sericum, ⁷⁵⁾ twee persbonetten, een casanten casacke, eenen swarten laken presb. tabbart, eenen groffgreijnen tabbart, twee boratten mouwen, ⁷⁶⁾ een reijscovelken, eenen gorffgreijnen tabbart, eenen groffpreijnen casack, eenen swarte laken casack, eenen lange swart laken pontoficael mantel metten coevel, eenen swart laken presb. tabbart vóór met fluwijnen ende achter met schapenvellen gevodert, eenen swart laken presb. tabbart vóór met swartten vellen gevodert, eenen swart laken tab-bart gevodert met grouw vellenvoeder, twee festeijnen slaepmut-sen. ⁷⁷⁾

Item is alnoch ten daeghe voors. ter oorsaecken boven verhaelt ende als voor geopent een kiste, staende in het steenen salet, in den voorgaende inventaris geïnventarizeert sijnde, ende is in de-selve kiste nu alleenlijcken bevonden een beffe geerminizeert met twee witten lijnen gardijnen ende den omloop. ⁷⁸⁾

Aldus gedaen en de geïnventariseert ten tijde voors. inne pre-sentie van den Eerw. Heeren mr. Peter de Ruijter voors. als oeconomus, mr. Balthazar de Bont, presb. ende canonick der kercke voorn., Heer Dircken van den Broeck presb. ende Thomas Mazius als getuigen hiertoe geroepen ende gebeden ende mij, no-taris ondergeschreven.

Baltazar de Bont presb.
Dirck van den Broeck presb.
Thomas J. Mes. ⁷⁹⁾

⁷³⁾ Zie blz. 11.

⁷⁴⁾ Hierboven geschreven: „een sijden stoel”.

⁷⁵⁾ Hierboven: „eenen sijden gordel oft riem”.

⁷⁶⁾ *borat*, *burat*, *bourat* = grove wollen stof.

⁷⁷⁾ *festeijn*, *fustein* = bombazijn.

⁷⁸⁾ Zie blz. 10 en noot 56.

⁷⁹⁾ Hij ondertekent *Mes* (niet Masius).

Ten gevolge van het tussen kanunnik P. de Ruijther en Mr. J. v. Heijlbrouck gerezen geschil (zie blz. 4) werd 7 mei 1593 begonnen met de inventarisatie van de door Crabeels nagelaten boekenschat, die bij erfenis in eigendom van Heijlbrouck was overgegaan. Er wordt niet vermeld, hoe het geschil afliep, maar wijl niet de minste reden gevonden wordt om de waarheid van Heijlsbroucks verklaringen in twijfel te trekken, heeft hij de door hem geërfde boeken zeer zeker kunnen behouden. Vele daarvan waren méér dan een decennium later nog in zijn bezit. Dit blijkt uit een artikel van L. Bakelants en Dr. L. de Man, verschenen in het maandschrift van het Geschied- en Oudheidkundig Genootschap van Vlaams-Brabant *Eigen Schoon* en *De Brabander* jg. 43 (1960), blz. 1-14, 104-125 onder de titel „De Bibliotheek van Jan van Heijlbrouck”. In dat periodiek — hier verder aangehaald als ESB — publiceerden zij een in het stadsarchief van Leuven verscholen en uit 1695 daterend afschrift van een lijst van Jan van Heijlbroucks boekwerken, welke omstreeks 1610 nog tijdens diens leven (hij schijnt omstreeks 1630 gestorven te zijn) verkocht waren, met daarbij de prijs die ze hadden opgebracht. Bijna de helft van de 225 op die lijst vermelde boeken komen ook voor op de inventaris der bibliotheek van Crabeels. De vele andere boeken, die daarop ook nog voorkomen, doch op bedoelde lijst gemist worden, zal Heijlbrouck reeds vóór 1610 op een of andere manier zijn kwijt geraakt, vermoedelijk meestal door verkoop onderhands. Op de rand van de lijst staat immers tegenover de Opera Bartholi: „Vendidi D. Johanni van den Walle pro 24 ren., 5 martii 1609” (ESB blz. 3); vóór die datum had hij er wellicht nog veel méér onderhands verkocht. De grootste helft der 225 boeken, die op de lijst in ESB, maar niet op onze inventaris voorkomt, zal deel hebben uitgemaakt van Heylbroucks eigen „librije”, welke hij volgens zijn verklaring (zie blz. 14) reeds bezat toen hij te 's Hertogenbosch bij zijn bisschoppelijke zwager in dienst trad.

De door Crabeels bij zijn dood nagelaten bibliotheek bestond uit 381 boekwerken, handschriften inbegrepen. Van de overgrote meerderheid wordt in de inventaris genoteerd, dat ze in leder (in

corio) of perkament (in pergameno) gebonden waren.⁸⁰⁾ Van sommige waren meerdere exemplaren aanwezig. Op dezelfde wijze als in de inventaris, stonden zij waarschijnlijk ook in de bibliotheek gerangschikt, grotendeels vrij-ordeloos naast elkaar. Toch ziet men sommige van ongeveer dezelfde aard ook meermaals in één reeks bijeen vermeld. Bij de aanstonds volgende uitgave zal ik alle boeken nummeren.

De kanunnik-notaris Jan Janschens schijnt de inventaris vrijhaastig te hebben neergepend, zoals trouwens zeer verklaarbaar is. Van verscheidene werken zijn de titels of de schrijversnamen slecht leesbaar, vaag, onvolledig of zelfs min of meer foutief. Daarom zal ik trachten enkele boekentitels en auteursnamen hier en daar iets meer te preciseren. Overigens laat ik de lijst volgen, zoals ze in de inventaris voorkomt, zonder verder commentaar. Een bibliografisch verantwoorde publicatie is van mij als ondeskundige niet te verwachten. Hopelijk zal de lijst aan een of ander bibliograaf stof leveren voor een technisch vakkundige verhandeling.

Bij boeken, die ook op de lijst in ESB voorkomen, heb ik telkens het tussen vierkante haakjes staande nummer aangewezen, waaronder ze daar vermeld staan en waar men van de meeste de drukker, het jaar va uitgave en meer andere bibliografische bijzonderheden kan vinden.⁸¹⁾

Inventaris der Bibliotheek, 7-8 mei 1593

Alsoo mr. Jan Heijlbrouck eergisteren bij Heeren ende mr. mr. Peteren de Ruijther qualitate qua versocht sijnde, dat hij soude overleveren den huijsraet ende mobilen in den voorgaende inventaris begrepen ende tselfde nyet en wilde doen, soo heeft de voors. Ruijther op huyn den sevensten dach maii A^o XVc drijendetnegentich doen inventariseren de bibliotheque — de-

⁸⁰⁾ Alleen van het eerste, in de inventaris voorop staande werk, wordt de band gekwalificeerd „in asseribus et claustris”.

⁸¹⁾ Naar sommige werken, die in ESB op zeer vage wijze genoteerd zijn, b.v. Virgilius, Plinius, Martyrologium, Novum Testamentum enz., heb ik niet verwezen, ofschoon ze waarschijnlijk ook op onze inventaris voorkomen.

welcke de voors. Heijlbrouck ten tijde van de voorgaende inventarisatie oyck en wilde laeten inventariseren — ten eijnde om aen deselve bibliotheque te verhalen, soo veele hij sal kunnen, den schaede, die hij in de voors. qualiteijt soude moegen lijden door het weijgeren van de voors. mobilen. Ende sijn alsoo bevonden dese naevolghende boecken.

In den ijersten opte bovenste rychele:

1. Assertio Catholicae Fidei in asseribus et claustris.
2. Alter tomus operum Cypriani in corio.
3. Divi Epiphaniï contra 80 haereses.⁸²⁾
4. Domini Melchioris Cani de Locis Theologicis in corio [78].⁸³⁾
5. Evangelistarium Marci Maruli in corio.
6. In canonicas Apostolorum 7 epistolas collatio in corio.
7. Pars 1a homiliarum Adami Sasbout in corio.
8. Divi Prosperi Aquitanici opera in corio.
9. Homiliarum Royardi pars aestivalis et hyemalis in corio.
10. Divi Justini opera in corio.
11. Rabani Mauri de clericorum institutione etc. in corio.
12. Annotationes fratris Ambrosii Catharini ad Reverdendissimum etc. in corio.
13. Rationale divinorum officiorum Durandi in corio [59].
14. Brevis et catholica symboli [apostolici] explicatio Johannis Hessels in corio [58].
15. Novum testamentum Graece in corio.
16. Contra Haereses divi Irenaei episcopi in corio.
17. Ex libris divi Basili conciones de vita et moribus in corio.
18. Primasius in epistolas Paul in corio [77].
19. In Sanctum Evangelium Mathaei commentarius Johannis Hessels in corio [57].
20. Confessio catholicae fidei Synodi Petraconiae in corio.
21. Usuardi martyrologium in corio.
22. Theodoraetus contra Haereticos sui temporis in corio.
23. Epistolae duae Domini Stanislai Hosii et Martini Crommeri.
24. D. Haymonis commentaria in Esaijam in corio.
25. Mijcrologus in ecclesiasticis observationibus in corio.
26. Responsio ad Calvinum et Besam pro Fransisco Balduino in corio.
27. De Veterum Principum Germanorum zelo et fervore in corio.
28. Catholici cujusque judicium et censura in corio.

⁸²⁾ Het Panarion van Epiphanius van Salamis.

⁸³⁾ Aangehaald nr. [78] heeft abusievelijk Caeij in plaats van Cani.

29. Summa Pontificalium et Synodaliū constitutionū in corio.
30. Duo tomi Augustini contra Pelagianos in corio.
31. Duo tomi Tertulliani in corio.
32. Conciones Topiarii in Evangelia dominicalia et festivalia in duobus libris in corio.
33. Ex libris Divi Basilii de vita et moribus in corio.
34. Marci Maruli de Institutione bene vivendi in corio.⁸⁴⁾
35. Judicium de articulis Confessionis [fidei] Hoffmestaeri in corio.
36. Marci Jeronimi Vid[a]e de arte poëtica in pergameno.
37. M[arci] Antonii Flamini in psalmos in corio.
38. D[esiderii] Erasmi epistolae breviores in corio.
39. Concordia discors Lyndani in perg[ameno].⁸⁵⁾
40. B. Vigili martiris opera in corio.
41. Probatio corporalis presentiae Johannis Hessels in corio.
42. Malleus maleficarum in corio.
43. Confessionale Godscalci in corio.
44. Apophthegmata Erasmi in corio [34].
45. Paraphrastica eludatio Titelmanni in Matheum in corio.
46. D[ivi] Ambrosii in epistolas Pauli in corio.
47. Incipit materiarum Thomae de Vio ⁸⁶⁾ in corio.
48. Virtutum vitiorumque exempla in corio.
49. Novum testamentum illustratum scholiis Johannis Benedicti in corio. Cfr. [49].
50. Inventarium in testamentum novum in corio.
51. Thesaurus orthodoxus de Eucharistiae Sacramento in corio.
52. Sommerdeijl van den apostill der evangelisscher waerheijt, in hoochduijtschen, in corio.
53. Constitutiones provincialis concilii Moguntini in corio [64].
54. Adagia Erasmi in corio, Cfr. [9].
55. Salustius de conjuratione Catelini in corio.
56. C[aji] Julii Caesaris commentaria in corio.
57. Epigrammata Martialis in corio.
58. Flores doctorum insignium in corio.
59. Institutiones scholasticae Verepaei in corio [13].

⁸⁴⁾ Dictorum factorumque mirabilium libri VI, sive de bene beateque vivendi institutione ad normam vitae sanctorum utriusque Testamenti.

⁸⁵⁾ Tijdens het verblijf van de Roermondse bisschop Lindanus in Breda en Den Bosch, 1581—1583, was Crabeels zijn vicaris-generaal in het bisdom Roermond geweest. *Habets, Gesch. v. h. Bisd. Roermond* II 451.

⁸⁶⁾ Meer bekend als kardinaal Cajetanus.

60. Latini sermonis observationes Johannis Godscalci in perg.⁸⁷⁾
61. Dictionarium triglotton in corio [15].
62. D. Alexii Pedemontani de secretis in corio [220].
63. Thesaurus contexendarum epistolarum in corio [21].⁸⁸⁾
64. Johannis Despauterii grammatica in corio [24].
65. Illustrium poëtarum flores in corio [23].
66. Ethices philosophiae compendium in corio.
67. Institutiones Cleovardi in linguam graecam in corio.
68. Thomae Lyvacci (?) de emendata structura latini sermonis in corio.
69. Methodus de conscribendis epistolis Macropedii in corio.
70. M[arci] Fabii Quintiliani institutiones in corio [26].
71. Purae linguae latinae phrases in corio.
72. Dictionarium lationo- germanicum Dasipodii.
73. Ovidii metamorphoses in corio [28].
74. D[esiderii] Erasmi de copia verborum etc. in corio [14].
75. Epistolae familiares Ciceronis in corio [7].
76. Opera Virgilio in corio [6].
77. Apostillae epistolarum [S. Pauli] Francisci Polygrani in corio.
78. Georgii Fabricii de re poëtica in corio.
79. Pauli Manutii libri 4 in corio.
80. Ciceronis orationum volumen primum in corio.]10].
81. Ciceronis ad Titum Pomponium etc. in corio.
82. Ciceronis orationum volumen secundum et tertium in corio]10].

Opte tweede rychele:

83. S. Johannis Damasceni libri tres in perg.
84. Commentarii in Ecclesiasticum Cornelii Jansenii⁸⁹⁾ in perg.
85. Ejusdem in Proverbia in perg.
86. Ejusdem paraphrasis in omnes psalmos in perg.
87. Sacra biblia ad 70 Interpretum fidem translata in corio.
88. In Esayam commentaria Adami Sasbout in corio.
89. Ejusdem in omnes fere epistolas Pauli in corio.
90. Sermones Gabrielis [Biel] de festivitibus Christi in corio.
91. Rijchardus de Media Villa⁹⁰⁾ in quartum Sententiarum in

⁸⁷⁾ Over dit werk en J. Godscalci, schoolmeester te Antwerpen, zie *Bossche Bijdragen XXIV* 185.

⁸⁸⁾ De lezing in *ESB* „contemptarum” epistolrum zal onjuist zijn.

⁸⁹⁾ Jansenius de oudere, bisschop van Gent, bij wie Crabeels achtereen-volgens secretaris, officiaal en aartsdiaken was geweest.

⁹⁰⁾ Richardus van Middletown O.F.M.

corio.

92. Opuscula Ancelni Cantuariensis in corio.
93. Sermones Gabrielis [Biel] de festivitatibus Mariae in corio.
94. Een geschreven boeck geintituleert Annotationes in epistolas ad Romanos.
95. Secunda secundae D[ivi] Thomae in corio [52].
96. Sermones dominicales et de sanctis Gabrielis Biel in corio.
97. Prima pars 2ae partis S Thomae in corio.
98. De scriptoribus ecclesiasticis Johannis Trittenhamii in corio.
99. Een geschreven boeck geintituleert Commentaria in magistrum sententiarum. Cfr. [62].
100. Sedulii Scoti in epistolas Pauli in corio.
101. Rychardi de S. Victore in apocalijpsim in perg.
102. Antiqua et insignis epistola Nycolai papae primi in perg.
103. D[ivi] Johannis Chrisostomi in psalmos in corio.
104. Wyterdeijl der apostill evangelischer waerheijt, hochduyts in corio.
105. De Sanctis, apostill evangelischer waerheijt, hochduyts in corio.
106. Euthimii Sijgabonii in psalmos in corio.
107. Radulphi Ardentis ⁹¹⁾ in epistolas et evangelia homiliae in corio [63].
108. Summa Conciliorum a Petro usque ad Paulum 3um. Cfr. [65]
109. Locorum praecipuorum sacrae scripturae etc. in corio.
110. Solemnissimae ac perutiles allegationes D. Lapi.
111. Cautelae Cepolae in corio [89].
112. Decisiones Guidonis Papae in corio. [119].
113. Praxis rerum civilium Jodoci Damhouderii in corio [104].
114. Praxis rerum criminalium ejusdem in corio [104].
115. Compendium totius lecturae Panormitani in corio [108].
116. Institutiones imperiales in corio.
117. Summa sijlvestrina in corio [100].
118. Manuale confessorum Navarri [115].
119. Praxis beneficiaria Petri Rebuffi in corio [106].
120. Loci legales Nicolai Everardi in corio [111].
121. S. Concilii Tridentini canones et decreta in corio [109].
122. Lodovicus Gomes in regulas cancellariae in corio [125].
123. Aurea armilla in corio.⁹²⁾
124. Canones et decreta Conc. Trid. in corio.
125. Volumen Justiniani in corio.

⁹¹⁾ Radulf van Beaulieu, „ardens” bijgenaamd.

⁹²⁾ Waarschijnlijk *Suma Aurea, armilla nuncupata* van B. Fumo O.P.

126. Digestum vetus in corio.
127. Infortiatum in corio.
128. Codex in corio.
129. Digestum novum in corio.
130. Practica criminalis Johannis Millaei in perg. [140].
131. Flores ultimorum volumtatum in perg. [145].
132. Quintilianus [Mandosius] in regulas cancellariae in corio [107].
133. De bokelaer des geloeffs in corio.⁹³⁾
134. Volumen legum Justiniani in parva forma in corio.
135. Codicis Justiniani libri in parva forma et corio.
136. Digestorum tomus tertius vel digestum novum in parva forma et corio. Cfr. [130].
137. Digestorum volumen primum in parva forma et corio.
138. Digestorum volumen 2um in parva forma et corio.
139. Digestorum volumen 3um in parva forma et corio.
140. Expositio titulorum juris Sebastiani Brant in corio.
141. Platina de vitis Pontificum in corio.⁹⁴⁾
142. Adonis Viennensis breviarium chronicorum in corio [192].
143. Nomenclator omnium rerum in perg. [47].
144. Institutionum juris civilis libri quatuor in corio. Cfr. [148].
145. Laurentii Vallae de linguae latinae elgantia in corio.
146. Hypocratis opera in corio.
147. De re rustica in perg. Cfr. [217].
148. De re hortensi libellus in perg. [216].
149. Pauli Jovii (Paolo Giovio) tomus primus in corio [204].
150. Ejusdem tomus 2us in corio.
151. Ejusdem tomi 2ialtera pars in corio.
152. Gregorii Turonici historiae in corio.
153. Commentarius brevis rerum gestarum Laurentii Surii in corio.
154. Des nijeuwe testament etc. hoochduyts in corio.
155. Institutionum medicinae Leonardi Fuchi in corio [213].⁹⁵⁾
156. Predium rusticum in corio [218].
157. De historia stirpium in perg. [215].
158. Posteriorum trium stirpium historia etc. in corio.
159. Plinii secundi epistolae in corio.

⁹³⁾ *Den Beuckelaere des geloofs*, een door N. Zeegers O.F.M. uit het frans vertaald werk van N. Grenier.

⁹⁴⁾ *Liber de vita Christi et Pontificum omnium* van Barth. Platina.

⁹⁵⁾ Onder het nummer van ESB staat Finschii, hetgeen Fuchsii zal moeten zijn. (L. Fuchs, duits medicus en plantenkundige).

In het ierste deel van den dorde rychel:

160. Quatuor volumina Panormitani in corio [83].
161. Unum volumen Felini in corio.
162. Unum volumen Archidiaconi (?) super volumine decretorum in corio.
163. Unum volumen Philippi Franci in sextum decretalium in corio.
164. Dus volumina Speculatoris in corio [85].
165. Consilia Lodovici Romani in corio.
166. Lucas de Penna super tribus libris codicis in corio.
167. Tria volumina corporis canonici in corio.
168. Collectarius juris in corio.
169. Ludolphus [de Saxonia] de vita Christi in corio.
170. Decretum beati Ivonis in corio [98].
171. Consilia Caroli Molinaei in corio [97].
172. Consilia Nicolai Boërii in perg. [96].
173. Petri Rebuffi tractatus novem in perg. [95].
174. Andreae Siculi lectura in perg.
175. Decisiones Rotae in corio [101].
176. Summa Ostiensis in corio [102].
177. Martyrologium Romanum novum in corio.
178. Manuale Pastorum in corio.
179. Aureus extractus praxis judiciorum.
180. Mandagotus electionum praxium etc.
181. Pragmatica sanctio [137].
182. Vocabularius juris in corio (157).
183. Epistolae decretales Summorum Pontificum in perg.
184. Decretorum canonicorum collectanea in perg.
185. Pars decretorum sine titulo in perg.
186. Practica judiciaria Lanfranci in corio [120].
187. Grammatica Verrepei in corio [30].
188. Keijslerlijke statuten in corio [142].
189. Fallentia Sosinii in corio [133].
190. Decisiones Egidii Bellemerae in perg. [126].
191. Institutionum jris canonici libri 4 in perg. Cfr. [153].
192. D. Henningii judiciarii ordnis processus in perg. [136].
193. Regulae Sosini in perg.
194. Institutionis juris in corio. Cfr. [103].
195. Breviarium Sexti et Clementinorum in corio.
196. Summa Angelica ⁹⁶⁾ in corio. [99].

⁹⁶⁾ *Summa casuum conscientiae* van Angelus Carleti O.F.M., naar hem *Summa Angelica* genoemd.

Op het ander deel van den derden richel, ghedeijlt in drij rychelkens boveenen ende yerst opte opperste:

197. Een papieren geschreven boexken, beginnende „Questio 65a” etc. D. Nicolai de Villa Gangnonis (?) adversus Calvinum etc. in perg.
198. Een papieren geschreven boexken, beginnende „Metinge van den hoeffven tot Boechout” etc.
199. De officis pii viri Johannis Hessels in perg. [67].
200. Grammatica Germanicae linguae in perg.
201. Compendium chronici Geldrici in perg.
202. Petri Divaei de Galliae Belgicae antiquitatibus in perg. [200].
203. Decreta Synodi Mechliniensis in perg.
204. Bucolica Virgilii in perg.
205. Nyeuw tractaet ende beschrijvinge van Vlaenderen in perg.
206. Een gheschreven boexken geintituleert Summare vander politie etc. in perg.
207. Catalogus librorum prohibitorum in perg.
208. Linguae latinae tyrocinium in perg.
209. Een cleijn gheschreven boexken, beginnende, „Paulus servus servorum Dei” in perg.
210. Ovidius de Tristibus in perg. [29].
211. Historia Brabantiae Barlandi in perg.
212. Statuta Synodi Gandavensis in perg.
213. Index expurgatorius librorum in perg.
214. Een gheschreven boeck geintituleert Statuta ecclesiae Gandavensis in perg.
215. Een gheschreven boexken geintituleert Tertius sententiarum in perg.
216. Een papieren geschreven boexken beginnende Dominica post Ascensionem in perg.
217. Een papieren geschreven boexken geintituleert Statuta capituli D. Bavonins Gandensis in perg.
218. Aldervardias (?) sive de Subdola etc. in perg. [202].⁹⁷⁾
219. Een geschreven boeck beginnende Augustinus de civitate Dei in perg.
220. Judicium de articulis fidei Hoffmestaeri in perg.
221. Opuscula S. Effrem in perg.

⁹⁷⁾ Nr. [202] heeft „Aldenardius” zonder enig bibliografisch detail. Wellicht heeft men in beide namen een verschrijving te zien van de naam van de bekende natuurkundige Aldrovandi of van de Benedictijn Adrevaldus van Fleury.

222. Dialectica Trapesontii in perg.⁹⁸⁾
223. Cortte confutatie van den Bijekorff in perg.
224. Index librorum prohibitorum in perg.
225. Grammaticae institutio per Johannem Susenbrotum in perg.
226. Evangelia et epistolae dominicales in perg. [66].
227. Regulae cancellariae Pauli 4 in perg.
228. Een cleijn boecxken, wesende een stuck van den bibel in perg.
229. Evangelia et epistolae dominicales in perg. Cfr. nr. 226.
230. Refutatio locorum Philippi Melanchtonii in perg.
231. Officium de Sanctis ecclesiae Gandavensis in perg.
232. Johannes Despauterii sijntaxis in perg.
233. Catec[h]ismus Canisii in perg.
234. Officium de Sactis ecclesiae Gandavensis.
235. Georgii Vallae de simplicium natura.
236. Den troost der siecken in perg. [68].
237. Een cleijn stucxken van den bijbel in perg.
238. De rebus Flandriae in perg. [197].
239. Canones Conc. Trid. in perg. [109].
240. Innocentius tertius de altaris ministerio in perg.
241. Tituli in sequenti ench[i]rydio contenti etc.
242. De gradibus affinitatis etc. in perg.
243. Compendium Navarri in perg. [146].
244. Ovidii metamorphosis in corio [28].
245. Institutionumjuris canonici libri 4 in corio [153].
246. Practica cancellariae apostolicae in corio [151].
247. Practica criminalis canonica dyas in corio [152].
248. Summula Cajetani in corio.
249. Ench[i]ridion judicium ecclesiasticorum in corio]156[.
250. Ciceronis epistolae familiares in corio.

In het tweede rychelken:

251. Een out Roomsch brevierken sonder begin ende eijnde.
252. Haijmo in evangelia dominicalia in corio.
253. Epitome sententiarum in corio.
254. Vincentius Lyronensis (de Lerin) in corio.
255. Praecationes Erasmi in corio.
256. Summa doctrinae christianae Canisii in corio.
257. Augustini confessionum libri in corio.
258. Homiliae Bernardi Bluts in corio.

⁹⁸⁾ Schoolboek van Georgius Trapezuntius, zie *Bossche Bijdragen* XXIV 148.

259. Dionisii Areopagitae opera in corio.
 260. De rebus Lodovici Galliarum regis Philippi Cominaei in corio [193].
 261. Propugnaculum christiani dogmatis [de vera et corporali praesentia corporis Christi in sacramento Eucharistiae] per Petrum Ponetum in corio.
 262. Novum testamentum Erasmi in corio.
 263. Flores bibliae in corio.
 264. Proverbia Salomonis etc. in corio.
 265. Libri prophetarum in corio.
 266. Pentatenchus Moysi in corio.
 267. Novum testamentum in corio.
 268. Cathec[h]ismi institutionis compendium Domini Pauli Vixmuntii ⁹⁹⁾ in corio.
 269. Polidori Virgilio de inventoribus rerum in corio [207].
 270. Een dobbel rekenboeck in corio.
 271. D. Augustini de fide, spe et charitate enchi[r]idion in corio.
 272. Ortographiae ratio in corio.
 273. Aurelii Prudentii opera in corio.
 274. D. Augustini de doctrina christiana in corio.
 275. Sanctorum Patrum regulae monasticae in corio.
 276. Ovidii Heroïdum epistolae in corio.
 277. Virgilio Maronis opera in corio.
 278. Flores seu formulae loquendi ex Terentio in corio.
 279. Summa doctrinae christianae in corio.
 280. Dialogus de communionem per Stanislaum Hozium in corio.
 281. Terentii comediae in corio.
 282. Gallicae linguae institutio in corio.
 283. Josephi tomus primus et secundus in corio [203].
 284. Primus, secundus, tertius et quartus tomus concionum Lodovici Granatensis in corio.
 285. Conciones de Sanctis ejusdem in corio.
 285. Adhuc conciones de Sanctis ejusdem in corio.
 286. De Vita et honestate canonicorum etc. speculum in corio.
 287. De malorum horum temporum causis et remisiis in corio [122].
 288. De divinis apostolicis atque ecclesiasticis traditionibus in corio.
 289. De sacris ecclesiae ministeriis libri octo in corio [135].

⁹⁹⁾ Bedoeld zal zijn Alardus van Amsterdam, *Compendium Cathec[h]ismi sive christianae institutionis Claudii Viexmontii*.

290. Verae christianae doctrinae propugnatio Stanisl. Hosii in corio.
291. Homiliae in evangelia dominicalia Hoffmesterii in corio.
292. Titelmannus in psalmis in corio.
293. Rudinentorum cosmographicorum libri 4 in corio.
294. Responsio venerabilium sacerdotum etc. ad articulos Johannis Hopphaeri in corio.
295. Postillae D. Johannis Feri (Wild) in epistolas et evangelia de Sanctis ab Adventu usque Pasca in corio.
296. Johannis Lanspergii epistolarum ac evangeliorum dominicalium enarrationes pars hyemalis in corio.
297. Assertionis Lutheranae confutation per Johannem Roffensem¹⁰⁰⁾ in corio.
298. Jacobi Schoppaeri (Schöpfer) conciones in epistolas et evangelia dominicalia pars aestivalis et pars hyemalis in perg.
299. Ejusdem in feriis Sanctorum in perg.
300. Dialectica Augustini Hunaei in corio [45].
301. Tomus primus Helmesii, tomus secundus, tertius, quartus et quintus ejusdem in corio.

In de vierde groote rychel:

302. Cathena in Exodum Aloisii Lippomani in corio.
303. Prima, secunda, tertia et quarta pars glossae ordinariae in Biblia in corio.
304. Cornelii Jansemii commentariorum unnum volumen in corio.
305. Opera Basilii Magni unum volumen in corio.
306. Tertia pars Summae S Thomae in corio.
307. D. Thomae Aquinatis cathena aurea in corio.
308. Duo volumina Johannis Driedonis in corio.
309. Commentaria Chrisostomi in 4 evangelia in corio.
310. Theophilacti in 4 evangelia in corio.
311. Eenen duijtschen bijbel in corio [50].
312. Commentaria Arnobii super psalmos in corio.
313. Durandus super Sententias in corio.
314. Augustinus in epistolas Pauli in corio.
315. Pontificale Romanum in corio.
316. Dionisius Carthusianus in evangelia et epistolas etc. in corio.
317. Cyrilli tomus primus et secundus in corio.
318. Clementis Alexandrini opera in corio.
319. Prima pars Summae sacrae theologiae Thomae de Aquino in corio.

¹⁰⁰⁾ John Fisher, bisschop-martelaar van Rochester.

320. Paulus Orosius in corio.
 321. Quarta pars Nicolai de Lyra in corio.
 322. Tomus primus paraphrasum Erasmi in corio.
 323. Historiae Aloisii Lippomani pars prima in corio [54].
 324. Divi Cyrilli [Alexandrini] tomus primus et secundus in corio.
 325. Questiones in Quartum Sententiarum in corio.
 326. Secunda 2ae S. Thomae in corio.
 327. D. Gregorii Nisceni opera in perg.
 328. Hugo de S. Victore in perg.
 329. De veritate corporis Christi per Johannem Roffensem in perg.
 330. Christianae religionis etc. propugnatio historica per Antonium Mouchianum (Mouchi) in perg.
 331. Officia Ciceronis in corio [31].
 332. Grammatica Despauterii in corio.
 333. Missale Romanum antiquum in corio.
 334. Ludolphi [de Saxonia] Carthusiensis in psalterium in corio.
 335. Terentius cum commento in corio [38].
 336. Petri Lombardi sententiae in corio [62].
 337. Gabrielis Biel in canonem in corio.
 338. Questiones quodlibeticae Domini Adriani ¹⁾ in corio.
 339. F[ratris] Alfonsii de Castro adversus haerseses in corio.
 340. Concordantiae majores bibliae in corio.
 341. Prima, 2a et 3e pars Thesauri linguae latinae in corio.
 342. Dictionarium latino-gallicum in corio.
 343. Calepinus in corio [1].

In de vijfste ende benedenste rychel:

344. Biblia [Joh.] Benedicti in corio [49].
 345. Biblia ad vetustissima exemplaria castigata in corio.
 346. Octo volumina operum D. Augustini in corio.
 347. Quatuor volumina operum D. Ieronimi in corio.
 348. Authores ecclesiasticae historiae in corio .
 349. Johannis Damasceni opera in perg.
 350. Quinque volumina tomorum Chrisostomi in corio.
 351. Unum volumen operum D. Bernardi in corio.
 352. Unum volumen operum Gregorii papae in corio.
 353. Quatuor volumina operum venerabilis Bedae in corio.
 354. Biblia in corio.
 355. Unum volumen operum D. Ambrosii in corio.
 356. Ex recognitione Desiderii Erasmi Suetonius Tranquillus etc.

1) Andriaan Floriszn. Boeyens, de latere paus Hadrianus VI.

- in corio.
357. Unum volumen operum Cypriani in corio.
358. Titi Livii historiae in corio.
359. Horatii opera in uno volumine in corio.
360. Opera Virgilii in corio.
361. Plinii naturalis historia in corio.
362. Cosmographia Sebastiani Munsteri in corio [164].
363. Tulii Ciceronis familiares epistolae in corio.
364. Chronicum regum Pauli Constantini in corio.
365. Geographia Claudii Ptolemaei in corio.
366. Den nijeuwen herbar in perg.
367. Een geschreven papieren rekenboek in corio.
368. Een papieren boeck geschreven, beginnende Argumentum epistolae ad Galatas etc.
369. Chronicon Tritenemii in corio.
370. Paraphrasis in omnes prophetas in corio.
371. Rerum memorabilium libri quinque in corio. Cfr. [161].
371. Een papieren boeck ende daerinne geschreven Dictata physices.
372. Joannis Lodovici Vives declamationes sex in corio.
373. Compendium chronicorum Flandriae in corio. Cfr. [195].
374. Chrysellis tribus actibus scaenicis in corio.²⁾
375. Grammatices Despanterianae epijtomae in perg.
376. Libellus taxarum cancellariae apostolicae.
377. Costumen van Gent in perg.
378. Een geschreven boeck geintituleert Annotationes in Isayam in perg.
379. Introductorium in cantum gregorianum in perg.
380. Een papyeren geschreven boeck geintituleert Den grooten ontfanck van Artenburch in perg.
381. Item Nycephorus in den voorgaende inventaris gementioneer³⁾

Slot van de inventaris

Alnoch heeft de voors. Heer Peter de Ruijther doen inventariseren ende bij eenen gesworen corenmeter doen meten den rogge, op twee solders der hujsingen des bisdoms voors. bevonden. Ende is opten eenen solder van dijen gevonden acht mud seven sester

²⁾ Grisellis, een latijns schooldrama van de Gentenaar Eligius Eucharius (Houckaert), zie *Bossche Bijdragen* XXIV 146.

³⁾ Het boek, dat bij de inventarisatie op de kamer van Michiel Crabeels gevonden werd en ook tot de bibliotheek van de bisschop behoorde, zie blz. 12.

roggen ende opten anderen solder vier mudden ende drije sester roggen.

Aldus geïnventariseert ende in de huijsinghe voors. opten achtsten dach mej A^o XVc drijendetnegentich voleijndt in presentie van den Eerw. Heere ende mannen Heer Dirck van den Broeck presb., Thomas Masius ende Peter Havens tot getuigen met mij, Jannen Janschens van Aerlen presb., als notaris openbaer ende geadmitteert over desen gero[e]pen ende gebeden.

Dirick van den Broeck, presb.
Peter Havens,
Thomas J. Mes
J. Janschens van Aerle, notaris.

Op de achterzijde schreef iemand later:

Inventarium rerum repertarum in doms demortui Revmi Clementis Crabeels et rerum episcopo successori competentium.

Nog later schreef bisschop Nic. van Zoes er bij:

Deze inventaris is van mijn Heere Grabbeels, maer inutil ex causa dat sijn goet daer mede onder is.

Inventaris van 1614

Een volledige publicatie van deze inventaris betreffende het sterfhuis — Masius mag overbodig heten, omdat de hierin opgenoemde goederen van het bisdom grotendeels dezelfde zijn als voorkomen in die van het sterfhuis — Crabeels. Volstaan kan worden met slechts datgene mede te delen, wat onder een of ander opzicht nog van enig belang zou kunnen zijn.

Masius stierf 2 juli 1614. De inventaris werd 6-9 aug. d.a.v. opgemaakt door de notaris en griffier van het bisdom Jan Hogaerts Kelders ter instantie van de kanunniken mr. Johan Kievits, penitentiarius, en Joost Vossius, cantor der kathedraal, als oeconomi sede vacante, in presentie van Heimericus Diericx van Heesch en Jan Scheenckens. Hij werd „geabsolveert ende volmaect” op 12 aug. in tegenwoordigheid van Hestera Maessen, erfgename van de bisschop, en van de kapitteldeken mr. Johan Hermans als een der executeurs van Masius' testament.

Deze inventaris is gepagineerd.

Geinventariseerd werden o.a.

(Blz. 4) Een groot lanck sitten met vier kisten, daer Crabeels wapen op gebrandt staet.⁴⁾

(Blz. 7) Eene groote sluytende houtten kiste ende daerinne bevonden eenen schoonen Bisschopsmijter met veele ende verscheijden costelijcke gesteenten ende peerlen verciert, daer diverse peerlen aff versleten schenen te wesen, in een leeren custodie daertoe dienende.⁵⁾

Item twee hanghselen tot den voers. mijter dienende, oyck met gesteenten ende peerlen verciert, in een leeren custodie daertoe dienende.

Noch eenen witten sattijnen mijter met gouden perssemente geborduert in een lijwaete custodie oft buijdel daertoe dienende.

Eenen schoonen silveren vergulden Bisschopsstaff van drie stucken ineenschrouffende in twee leeren custodien daertoe dienende.⁶⁾

Noch eenen silveren Bisschopsstaff in twee stucken in twee leeren custodien daertoe dienende.⁷⁾

(Blz. 8) Drie silvere capselkens om de Heijlighe Olien daerinne te doene, tsaemen aen malcanderen gemaect, daer bovenop staende gesneden de wapene van wijlen den Eerw. Heere Laurentio Metsio, tsaemen in een leeren custodiken daertoe dienende.

4) Dit „sitten” (zetel, stoel of bank) had Crabeels waarschijnlijk aan het bisdom vermaakt. Inv. 1592 (blz. 10) noteert: Een lang ende hooch sitten”.

5) Deze mijter had het bisdom ontvangen van de abdij van Tongerlo, zie blz. 1. Bij de inventaris ligt een — niet veel later — daaruit ontnomen *Extract*, dat hoofdzakelijk de kostbaarste voorwerpen vermeldt en er nu en dan nog een kleine bijzonderheid aan toevoegt. Aangaande bovengenoemde mijter leest men in het *Extract*, dat „gevonden wordt een ijdel silvere vergulde caste in 't vo(o)rste van den mijter, aan d'een sijde responderende op eenen violetten steen”. De lege holte, waar een steen ingezet had, wordt hier een „ijdel caste” genoemd.

6) Waarschijnlijk afkomstig van Tongerlo, zie blz. 1.

7) Deze bisschopsstaff was waarschijnlijk dezelfde als de staf „van swarten hout ende sylver”, die voorkomt op de voorafgaande inventaris (zie blz. 10), dezelfde ook, die aldus beschreven wordt in het *Extract* „Item eenen bispopsstaff van swart houdt met silver beslagen ende met vergulde figueren boven ende inscriptie des Eerw. Heere Crabeels, bisschop van 's Hertogenbossche, sijnde denselven gebroken en de in twee custodien”.

Eenen silveren vergulden kelck met cooperen voet.⁸⁾

Een witte almutium. Twee witte sandalen oft soelen met roode corden daerop. Twee witte hoesen. Een witte armosijnen dalmatica. Een witte armosijnen rocket met goude perssemente geborduert. Een wit armosijnen ondermutsken om onder den mijter te draghen. Eenen witten taffen sluijer om den mijter daarmede aff te nemen.

Een gouden cruys percotael met ses peerlen daeraen wesende ende de sevenste peerle daeraff verloren zijnde.⁹⁾

Twee goude pontificale ringhen met gesteenten daerinne, d'eene wesende een taeffele van saphyre ende d'andere een roode gesteente, dwelck wijlen den Eerw. sten Heere Masius (soe men verclærde) heeft gesuppeert in plaetse een groene gesteente, dat daer eertijts inne soudé geweest hebben, soe in de separatie van de goeden der abdijen van Tongerlo, desen bisdomme toegevuoght, gementioneert staet, ende dwelck groen gesteente geseeght wordt verloren te zijn.¹⁰⁾

8) In margine met andere hand: „Est in Hapert”. In het *Extract* worden deze kelck en de zo even genoemde drie „capselkens” ook vermeld, maar met deze kanttekening: „Notandum. Dese capselkens sijn noch tot Loeven ende de kelck tot Hapert, aldaer bij den overleden Eerwerdichsten [Bisschop Masius] gelent ende alsoe noch niet overgelevert. Pro memoria”.

9) Afkomstig van Tongerlo, zie blz. 1. *Extract*: „Item een goude pectorael cruys mit acht perlen, d'een daeraff los wesende”.

10) Beide ringen waren afkomstig van Tongerlo, zie blz. 1. Het *extract* beschrijft twee paar ringen:

„Item twee pontificael ringen mit gesteenten daerinne, den eenen een taeffel van saphier, wegende mitten rinck tien engelsen, ende den anderen mit een rooden steen, wesende soe 't scheen een granaedt, ende wecht mitten rinck negen engelsen min een fierrlinck”.

„Item alnoch twe gouwen ringen, den eenen mit een taeffel van eenen clabbeek, wegende acht engelsen ende eenen halven, den anderen rinck mit eenen rooden steen gesneden mit facetten, wegende seven engelsen”. Ook de inventaris van 1592 noteerde „vier pontificael ringen”, zie blz. 8. Aangaande de betekenis van bovenstaande woorden „een taeffel van eenen clabbeek” vindt men in het Groot Woordenboek der Ned. Taal van De Vries en te Winkel:

tafel: een der vlakken van een geslepen diamant, in 't bijzonder het bovenvlak van een brillant. Aangehaald Woordenb. dl. XVI 745.

klabbeek: een klabbeekse diamant of steen, van ongelijk veel minder waarde dan een echte diamant. De naam is afkomstig van de plaats Clabbeke bij Brussel. Id. dl. VII, II 3269.

Het *extract* vermeldt verder nog een schilderstuk, dat op geen van beide inventarissen voorkomt, t.w. „een taeffereel wesende de schilderije van onse L. Vrouwe mit onsen L. Heer in haeren scoot, staende op den altaer in de capel des bisdoms”.

(Blz. 9) Eenen parckementen bezegelden brieff, wesende een bekentnisse van die van Druenen van seeckere silvere ciborie, bij den Eerw. Heere Crabeels aen dien van Druenen overgelevert.

(Blz. 10) Eenen parckementen geschreven boeck, daerinne staende gecopieert die bullen ende andere bescheden den bisdomme aengaende, geautentizeert ende geteekent bij Gerardum Diemen, notarium.

(Blz. 13) Item vier bezegelde brieven van de huysinghe gecomen van Cloetinghe.

(Blz. 14) Item drie bezegelde brieven bij malcanderen gebonden, wesende die procuratiebrieven om te vercoopen ende te transporter die huysinghe van dien van Cloetinghe.

(Blz. 21) Noch eenen bezegelden brieff, buyten daerop staende „Litterae conventionis factae inter decanum et capitulum S. Bartholomei Leodiensis”.¹¹⁾

(Blz. 23) Eenen boeck aengaende die erectie van de nyeuwe bisdommen in dese Nederlanden, beginnende „Consultatio juris in favorem erectionis novorum Episcopatum”.

Item zeeckere bunsele van papieren geschriften te saemen gebonden, bujten daerop geschreven staende bij d'eijghen handt Revmi D. Masii aldus: „Hec serviunt pro instructione Episcopi, quod Tongerloenses non satisfecerunt litteris Regis ad assignandum dotem mensae apiscopali, separatum ab abbazia Tongerloensi”.

(Blz. 24) Een copie van den registre van den chijsboeck van de thijnssen, die den Eerw. Heere Prelaet ende abt van Tongerlo jaerlijcx opten XVIIen dach der maent van septembri, wesende Sinte Lambrechts des Bisschopsdach, tot Haren bij Oisterwijk plach te heffen.

(Blz. 25) Eenen grooten parckementen brieff aengaende de kercke van Sprangh, beghinnende „Gloriosissimo et Invictissimo Principi et Domino. Domino Carolo etc.”

Item eenen bezegelden brieff van de beleeninghe van Kerck-Casteren.¹²⁾

Item eenen bezegelden brieff van beleeninghe vander hoogher ende middeler heerlicheijt van Hapert ende Hoogeloon, gequoteert nr. 78.

(Blz. 27) Item concordia inter Dominum Tongerloensem et Magistrum de Postula super usu quarumdam myricarum et aliquarum pascuarum inter ecclesiam de Hapaert et molendinum de

¹¹⁾ Betreft de parochie Duizel.

¹²⁾ In margine met andere hand: „Desideratur”.

Wolffwinckel.¹³⁾

Item concordia [episcopi] cum pastore in Loon et Hapaert super decima agnorum.

(Blz. 30) Noch veerthien brieven van de hoeve in Udenhout, genoempt de hoeve tot Gestel, gequoteert nr. 7.

(Blz. 31) Item eenen schepenenbrieff van Oirschot, daer buijten op geschreven staende: *Littaerae de quadam permutatione facta inter Praepositum T.*¹⁴⁾ *et dominum Hacholaum*¹⁵⁾ de Herlaer de quibusdam hereditatibus sitis in Oirschot.

(Blz. 33) Item eenen bunsssele van geschriften bij malcanderen gebonden, daer buijten op geschreven stont aldus „*Bona eccleiae et pastoratus in Teeffelen*”.¹⁶⁾

Item eenen grooten geschreven boeck ende daerinne geschreven staende ende oyck daerinne ongebonden liggende veele ende diverse visitatien ende ordinantien van de cloosters ende kercken der Stadt ende Bisdoms van 's Hertogenbossche.¹⁷⁾

Bij de voltooiing van de inventaris op 12 aug. 1614 verklaarden Kievits en Vossius „egheene andere goederen, moebelen oft munimenten onder te hebben oft te weeten den voers. bisdomme toebehoirende oft aengaende, uijtgenomen zeeckere registren van den goederen des bisdoms voers., die naemaels noch sullen overgelevert worden”. 5 mei 1615 leverden zij de geïnventariseerde goederen over aan Masius' opvolger Nicolaas van Zoes (Blz. 34, 35). Ten slotte volgt nog (blz. 36—39) een lijst der op de inventaris voorkomende huishoudelijke artikelen, die oud en versleten waren en daarom verkocht zouden worden, om met de opgebrachte penningen andere aan te schaffen. Al deze „parceelen” te zamen werden diezelfde 5en mei door de oudekleer-koper Joris Janssen van der Borcht geschat op 66 gl. 17 st. Tot bedoelde „parceelen” behoorden” o.a. zes kandelaars en een „lanck beurt met acht percken” (de hiervoren op blz. 11 vermelde „rijchel van berdekens van acht Rommscher vrouwen”).

¹³⁾ Onder Bladel.

¹⁴⁾ De kapittelproost van Oirschot?

¹⁵⁾ Nicholaum?

¹⁶⁾ In margine met andere hand: „Desunt”. Vermoedelijk hadden deze stukken gediend tot vaststelling van de jaarlijkse bijdrage der parochie Teeffelen voor het seminarie.

¹⁷⁾ Vgl. blz. 10.

Ten gevolge de inname van Den Bosch door Prins Frederik Hendrik 17 sept. 1629 is het bisdom de meeste zijner kostbaarheden kwijt geraakt, niet alleen die in het bisschoppelijk paleis aanwezig waren, maar ook de nog waardevoller ornamenten, sieraden, beelden, vaatwerken enz., die de kerkschat der kathedraal van St. Jan uitmaakten en niet op de hier besproken inventarissen beschreven staan. De toenmalige bisschop Ophovius begon op 15 sept. al voorbereidselen te maken om de voornaamste kostbaarheden in veiligheid naar de Zuidelijke Nederlanden te brengen. Vier zwaar beladen wagens konden door zijn toedoen op de dag van de inname der stad naar Antwerpen vertrekken.¹⁸⁾ De overgebrachte preciosa en hun latere lotgevallen in België kan men elders beschreven vinden.¹⁹⁾ De meeste werden tussen de jaren 1640 en 1650 in Mechelen bijeen gebracht en daar aan het kapittel van St. Romboud ter bewaring gegeven. Helaas, in de loop der jaren raakten ze bijna alle verloren.²⁰⁾ Een paar relieken, een altaarschilderij van Abr. Bloemaert (1620) en het miraculeus L. Vrouwebeeld zijn omstreeks het midden der vorige eeuw uit België naar Den Bosch terug gebracht. De geschilderde portretten van de vijf eerste Bossche Bisschoppen schijnen nog in Mechelen achter gebleven.²¹⁾ Te oordelen naar een ongetekend en ongedateerd stuk, dat zich bij de twee inventarissen bevindt en blijkens het schrift is opgesteld in de 18e of de eerste helft der 19e eeuw, schijnt iemand in die tijd een onderzoek naar de toen nog in Mechelen berustende Bossche kostbaarheden te hebben ingesteld. Op dat stuk leest men:

In de kaemer achter de aertsbisschopscapelle bevonden in eene geslote casse als volgt:

Eerst een beelt van den H. Joannes Evangelist, hoogh ontrent de vijf voeten, met een cruijs in de handt, alles van silver met eenen vergulden voet, toebehoorende aen de cathedr. kercke van

¹⁸⁾ *Bossche Bijdragen* XV 42, 43.

¹⁹⁾ *Schutjes* IV 806 v.v., *J. Mosmans, De St. Janskerk te 's Hertogenbosch* blz. 462 vv. en het artikel van P. Placidus O.M. Cap. in *Bossche Bijdragen* XIII 151 v.v.

²⁰⁾ Op welke manieren dit geschiedde, vertelt *Mosmans* a.w. blz. 465, 466.

²¹⁾ *Mosmans* a.w. blz. 464.

's Hertoghenbosch.

2. Eenen mijter van goudtlaecken, beset met peirels en eenighe diamanten ende oock in een kasken de twee afhanghsels van den mijter, oock van 's Hertoghenbosch.

3. Eenen silveren vergulden staf, bestaende in vier stucken.²²⁾
's Hertoghenbosch.

4. Eenen ebbenhouten staf beset met silver in twee stucken, gegeven door syne Hoogw. Clemens Crabbeels, bisschop van Den Bosch, anno 1587.²³⁾

5. Eenen stock voor den bedell²⁴⁾ met silver beset, waerop gegraveert de waepen van den Bisschop Masius, maer sonder het bovenste.²⁵⁾

Hiermede besluiten wij deze bijdrage in de hoop, dat de stukken, die uit de vroegere Bossche rijke kerkschat in Mechelen, of waar ter wereld ook, mochten over zijn, nog eens aan het Bossche bisdom als de rechtmatige eigenaar gerestitueerd zullen worden.

²²⁾ Waarschijnlijk dezelfde als de „schoonen silveren vergulden Bisschopsstaff van drie stucken ineenschrouffende”, genoemd in inv. 1614, zie blz. 28. Het onderstuk, de ijzeren pin (het vierde stuk), zal daarbij niet inbegrepen zijn.

²³⁾ Waarschijnlijk dezelfde als de op blz. 28 vermelde „silveren Bisschopsstaff in twee stucken” en zeker dezelfde als de daar in noot 7 vermelde staf „van swartten hout ende silver”, die volgens het aldaar aangehaald Extract voorzien was van een „inscriptie des Eerw. Heere Crabeels”

²⁴⁾ De roedragers (virgifer) van het vroegere kapittel werd wel eens pedèl genoemd.

²⁵⁾ Vóór de laatste nummers 6 en 7 staat een kruisje, waarschijnlijk omdat zij als niet 's Bosch betreffend bij vergissing genoteerd werden. Zij houden in: „Twee houte versilverde engelen, hoogh ontrent de vier voet” en „Een quaet onderstuck van de tapijten van Sijne Hooghw. Aertsbisschop de Berghes”. Alphonsus de Berghes was aartsbisschop van Mechelen in 1671—1689.

BOSSCHE BIJDRAGEN

afzonderlijke delen en afleveringen zijn — voor
zo ver nog voorhanden — verkrijgbaar bij de

Administratie

PRIJS OP AANVRAAG

ADMINISTRATIE BOSSCHE BIJDRAGEN

's-Hertogenbosch, Gheert van Woustraat 2

BOSSCHE BIJDRAGEN

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN HET BISKOPDOM 's-HERTOGENBOSCH

ONDER REDAKTIE VAN

MGR. DR. TH. GOOSSENS
H. HENS

DEEL XXIX

Afl. 3

1969

INHOUD:

Drs. H.J.A.M. Schurink
Registers

blz. 131

VOORWAARDEN:

De „Bossche Bijdragen” verschijnen minstens éénmaal en hoogstens driemaal in het jaar op niet vast bepaalde tijden.

Drie afleveringen vormen één deel.

De prijs van één deel bedraagt fr. p. post f 10.—.

Telkens bij het verschijnen van de eerste aflevering van een deel zal over het bedrag van het gehele deel worden beschikt.

De intekening staat open bij de Administratie te 's-Hertogenbosch, Gheert van Woustraat 2, en bij de boekhandel.

Brieven, boeken of bijdragen voor dit tijdschrift te adresseren aan de Redactie-Secretaris, Dr TH. GOOSSENS, 's-Hertogenbosch, Gheert van Woustraat 2, Postgirorekening n. 1069633.

REGISTER VAN PERSONEN

- Adrevaldus v. Fleury O.S.B., 118,
 Adrianus VI, paus, 122
 Aerle, Jan Janschens v., kanunnik,
   87, 106, 108, 111, 124
 Aerts, A.R., 97
 —, P.J., 98
 —, R.G., 93
 Albert, past., 96
 Aldrovandi, U., 118
 Alphen, Antonius v., apost. vic.,
   1—2, 9, 12—13, 16, 25, 29,
   32—33, 37, 42, 44—46, (53),
   57—58
 —, W. v., kap., 17—18
 Ambrosius, kerkleraar, 113, 122
 Amerbach, J. de, 66
 Amsterdam, Alardus v., 120
 Anselmus v. Canterbury, 115
 Aquino, Thomas v., 76, 78, 83,
   121—122
 Arminius, Jac., 80
 Arnobius, 121
 Arts, G., past., 14
 Augustinus, Aurelius, 66, 78, 113,
   118—122
 Auxerre, Remigius v., 81
 Averoult S.J., Antoine d', 66—67,
   78—79
- Back, Hubert, 92**
 —, Mathias, 94
 Baest, Arn. v., 92
 —, Jac. v., 92, 95
 —, Thomas v., 97
 Barbierus, Symph., 68
 Barchman-Wuytiers S.J., Arn.,
   past., 68, 79—80
 Bardoul, Mart., secr., 88—89, 107
 Barlandus, Hadrianus, 118
 Baronius, Caesar, 81
 Beaulieu, Radulf v., 115
- Beda Venerabilis, 67—68, 78, 122
 Bekelaer, Gielis v., 93
 Benedictis, Johannes, 113, 122
 Berents, Henr. M., past., 6, 39
 —, J. Jos., past., 39—40
 —, Mich., past., 40
 Bergaigne, Joseph, biss., 65
 Berghes, Alphonsus de, aartsbiss.,
   130
 Berkel, Arn. v., past., 14
 Bernardus v. Clairvaux, 122
 Bessarion, aartsbiss., 76, 78, 83
 Bieffe, Barth. de, kanunnik, 65
 Biel, Gabriel, 114—115, 122
 Bierens, Rein., 94
 —, Simon, 96
 Birchmans, Arn., 74
 Bloemaert, Abraham, 129
 Boeye S.J., Andr. de, 68, 78—80
 Boeyens, Adr. F. (= paus Adria-
   nus VI), 122
 Bogardi, J., 67
 Bont, Balth. de, kanunnik, 102,
   109
 Borcht, Joris J. v. d., 128
 Borret, mgr. A. E. A. M., apost.
   vic., 1, 8, 17—19, 29
 Borromaeus, Carolus, 75
 Boulle, Jean, 76
 Boxtel, J. v., 71
 Brant, Sebastiaan, 116
 Bredenbach, Mathias, 80
 —, Tilmann, kanunnik, 68, 78, 80
 Brenz, Johann, 74, 82
 Brock, 98
 Broeck, Th. v. d., pr., 102, 109,
   124
 Brouwers, Jac., past., 104
 Bruin, de, 18
 Brussel, P. v., 93
 Bruyninx, Ant., aartsdiaken, 63

- Bruysten, Ant., past., 14
 Butgens, Conrad, 77
- Caesar, C. Julius, 113
 Cajetanus, kardinaal, 113, 119
 Calciferrator, E., 92
 Calepinus, Ambrosius, 122
 Canisius, Petrus, 81, 83, 119
 Carion, Johann, 68, 78, 80
 Carleti O.F.M., Angelus, 117
 Carolus Borromaeus, 75
 Carranza O.P., Barth., aartsbiss.,
 69, 78, 80
 Castro, Alfonso de, 122
 Catilina, L. S., 113
 Celten, Corn., past. (Rijkevoort),
 6
 Cervicornus, Eucharius, 73
 Cholinus, Gosuinus, 68
 Christophorson, J., 73—74
 Chrysostomus, Joannes, 115, 121
 —122
 Ciamberlani, Luigi, internuntius,
 1—2, 9, 13, 16, 25—29, 31—
 37, 42—46, 51—53, 57—61
 Cicero, Marcus T., 114, 119, 122
 —123
 Claes, Embrecht, 98
 Clemens "Alexandrinus", Titus Fl.,
 121
 Clemens Crabeels, biss., 84—87,
 89, 100—103, 106—107, 110,
 114, 123—125, 127, 130
 Clemens XIV, paus, 64
 Closs S.J., Rutger, 63
 Gnobbbaert, J., 68
 Coeverincx, Gijsbert, kapittel-de-
 ken, 65, 68, 80
 Comenius, J. A., 120
 Consalvi, E., kard. staatssecr., 2
 Consgen, F. A., secr., 4—5, 37—
 38, 47, 58—60
 Coolwijk, Ant. v., past., 5
 Costere S.J., Frans de, 69—70, 78,
 80
 Crabeels, Clemens, biss., 84—87,
 89, 100—103, 106—107, 110,
 114, 123—125, 127, 130
 —, Michiel, 105
 Cramer, Jac. J., aartspr., 9, 12, 16,
 25, 30—31, 34—37, 61
 Crasschel, Theobald, 83
 Cremers, Petrus, past. (Overloon),
 6
 Cuypers, Walt., past., 6
 Cyrillus v. Alexandrië, 121—122
- Damascenus, Johannes, 114, 122
 Damhouder, Joost de, 115
 Daniels, Henr., 92
 Dasypodius, Konrad, 114
 Daurou(l)tius, zie: Averoult, d'
 Degens, Jan, kanunnik, 106, 108
 Derks, Franc., past., 6
 —, Leon., past., 14
 Despauterius, Joh., 114, 119, 122
 Diedericx, Henr., 95
 Dielen, L., kapittel-deken, 89
 Diemen, Gerard, notaris, 127
 Dionysius de Aeropagiet, 120
 Dionysius de Kartuizer, 70—71,
 77—78, 80, 121
 Donck, Mr. Jacob, secr., 88, 93
 Dongen, Adrianus v., apost. vic.,
 1—2, 17, 29, 46—47, 54, 56,
 60
 Driedo, Johannes, 121
 Dukas, Michael, keizer, 83
 Dumoulin, zie: Molinaeus
 ;
 Ebbinkhuysen, Franc., past., 14
 Eedtveld, Mr. Anth. v. d., 105
 Elsenbroek, Henr. v., past., 14
 Emberts, Corn., kanunnik, 106,
 108
 Enckevoort, Godefr. v., 90

- Engelant, Goyaert v., 105
 Ephrem, Syrus, 118
 Erasmus, Desiderius, 113—114,
 119—120, 122
 Esch, Nic. v., rector, 75—76, 78,
 83
 Eucharius, Eligius, 123
 Eusebius v. Caesarea, 81
 Euthymius Zigabenus, 115
 Evagrius Scholasticus, 74, 78, 81
 Everaerts, Nic., 115
 Eynatten, Max. v., kanunnik, 72,
 78, 81
- Fabri, Joost, 103
 Fabricius, Georgius, 114
 Farnese, Alexander, hertog, 99
 Ferus O.F.M., Joannes, 72, 78,
 81, 121
 Filips II, 89
 Fisher, John, biss., 74, 78, 82,
 121—122
 Flaminius, Marcus A., 113
 Fleury O.S.B., Adrevaldus v., 118
 Frangipani, Octavius M., nuntius,
 99
 Frederik Hendrik, stadh., 129
 Freese, past., 31
 Frenken, mgr. A. M., I vlg.
 Fuchs, Leonard, 116
 Fumo O.P., Barth., 115
- Geffen, Peter v., 105, 107
 —, Roelof v., proost, 100
 Gelder, Jac. v., past., 14
 —, Rein. v., landdeken, 14, (18,
 47, 50), 56
 Génébrard O.S.B., Gilbert, 73, 78,
 81
 Gennep, Jaspas v., 76
 Gerits, Lucas, 94
 Gesthuysen, Bern., past., 14
 Geijn, Wilh. v., past., 14
- Ghert, Mr. P. G. v., 12
 Gils, Anthonius v., president se-
 minarie, 9, 58
 Giovio, Paolo, 116
 Godscalc, Joh., 114
 Gomarus, Franc., 69, 80
 Gomes, Ludovicus, 115
 Gottschalk, 113
 Goubau d'Hovorst, M. J. F. G.
 baron, minister, 39, 41—42, 59
 —60
 Granada O.P., Luis de, 75, 78, 82,
 120
 Grau, Friedrich, 82—83 (= Nau-
 sea)
 Gregorius XIII, paus, 68, 73, 81,
 122
 — v. Nyssa, 122
 — v. Tours, biss., 116
 Gregorius v. Tours, biss., 116
 Grenier, N., 116
 Grevinchoven, Gaspar, 69, 80
 Groot, Jac. de, past., 14
 Grooten, Ant. 's-, 99
 Grotart, Gov., secr., 90
 Guardianus, Franc., 72
 Guillard, Carolus, 76
 Gymnicus, J., 67—68, 73
 Gijsbertus Masius, biss., 84-85,
 124, 126-128, 130
 Gijsenroode, Nic. van, 93
- Haan H. de, aartspr., 8
 Haaren, Henr. P. v., kap., 6
 Hadrianus VI, paus, 122
 Haen, Henr. de, 92
 Haex, Henr., 74
 Haimo O.S.B., biss., 73, 78, 81,
 112, 119
 Hamont, Wilh. H. de, 93
 Havens, Peter, 104, 106-107, 124
 Heeren, Rutger 's-, 93
 Hees, Arn., 71

- Heesch, Heimericus Diericx, v.,
 124
 Hegman, J.Jzn., 73, 75, 81
 Helmesius O.F.M., Henr., 121
 Hendrik IV, koning, 81
 —, VIII, koning, 82
 Herlaer, Nic. v., 128
 Hermans, G., landdeken, 14, (18),
 56, 60
 —, Mr. Joh., 124
 Herraets S.J., Jac., past., 64—65
 Hessels, Joh., 112—113, 118
 Heuvel, J. v. d., past., 6
 —, P. v. d., past., 5
 Heijde, Barth. v. d., 92
 Heijden, Jac. v. d., past., 14, (17)
 —18, (19), 38, 48—(49), 56—
 57, 60
 —, Jan v. d., 93
 Heijlbrouck, Mr. J. v., 84, 86—
 87, 89, 101—112
 Heijmericx, W. J., 93
 Hieronymus, kerkleraar, 122
 Hoffmeister, Joh., 113, 118, 121
 Hogaerts, Jan, 124
 Hol, J., past. (Altvorst), 14
 Holl, past. (Gassel), 6
 Hoochstraten, Corn. v., 103
 Hooydonk, J. v., 60
 Hopperus, J., 121
 Horatius, Q. H. F., 123
 Hosius, Stanislaus, kardinaal, 74,
 78, 81, 112, 120—121
 Houckaert, Eligius, 123
 Hugo v. St. Victor, 122
 Hulsel, Aug. v., past. (Mill), 5
 Hunnaeus, Augustinus, 121

 Illyricus, Matth. Flacius, 81
 Immerle, Meys v., 92
 Isselt, Michiel v., pr., 75, 82
 Itvelt, Wilh.ab, past., 75, 82
 Ivo, Sint -, 117

 Jan II, hertog v. Brabant, 96, 98
 Janschens v. Aerle, Jan, kanunnik,
 87, 106, 108, 111, 124
 Jansenius Sr., Cornelius, biss., 114,
 121
 Janssen, Jac. D., 12, 25, 27, 29—
 31, 35, 39, 41, 55—58, 60
 —, Wilh. Win., 90
 Janssens, Gheleyn, 69
 Johanna v. Brabant, 92
 Johannes, Sint -, evangelist, 129
 Johannes Benedictis, 113, 122
 Johannes Damascenus, 114, 122
 Jonge, past. de, 6
 Julius IV, paus, 69
 Justinianus, 115—116

 Kampen, Jac. v., past., 14
 Karel de Grote, 73
 Karel V, 82
 Kartuizer, Dionysius de, 70—71,
 77—78, 80
 Kelders, Jan Hogaerts, 124
 Kerkhoff, Leon., past., 14
 Kerstjens, Jac., past., 5, 19—20,
 39, 56
 Kessel, Jan v., past., 62—83 pas-
 sim
 Kesselmans, J., 73
 Keijzers, Adr., 94
 Kievits, Mr. Joannes, kanunnik,
 65, 124, 128
 Kock, P.P., predikant, 69, 80
 Koyen, Jan v. d., 95
 Kyrrhos, Theodoretos v., 73, 78
 Kyspenning, Henr., 74, 78, 82
 —, Joannes, 82

 Lamsweerde G. W. J. baron v.,
 33, 51, 53
 Lanfranc, biss., 117
 Lansperger, J.J., 121
 Laurentius Metsius, biss., 84, 86,

- 88—89, 102, 125
 Leeuwen, Dionysius v., 70—71, 77
 —78, 80
 Leo III, paus, 73
 Lérin, Vincentius de, 119
 Lexius, J. H., past., 12, 30—31,
 35, 57
 Lieshout, Laur. J. v., past., 72, 81
 Lindanus, Wilhelmus, biss., 113
 Lippius, Balth., 77
 Lippomanus, Aloysius, 121—122
 Litta, Lorenzo, kardinaal, 2, 33
 Livius, Titus, 123
 Loeff, Adr., kapittel-deken, 89
 Lombardus, Petrus, 122
 Loyen, Peter, 95
 Loys, Aert, 97
 Ludolf v. Saksen, 117, 122
 Luffel, Alex. v., 101
 Luis de Granada O.P., 75, 78, 82,
 120
 Luther, Maarten, 74, 81—82, 121
 Luyten, Arnold, past., 14
 Lyra, Nicolaas v., 122
- Maasacker, P. v., past., 13
 Macropedius, Georgius, 114
 Maessen, Hestera, 124
 Mandagot, Guill. de, 117
 Manutius, Paulus, 114
 Marchant, Jac., pr., 75, 78, 82
 Martialis, Marcus V., 113
 Marulus, M., 112
 Masius, Gijsbertus, biss., 84—85,
 124, 126—128, 130
 —, Thomas J., 109, 124
 Matthijs, Dirck, 93
 Maurits, prins, 80
 Méan, mgr. F. A. M. C. graaf de,
 prins-biss., 56
 Meddens, B., aartspr., 57
 Melanchton, Philip, 82, 119
 Melchior, Caspar B., past., 6
- Mercator, Gerh., 103
 Mes, Thomas J., 109, 124
 Metsius, Laurentius, biss., 84, 86,
 88—89, 102, 125
 Meulen, Jac. v. d., 69
 Meursius, J., 72
 Meus, Mart., 97
 Meijs, Joh., 93
 Meijssen, Laur. A., 94
 Michael Ophovius O.P., biss., 63,
 129
 Middletown O.F.M., Richardus v.,
 114—115
 Moerentorf, Jan, 69
 Molen, Dirck v. d., 94
 Molinaeus, Carolus, 117
 (= Dumoulin)
 Montanus, Ph., 76
 Monte, Thomas de, 70—72, 76,
 81
 Mook, Ant. v., past., 14
 —, J. v., past., 14
 Moors, Joannes, abt, 70—71, 80
 Moretus, Balth., 72
 —, Joannes, 72
 Moser, Gaspar, prof., 9, 56—57
 Moses, 120
 Mouchy, Antonius, 122
 Mullekom, Henr. v., past., 14
 Müller, J. W. A., past., 58—59
 Mutsaerts, Nicolaas, 101
- Napoleon I, keizer, 54, 57
 Nausea (= Franc. Grau), 75, 78,
 82—83
 Navarrus, Mart., moralist, 115,
 119
 Nicolaas I, paus, 115
 — v. Lyra, 122
 — Zoesius, biss., 63, 124
 Nieuwenhuys, Math. v. d., 95
 Nikephoros, 123

- Nooy, G. v., aartspr., 16, 25, 37, 56
- Nutius, Mart., 72
- , Ph., 76
- Nyclaers, Wouter, 96
- Nyssa, Gregorius v., 122
- Oerle, Marcellis v., 94**
- Oliviers, wed., 90
- Oomen, Adr., 60
- , Ant., past., 47, 56, 60
- Ophovius O.P., Michael, biss., 63, 129
- Orosius, Paulus, 122
- Otten, Mr. G., 103
- , Wilh., 94, 96, 100—101, 107
- Ovidius Naso, P., 118, 120
- Pacca, Barth., kardinaal, 58**
- Palts-Neuburg, hertog Wolfgang v., 63
- Panne, P., 69—70, 80
- Panormitanus, zie: Tudeschis
- Pape, Guido, 115
- Paulus Constantinus, 123
- , Sint, apostel, 114—115, 118—119, 121
- , IV, paus, 89
- Peelmans, W., 97
- Petit, Jean, 71
- Philips II, 89
- Piémontois, Alexis, 114
- Pius IV, paus, 89
- VII, paus, 2
- Plantijn, Chr., 69, 72, 75
- Plas, 91
- Platina, Barth., 116
- Plinius Secundus, C. P., 116
- Polygranus, Franciscus, 114
- Pontac, Arnaud de, biss., 73, 81
- Priem, J. A., 98
- Princen, J., past., 14
- Prudentius, Aurelius, 120
- Ptolemaeus, Claudius, 123
- Quentel, Arnold, 75**
- , Joannes, 70
- , Petrus, 70—71, 75
- Quintilianus, Marcus F., 114
- Quintus VI, paus, 99
- Raymakers, J. H., past., 6, 39—40**
- Rebuf, Pierre, 115, 117
- Reggers, J., past., 14
- Reinhold, graaf, 28, 57
- Remigius v. Auxerra, 81
- Richard v. Sint Victor, 115
- Riethoven, Aert v., 93
- Roche, P. A. de la, past., 5
- Roeffs, Chr., 95, 97
- Roëll, Mr. W. Fred. baron, comm. gen., 7, 10, 25—28, 30—31, 34—35, 39, 41, 55—56
- Roffensis, Joh. (= John Fisher), 74, 78, 82, 121—122
- Roosmalen, Henr. v., past., 14
- Roovers, Nic., 89
- Rossum O.P., Arnt v., 76, 83
- Rullen, Adr. J. v., 88
- Rutten, Henr., 93
- Ruyther, Peter de, kanunnik, 86—87, 89, 102, 106, 108—109, 111, 123
- Salomon, 120**
- Sasbout O.F.M., Adam, 112, 114
- Sassen, Servatius, 73—74
- Scharts, Nic., 98
- Scheelen O.Praem., Petrus, 99
- Scheenckens, Jan, 124
- Schiks, Lamb., past., 14
- Schoenmaker, Jan, 93
- Schöpffer, Jacobus, 121
- Schrant, J. M., pr., 12, 31
- Schreven, Petrus, past., 14
- Scotus, Sedulius, 115

- Sengers, J., past., 13
 Sieben, Jac., past., 13
 Sixtus V., paus, 81
 Sleijpen, Jos., past., 14
 Smeijers O.S.A., Jac., past., 3, 14,
 18, 48—50, 60—61
 Snieperth, Rembold R., past., 63,
 75, 83
 Socinus, Faustus, 117
 Sokrates Scholasticus, 73, 78, 81
 Sonnius, Franciscus, biss., 86, 100,
 102
 Soto O.P., Petrus de, 74, 82
 Sozomenos, Hermias Salamanes,
 74, 78, 81
 Splinters, Jan, 105
 Spulle, W. v., 92
 Spijckerman, Joh., 92
 Stanssen, Gijsb. Luc., notaris, 106
 Stelsius, J., 66, 69, 74
 Stevens, Henr., 92
 Steijnsbisschop, Walt. Th., past.,
 14
 Straelen, H. v., comm.gen., 3 vlg.,
 7, 12
 Streijters O.Praem., Arn., 99
 Stridman, Joh., 92
 Suetonius, Q.S.T., 122
 Surius, Laur., rector, 83, 116

 Tauler O.P., Johann, 75, 78-79, 83
 Terentius, P., 120, 122
 Tertullianus, Q.S.F., 113
 Theodoretos v. Kyrrhos, 73, 78,
 81, 112
 Theophylaktus, aartsbiss., 76, 78,
 83, 121
 Titelmans O.Cap., Franciscus, 113,
 121
 Topiarius O.P., A., 113
 Tours, Gregorius v., biss., 116
 Trapezuntius, Georgius, 119
 Trithemius, Joannes, 115, 123

 Trognesium, Joachim, 69-70
 Tudeschis O.S.B., Nic. de, 115,
 117 (= Panormitanus)

 Urbanus VIII, paus, 68

 Valla, George, 119
 —, Lorenzo, 116
 Valle, Nic. de, 92
 Varlenius, Otto, past., 63
 Vastaert, Aert, 93
 Vekenstiel, Walt., 92
 Velde, Gijsb. v. d., secr., 90
 —, Jan v. d., 93
 Velde de Melroy, mgr. J. B. R.
 baron v., biss., 1—4, 7, 13—15,
 17, 19—21, 24—26, 28—29,
 37—39, 41—44, 46—50, 54,
 56—57, 59—60
 Velden, Henr. v. d., apost. vic.,
 64
 Veltacker, Jac., kanunnik, 104
 Verepaeus, Simon, 113, 117
 Vergerio Jr., P.P., 74, 82
 Vergilius Maro, P., 114, 118, 120,
 123
 Vernerius, Benedictus, 76, 78, 83
 Verploegen, Franc., past., 14
 Victor, Hugo v. Sint —, 122
 —, Richard v. Sint —, 115
 Vida, Marcus H., 113
 Viexmontis, Claudius, 120
 Vigilus, Sint —, martelaar, 113
 Vio, Thomas de, kardinaal, 113,
 (119) (= Cajetanus)
 Vives, Juan Luis, 123
 Vlierden, Daniel v., 97, 99, 101
 Vlijmen, Wilh. v., past., 70—71,
 80
 Voet S.J., Arnold, 64—65
 Vos, Wilh., 92
 Vossius, Joost, cantor, 124, 128
 Vredius, Richard, 75

- Wal, Joh. v. d., 110
 Wann, Paulus, 76—78, 83
 Wanray, H. W. J. v., past., 6
 Waudraei, Franc., 75
 Wielen, G. A. v. d., past., 6
 Wielick, Andr. v., past., 64
 Wiggelaar, Herm. v. d., past., 5
 Wild, Johann, pr., 72, 78, 81,
 121
 Willem I, koning, 1, 8 vlg., 13,
 (21—22), 26
 Willems, Corn., notaris, 99
 Wijfliet, Corn., secr., 99
 Zeegers O.F.M., N., 116
 Zigabenus, Euthymius, 115
 Zoesius, Nicolaas, biss., 63, 124,
 128
 Zoetekom, Wilh., past., 14

REGISTER VAN PLAATSNAMEN

- Afferden, 14
 Alem, 80
 Alphen, 14, 100
 Altforst, 14
 Altona, 82
 Amersfoort, 75, 82
 Amsterdam, 22, 37, 44, 58, 80
 Anthonis, St., 6
 Antwerpen, 65—66, 68—70, 72,
 74—76, 80—81, 90, 100, 102,
 114, 129
 Appeltern, 14
 Asten, 73, 88
- Baarschot, 100**
 Balgoy, 13
 Basel, 66
 Batenburg, 14
 Bazas (Gironde), 81
 Beek (bij Nijmegen), 13
 Beers, 6
 Bergen (België), 69, 75
 Bergeijk, 85, 91, 96, 100
 Bergharen, 14
 Berlicum, 88
 Berne (abdij), 70—71, 80
 Best, 85, 103
 Beugen, 6
 Beuningen, 13
 Bladel, 95, 128
 Bourges, 83
 Bovenkarspel, 31
 Boxmeer, 6, 54, 64
 Breda, 1—2, 6—7, 16, 29, 46—47,
 56, 103—104, 113
 Brugge, 80
 Brussel, 2, 18, 42, 69, 80, 92
- Cambridge, 82**
 Canterbury, 74
 Casteren, 85, 94, 127
- Chimay, 82
 Clabbeke (België), 126
 Constantinopel, 73, 76, 81, 83
 Cordova, 82
 Cortessem, 63
 Couvin, 82
 Cuijk, 2, 4—5, 7, 13, 18—19, 30,
 38—40, 47, 91
- Dalem, 95**
 Dennenburg, 63
 Deursen, 62—65, 67—69, 73—
 77, 79—80
 Deventer, 80
 Diessen, 85, 95, 98
 Diest, 83, 100
 Dillingen, 82
 Doornik, 65
 Douai, 65, 67, 69, 80
 Dreumel, 14, 17—19, 38, 48—49
 Drunen, 85, 88, 91, 100, 127
 Druten, 2, 5—6, 13—14, 17—20,
 47, 50
 Duizel, 85, 93—94, 103, 127
 Düsseldorf, 65
- Eersel, 85, 93—94**
 Emmerik, 65, 80
 Empel, 85, 89—91
 Enkhuizen, 69, 80
 Escharen, 5
 Etten, 47
 Ewijk, 14
- Ferrara, 83**
 Floreffe, 82
 Florence, 83
- Gassel, 6**
 Geffen, 89
 Gent (België), 86, 105, 107, 114,

- 118—119, 123
 Genua, 33
 Gerwen, 63, 69, 73—76, 79, 81
 Gestel, 128
 Goirle, 85, 96—97
 Grave, 6, 18, 39—40, 59, 62, 64—65
 Gravenhage, 's-, 2, 4, 9, 20, 28, 34, 44, 51
 Groesbeek, 14
 Groningen, 57, 80
 Groot-Linden, 5
 Gulik, 102

 Haaren, 85, 98, 100, 108, 127
 Halberstadt, 73, 81
 Hapert, 85, 92, 94—95, 100—101, 103, 126—128
 Haps, 6
 Herne, 14
 Hertogenbosch, 's- (stad), 83—84, 88, 90, 92, 94, 100, 103—105, 107, 110, 113, 129—130
 — (vicariaat of bisdom), 1—2, 9, 16—17, 19, 29, 37—38, 42, 45, 48, 52—54, 60, 62—63, 65, 80, 84—85, 87—89, 91, 101 vlg., 107—109, 125, 128—130
 Heumen, 14
 Hilvarenbeek, 85, 89, 95
 Hoogeloon, 85, 94, 103, 127—128
 Horsen, 14
 Hubert, St., 6
 Huisseling, 75, 82
 Hulsel, 95

 Ieperen, 69, 80

 Keulen, 65, 67—68, 70—71, 73, 75—77, 80, 82—83, 101, 103, 107
 Kleef, 102
 Krakau, 81

 Lede-akker, 6, 39—40
 Leeuwen, 14, 18
 Leiden, 68—69, 80
 Leipzig, 82
 Leuven, 62, 65, 73—74, 82—83, 101, 103, 110, 126
 Lieshout, 63
 Lissabon, 82
 Lobbes, 82
 Loon-op-Zand, 85, 98—100
 Luik, 19, 56, 82, 94, 127
 Luyksgestel, 85, 96

 Maagdenburg, 81
 Maarssen, 37
 Maasbommel, 14
 Maashees, 6
 Maastricht, 40, 62, 79
 Mainz, 72, 77, 81, 113
 Malden, 14
 Mechelen (B.), 89, 118, 129—130
 Megen, 1, 17, 19, 29, 56, 91
 Middelbeers, 85, 91
 Mierlo, 85, 88, 91, 93, 99—100
 Mierlo-Hout, 88, 100—101
 Mill, 5
 Millingen, 14
 München, 65

 Neerbosch, 14
 Neuburg, 65
 Neurenberg, 82
 Neuss, 65
 Nicea, 83
 Nieuwkuyk, 85
 Niftrik, 14
 Nijmegen, 2—3, 5—6, 13—14, 17—20, 23, 38, 48, 50, 60, 75, 82

 Ochrida (Bulgarije), 76, 83
 Oedenrode, St., 68, 80
 Oirschot, 85, 92, 101, 103, 128

- Oisterwijk, 83, 92, 99—100, 127
 Onsenoort, 85, 91
 Oostelbeers, 85, 91—92, 99
 Oploo, 6
 Orthen, 90
 Oss, 17, 68, 80
 Overasselt, 14, 18
 Overloon, 6
 Oyen, 14

 Padua, 82
 Parma, 99
 Parijs, 71, 76, 82
 Passau, 83
 Pavia, 82
 Postel, 85, 94—95, 127
 Praag, 65
 Puyflijk, 14

 Ravenstein, 1, 17—19, 29, 56, 62
     —83 passim
 Riethoven, 85
 Riom, 81
 Rochester, 74, 82, 121
 Roermond, 2, 7, 20, 23, 54, 57,
     71, 80, 113
 Rome, 2, 25, 27—29, 31, 33—35,
     37—38, 44, 46, 48, 58—60, 65,
     69, 80—81, 103
 Rotterdam, 69, 80
 Rouaan, 60
 Ryckel, 80
 Rijkevoort, 6

 Sambeek, 5
 Schayk, 18, 93
 Schijndel, 37
 Siegen, 65

 Siena, 82
 Spanbroek, 31
 Sprang, 127
 Steensel, 85, 97

 Teeffelen, 81, 128
 Tilburg, 85, 96—98, 100—101,
     104
 Toledo, 80
 Tongerlo, 84—85, 87, 89—91,
     94—100, 103—106, 125—127
 Trente, 40, 80, 82—83, 115, 119
 Tübingen, 82

 Udenhout, 85, 97—99, 128
 Utrecht, 16, 82

 Velp (bij Grave), 64—65
 Venlo, 74—75, 82
 Vessem, 85, 94, 97
 Veurne, 80
 Vierlingsbeek, 5

 Waalre, 85, 93
 Waischenfeld, 75, 82
 Wamel, 14
 Wanrooy, 6
 Weert, 96
 Wenen, 82—83
 Westelbeers, 91, 95
 Westerhoven, 85, 96
 Weurt, 14
 Winssen, 14
 Wolfswinkel (Bladel), 128
 Wychen, 14

 Xanten, 75, 82

REGISTER VAN ZAKEN

- Aartspriesters**, 29, 37, 41—42, 57
Abdij v. Tongerlo, 84—85, 87, 89
 —91, 94—100, 103—106, 125
 —127
Acta apostolorum, 71, 76
Agreatie (recht tot —), 15, 27, 31,
 41
Benoeming v. geestelijken, 16, 27,
 39—40, 58
Bibliotheek biss. Crabeels, 85—
 87, 101, 110—123
 — **Joh. v. Heylbrouck**, 107, 110
 — **past. J. v. Kessel**, 62—83
Bisdom 's-Hertogenbosch, 84 vlg.
 — **Luik**, 56
 — **Roermond**, 2, 23, 54, 57
Bisdommen (oprichting nieuwe—),
 89, 127
Bisschoppelijke attributen, 109,
 125—126, 130
Boekdruckers, 66—77
Breve paus Quintus VI, 99
Bijbelcommentaar, 66, 70, 76
Calvinisme, 69, 80
Centuriatoren, 73, 81
Chronographie, 73
Competentiën, 9, 54
Concilie v. Ferrara-Florence, 83
 — **v. Trente**, 40, 80, 82—83, 115,
 119
Concordaat v. Napoleon, 54
Cijnsboek, 103, 127
Diamanten, 126
Dotatiegoederen, 85
Eredienst (directoraat-generaal
R.K. —), 12, 39, 56—57
Eucharistie, 68, 76
Evangelieën, 71—72, 76
Exegese, 81, 83
Exorcisme, 72, 81
Gallicanisme, 60
Geestelijk leven, 74—77
Grondwet v. 1814 (art. 139), 8
 vlg., 11—13, 25, 33, 36, 38—
 41, 43, 51—52, 55—56
 — **v. 1815**, 36
Hervormde Kerk (organisatie en
algemeen reglement), 12, 55
Humanisten, 80
Incorporaties, 88—89, 104
Incunabelen, 78
Index verboden boeken, 81, 118
 (no. 207), 119 (no. 224)
Inquisitie, 80
Instructie aartspr. Cramer, 30
Inventarissen sterfhuis biss. Masius
en biss. Crabeels, 84—130
Jezuïeten, 62, 64—65, 69 vlg., 77,
 79—80
Katechese, 66—67
Kerkgeschiedenis, 68, 73—74, 81
Kerkschat St. Jan, 129—130
Kerkvisitatie, 63, 79
Klooster Mariëndaal, 62, 64—65,
 77—78
Kon. Besl. v. 1814, 19 januari, 1,
 3, 40
 — **v. 1814, 16 mei**, 11, 13, 28,
 32, 57
 — **v. 1814, 28 september**, 15—
 16, 19, 28, 36, 45, 59
 — **v. 1815, 13 januari**, 28, 31
 — **v. 1815, 22 april**, 36

- v. 1815, 29 augustus, 41
- v. 1815, 15 september, 41—
42, 60
- v. 1816, 10 maart, 59

Lutheranisme, 74, 81—82

Martelarenboek, 68, 79

Memoriam (In-) Mgr. A. Frenken,
I vgl.

Mirakelen, 68

Molen te Hoogeloon, 94

— te Oostelbeers, 91—92

— te Wolfswinkel (Bladel), 127—
128

Pastors district Cuyk, 5—6, 38

— district Druten en Nijmegen,
6, 13—14, 20—21

Placcaet 19 juni 1730, 23, 57

Portretten Bossche bisschoppen,
129

Preken, 76—77, 83

Psalmen, 66, 70

Rapport Antonius v. Gils (1815),
58

Refugiehuis Tongerlo, 84

Ringen, 126

Rijksbezoldiging clerus, 1—61

Salarisbedragen clerus, 3—7, 13—
14, 18, 40, 54, 56

Tienden, 91, 93—94, 96, 100—
101

Universitaire opleiding, 62

Warande, 94

Drs. H. J. A. M. Schurink

BOSSCHE BIJDRAGEN

afzonderlijke delen en afleveringen zijn — voor
zo ver nog voorhanden — verkrijgbaar bij de
Administratie

PRIJS OP AANVRAAG

ADMINISTRATIE BOSSCHE BIJDRAGEN

's-Hertogenbosch, Gheert van Woustraat 2